

ΣΠΥΡΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΑ ΑΙΤΙΑ  
ΤΟΥ ΑΠΡΙΛΙΑΝΟΥ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑΤΟΣ

*1949-1967:*

*Το κοινωνικό πλαίσιο  
της πορείας προς τη δικτατορία*

Πρόλογος:

ΚΩΣΤΑΣ ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ

«ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ»  
ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΛΙΒΑΝΗ  
ΑΘΗΝΑ 1998

Στην Ελένη

Σειρά: ΟΨΕΙΣ

Τίτλος: ΤΑ ΑΙΤΙΑ ΤΟΥ ΑΠΡΙΛΙΑΝΟΥ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑΤΟΣ

Συγγραφέας: ΣΠΥΡΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ

Copyright © Σπύρος Σακελλαρόπουλος

Copyright © 1998:

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΛΙΒΑΝΗ ΑΒΕ – «ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ»

Σόλωνος 98 – 106 80 Αθήνα. Τηλ.: 3600398, Fax: 3617791

<http://www.livanis.gr/>

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση, η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιονδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη. Νόμος 2121/1993 και κανόνες του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

ISBN 960-236-781-4

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>Πρόλογος του Κ. Βεργόπουλου: Πολιτική ρήξη και κοινωνική συνέχεια . . . . .</i>	11
<i>Εισαγωγή . . . . .</i>	21
<i>ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ: Οι κυριότερες απόψεις σχετικά με την έλευση του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967. . . . .</i>	33
<i>Η άποψη του Α. Παπανδρέου και του Γ. Κάτρη . . . . .</i>	34
<i>Η άποψη του ΚΚΕ . . . . .</i>	37
<i>Η άποψη του Ν. Ψυρούκη . . . . .</i>	38
<i>Η άποψη του Ν. Πουλαντζά . . . . .</i>	39
<i>Η άποψη των συνταγματαρχών . . . . .</i>	41
<i>Η άποψη του Δ. Χαραλάμπη . . . . .</i>	43
<i>Η άποψη των Βερναρδάκη-Μαυρή . . . . .</i>	46
<i>Συμπεράσματα Πρώτου Μέρους . . . . .</i>	53
<i>ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ: Παράγοντες και παράγοντες . . . . .</i>	57
<i>Α. Αμερικανική επέμβαση: τα θεωρητικά προλεγόμενα . . . . .</i>	58
<i>Εισαγωγή . . . . .</i>	58
<i>Θεωρίες για την εξάρτηση, τη μητρόπολη και την περιφέρεια, τον ιμπεριαλισμό . . . . .</i>	60
<i>1. Το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας: θέσεις και αντιθέσεις . . . . .</i>	60

2. Οι βασικές απόψεις για τη σχέση κέντρου-περιφέρειας . . . . .	63
3. Διεθνής διάλογος και αντιθέσεις για τη θεωρία κέντρου-περιφέρειας. . . . .	68
4. Κριτική στη θεωρία της εξάρτησης . . . . .	74
<b>B. Αμερικανική επέμβαση: η εμπειρική αντίκρουση .</b>	<b>96</b>
1α. Ο ρόλος της CIA . . . . .	96
1β. Ο ρόλος του ξένου κεφαλαίου . . . . .	104
1γ. Το Κυπριακό . . . . .	110
2. Ο κομμουνιστικός «κίνδυνος» . . . . .	119
3. Η ελληνική αστική τάξη . . . . .	122
3α. Το βιομηχανικό κεφάλαιο. . . . .	123
3β. Το εφοπλιστικό κεφάλαιο . . . . .	133
Συμπεράσματα Δεύτερου Μέρους . . . . .	147
 <i>ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ: Ο σχηματισμός των ιδεολογικών, θεσμικών και κοινωνικών συνιστωσών . . . . .</i>	
<i>Εισαγωγή . . . . .</i>	<i>153</i>
1. Ιδεολογικό και θεσμικό πλαίσιο του κράτους των εθνοκοφρώνων. . . . .	159
α. Θεσμικό πλαίσιο . . . . .	160
β. Παρασύνταγμα και εξωθεσμικό πλαίσιο . . . . .	164
2. Οικονομικά και κοινωνικά στοιχεία που αφορούν το σύνολο της χώρας . . . . .	169
3. Η διαμόρφωση της άνισης ανάπτυξης αστικών κέντρων και υπαίθρου. . . . .	185
4. Η κοινωνική κατάσταση των αγροτών . . . . .	190
Συμπεράσματα Τρίτου Μέρους . . . . .	196
 <i>ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ: Συγκρότηση, εξέλιξη και κρίση του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας . . . . .</i>	
1. Η περίοδος 1949-1963 . . . . .	201
2. Η περίοδος 1963-1967 . . . . .	214
i. Εκλογές 1963-1964 . . . . .	214
ii. Η ανάπτυξη του αγροτικού κινήματος κατά	

την περίοδο 1964-1967. . . . .	219
iii. Η κατάσταση και οι αγώνες της εργατικής τάξης	225
α. Βιοτικό επίπεδο. . . . .	226
β. Οι αγώνες της εργατικής τάξης. . . . .	231
iv. 1964-1967: η πολιτική κρίση ξεσπάει . . . . .	241
Συμπεράσματα Τέταρτου Μέρους . . . . .	257
 <i>ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ: Στρατός και 21η Απριλίου. Θεωρητικά και εμπειρικά προλεγόμενα . . . . .</i>	
1. Θεωρητική προσέγγιση του κρατικού μηχανισμού «στρατός». . . . .	263
2. Η ιστορική πορεία του ελληνικού στρατού κατά την περίοδο 1949-1967. . . . .	277
Συμπεράσματα Πέμπτου Μέρους. . . . .	289
 <i>Επίλογος . . . . .</i>	<i>293</i>
 <i>Σύντομη αναφορά των κυριότερων ιστορικών γεγονότων από τις εκλογές του 1963 μέχρι το πραξικόπημα του 1967 . . . . .</i>	
	<i>299</i>
 <i>Χρονοδιάγραμμα των κυριότερων αγροτικών κινητοποιήσεων της περιόδου 1964-1967 . . . . .</i>	
	<i>305</i>
 <i>Παράρτημα . . . . .</i>	<i>311</i>
 <i>Βιβλιογραφία . . . . .</i>	<i>345</i>

## ΠΡΟΛΟΓΟΣ

### ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΡΗΞΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ

Η επταετία του στρατιωτικού καθεστώτος 1967-1974 δεν είναι μία απλή παρένθεση στην πρόσφατη ελληνική πολιτική ιστορία· η 21η Απριλίου δεν είναι μόνο μία απλή ιστορική «μαύρη» επέτειος. Είναι ακόμα και κυρίως ένας αναγκαίος συνδετικός κρίκος για την κατανόηση τόσο της περιόδου που προηγήθηκε, όσο και εκείνης που ακολούθησε. Στις μέρες μας είναι ακόμα διαδεδομένη η πεποίθηση, σύμφωνα με την οποία η επταετής δικτατορία ήταν μία περίοδος ιστορικής ακινησίας, «ψυγείου» ή «γύψου» για τις εξελίξεις της ελληνικής κοινωνίας. Σε συνέπεια με αυτή την αντίληψη, η μεταπολίτευση έχει θεωρηθεί ως συνέχεια της προδικτατορικής περιόδου, οι ερευνητές της μεταπολιτευτικής περιόδου αναζητούν το νήμα των εξελίξεων στα γεγονότα που είχαν προηγηθεί του 1967. Όμως, γιατί τέτοιο ιερό μένος απέναντι στην ιστορία της δικτατορικής περιόδου; Γιατί θα πρέπει να θεωρήσουμε την περίοδο αυτή ως το απόλυτο κοινωνικό και ιδεολογικό κενό; Άραγε θα ήταν ιεροσυλία να υποθέσουμε ότι η επταετία δεν ήταν «νεκρό σημείο», αλλά αντίθετα ευνόησε ορισμένους, ενώ παράλληλα επιδείνωσε τη θέση πολλών άλλων; Ακόμα και σε καθεστώτα πολύ πιο σιδερόφρακτα και πραιτωριανά, όπως το ναζιστικό

ή το σταλινικό, έχουμε πλέον σήμερα την απόδειξη ότι η ιστορία δεν είχε σταματήσει, ότι οι κοινωνικές δυνάμεις, οι ιδεολογίες, οι λόγοι έπαιρναν τις μορφές και τους δρόμους που μπορούσαν να πάρουν, ώστε ούτε «ψυγεία» ή «γύψοι» ούτε κενά και παραλείψεις υπήρχαν. Αυτονόητο φυσικά είναι ότι με τον όρο «διεργασίες» δε νοούνται αποκλειστικά και μόνο οι αντιστασιακές πρακτικές ενάντια στη στρατιωτική δικτατορία, αλλά κατά κύριο λόγο σηματοδοτούνται οι οικονομικές, κοινωνικές και ιδεολογικές πρακτικές που εκτυλίχτηκαν κατά τη «μαύρη» περίοδο. Τηρουμένων των αναλογιών, οι εμφύλιοι πόλεμοι στη χώρα μας τη δεκαετία του '40 δεν παίχτηκαν τόσο σε σχέση με τις δυνάμεις και το σκηνικό της δεκαετίας του '30 ή της περιόδου της μεταξικής δικτατορίας, όσο κυρίως σε σχέση με τις «νέες» δυνάμεις, νέες συμμαχίες και δυναμικές που αναδείχτηκαν στην Ελλάδα κατά τη θεωρηθείσα «νεκρά» περίοδο της ξενικής κατοχής. Με άλλα λόγια, η κατοχή δεν «κατέλυσε» τόσο το σύστημα κοινωνικών ανταγωνισμών που προϋπήρχε, όσο κυρίως «έλυσε» κάποιους απ' αυτούς τους ανταγωνισμούς, κατά μία έννοια και σε κάποιο βαθμό. Με την έννοια αυτή, η ζωή συνεχίστηκε στην περίοδο της ξενικής κατοχής, φαινόμενα ραγδαίου πλουτισμού αφ' ενός και ευρείας κοινωνικής έκπτωσης αφ' ετέρου λειτούργησαν και διαμόρφωσαν τις νέες κοινωνικές προϋποθέσεις των μελλοντικών εμφύλιων αντιπαραθέσεων.

Με την ίδια ακριβώς έννοια, η στρατιωτική δικτατορία του 1967-1974 δεν αποτέλεσε ούτε παύση ούτε βέβαια ρήξη με την προηγηθείσα περίοδο και βρίσκεται ακόμα σε στενή σχέση συνέχειας με την περίοδο που ακολούθησε μέχρι τις μέρες μας. Παρά το γεγονός ότι η επταετία κατάργησε τις πολιτικές διαδικασίες και την ελευθερία έκφρασης, είναι εν τούτοις αξιοσημείωτο ότι σοβαρές αλλοιώσεις και μεταλλαγές κατά την περίοδο αυτή σφράγισαν ανεξίτηλα τόσο τη μία όσο και την άλλη μέχρι σήμερα.

Καθοριστικό στοιχείο για την ανάδυση και τη διάρκεια του στρατιωτικού καθεστώτος δεν ήταν φυσικά ο διαβόητος ξένος παράγοντας ούτε κάποιοι επίορκοι αξιωματικοί ούτε βέβαια κάποια συνωμοσία του «κατεστημένου», των Ανακτόρων ή των κύκλων του κεφαλαίου. Όλοι αυτοί οι παράγοντες μπορεί να έχουν παίξει ο καθένας το ρόλο του, όμως καθοριστικότερος όλων ήταν η γενικότερη κοινωνική δυναμική που ώθησε προς την αντιδημοκρατική λύση, τα σενάρια που κυοφορούνταν, οι κοινωνικές αδράνειες και οι αμυντικοί μηχανισμοί που αναπτύχτηκαν μέσα στο πλαίσιο του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Αποδείχτηκε ότι το αντιδημοκρατικό πρόταγμα αντιστοιχούσε, τουλάχιστον, στην ανοχή και για κάποιο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα κάποιων κοινωνικών ερεισμάτων. Μόλις τα ερείσματα αυτά αποσύρθηκαν, η στρατιωτική μορφή υποχρεώθηκε να παραδώσει τη σκυτάλη σε άλλες μορφές δημοκρατικότερες και κοινωνικότερες. Όμως, από την άποψη του κοινωνικού περιεχομένου, διαπιστώνεται, παρά τις εναλλαγές των πολιτικών μορφών, μία λογική συνέχειας, έστω και με δισταγμούς και παλινωδίες. Η συντηρητική, συντεχνιακή και προστατευτική κοινωνία που είχε συγκροτηθεί και επιβληθεί διά του εμφύλιου πολέμου, με το δεξιό λαϊκισμό του Αλέξανδρου Παπάγου και την οικονομική και πολιτική εξουθένωση των λαϊκών στρωμάτων, άρχισε επιτέλους να κλονίζεται τη δεκαετία του '60. Το έναυσμα για την αποδόμηση της «κλειστής» κοινωνίας δόθηκε από τα πάνω με την ένταξη της χώρας στην ευρωπαϊκή δυναμική, ενώ βέβαια η αποσταθεροποιητική δυναμική τροφοδοτήθηκε με στοιχεία από το εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας: αφθονία χρήματος, μετακινήσεις πληθυσμών σε τεράστια έκταση, επενδύσεις και κερδοσκοπία, καταναλωτισμός, πρότυπα τρόπου ζωής, πολιτικές ελευθερίες, πολιτιστικές ευαισθησίες. Όμως, ενώ η κοινωνική ζωή βάδιζε προς την ελευθερία, τον εκσυγχρονισμό και τον πλουραλισμό, οι κοινωνι-

κές δομές παρέμεναν ολιγαρχικές, στηριγμένες στο συντηχιασμό και την κρατική προστασία. Η αντίδραση στις εξελίξεις αυτές ήταν έτσι ζήτημα χρόνου, ανεξάρτητα από οποιεσδήποτε συνωμοσίες ή παρεμβάσεις ξένων παραγόντων.

Το στρατιωτικό καθεστώς επιχείρησε κάτι που αποδείχτηκε ακατόρθωτο: την κατάργηση των πολιτικών και πολιτιστικών ελευθεριών, αλλά και τη διεύρυνση του ανοίγματος στη διεθνοποίηση της ελληνικής οικονομίας, την ενθάρρυνση του πιο άναρχου πλουτισμού και του απεριόριστου καταναλωτισμού, με ταυτόχρονη δραματική καθήλωση των εισοδημάτων των εργαζομένων. Το εγχείρημα των συνταγματάρχων οδηγούσε κατευθείαν σε κοινωνική έκρηξη από τα κάτω. Όμως, στην πράξη, ο κλονισμός πρόλαβε να έρθει και πάλι από τα πάνω: το έναυσμα δόθηκε ακόμα μια φορά από τις διεθνείς εξελίξεις, ενώ φυσικά η κοινωνική δυναμική προσδιόρισε την πολιτική μορφή και το κοινωνικό περιεχόμενο της μεταπολίτευσης. Από τη στιγμή που οι ΗΠΑ εγκατέλειψαν τον κανόνα χρυσού για το δολάριο (1971-1973), κυριάρχησε διεθνώς έντονη χρηματιστική ανασφάλεια, η οποία τροφοδότησε παντού το αίσθημα δυσπιστίας απέναντι στο κυκλοφορούν χρήμα και οδήγησε τελικά στη συρρίκνωση της ποσότητάς του. Το στρατιωτικό καθεστώς στην Ελλάδα εισέπραξε κατευθείαν τις συνέπειες της διεθνούς χρηματιστικής μεταλλαγής: απώλεσε τάχιστα τη δυνατότητα να εξαγοράζει την ανοχή των πολιτών μέσω της αφθονίας χρήματος, πιστώσεων, καταναλωτισμού χωρίς όρια. Εφόσον η αφθονία χρήματος διαβλήθηκε, ο «αναπτυξιακός» λόγος του Μακαρέζου αντικαταστάθηκε από τη «συντηρητική» στροφή προς νέες προτεραιότητες: τον αγώνα κατά του πληθωρισμού και κατά της «υπερθέρμανσης». Όμως έτσι οι μέρες των συνταγματάρχων ήταν πλέον μετρημένες. Αλλά οι αιτίες που προσδιόρισαν την κατάρρευση του στρατιωτικού συστήματος παραμένουν καθοριστικές μέχρι τις μέρες

μας: απόλυτη και άνευ όρων προτεραιότητα στο ισχυρό νόμισμα, με συνέπειες την αποβιομηχάνιση και την αποδόμηση του κοινωνικού συστήματος που είχε αρχίσει να στήνεται με πρότυπα το ευρωπαϊκό κοινωνικό κράτος, την πολιτική και πολιτιστική ελευθερία έκφρασης, τον πλουραλισμό. Ο δόλος της ιστορίας ανέθεσε τελικά το έργο της «προσαρμογής» στις δυνάμεις που υπόσχονταν την «αλλαγή», εφόσον οι συντηρητικές δυνάμεις είναι από τη θέση τους περισσότερο εκτεθειμένες σε κοινωνικές αντιδράσεις, οι οποίες συνήθως ματαιώνουν ακόμα και το έργο της απλής αναπαραγωγής και διαιώνισης του υπάρχοντος συστήματος. Ο σοσιαλμονεταρισμός της εποχής μας έχει επαναφέρει το επίπεδο ζωής των εργαζομένων στα επίπεδα που αυτό βρισκόταν ήδη επί στρατιωτικής δικτατορίας. Η δυναμική της αποβιομηχάνισης συνεχίζεται χωρίς τέλος, εφόσον η χρηματιστική σφαίρα εξακολουθεί να «κλέβει» πόρους από την παραγωγική. Η ελευθερία της έκφρασης και του πολιτικού συστήματος είναι μεν πλήρης, αλλά δεν ασκείται, εφόσον επικρατεί στην εποχή μας ο νεοκομφορμισμός. Η δημοκρατία δεν είναι απλά και μόνο τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη, αλλά είναι κάτι περισσότερο: ενσωμάτωση των πολιτών στις δημοκρατικές διαδικασίες, λήψη αποφάσεων μέσω του θεσμικά κατοχυρωμένου πολιτικού και κοινωνικού διαλόγου. Αντ' αυτού, στην εποχή μας διαβάλλεται ακόμα και η έννοια του δημοκρατικού διαλόγου σαν κάτι το «κουλτουριάρικο», το περιττό και εκ του πονηρού.

Είναι φανερό ότι η εξάντληση του μετεμφυλιακού κύκλου έκανε τη στρατιωτική δικτατορία που ακολούθησε να μοιάζει με «κάθαρση», αλλά και η εξάντληση του κύκλου της δικτατορίας έστησε το σκηνικό της νέας «κάθαρσης» που ονομάστηκε «μεταπολίτευση». Το τρομακτικό σ' αυτή τη θεατρική εναλλαγή ανάμεσα στην τραγωδία και τη φάρσα είναι ότι, την περίοδο της δικτατορίας, η εποχή εκείνη, βλέποντας το παρόν σαν φάρσα, ζούσε με την προσδοκία

του μέλλοντος, ενώ σήμερα, το σύγχρονο εξουσιαστικό θεώρημα, αγωνιζόμενο να εμφανίσει το παρόν ως αναγκαία «λύτρωση» τραγικού τύπου, απονομιμοποιεί ριζικά την ελπίδα των πολιτών σ' ένα μέλλον καλύτερο. Οι σύγχρονες ιδέες περί του «τέλους» της ιστορίας, της ιδεολογίας, των οραμάτων διέπονται από την κρυφή φιλοδοξία των φορέων τους να παραστήσουν τον «άγγελο εξολοθρευτή» για μια λύση «κοριστική» όλων των προβλημάτων της ιστορίας με πλήρη δικαίωση του χρήματος ως μοναδικής πραγματικότητας. Αλλά φυσικά και αυτό δεν είναι παρά ένα θεώρημα και ως τέτοιο παραμένει προς απόδειξη...

Η παρούσα μελέτη του Σπύρου Σακελλαρόπουλου επικεντρώνεται στο μετεμφυλιακό κύκλο. Το έργο που ακολουθεί παρουσιάζει πολλαπλό ενδιαφέρον, εφόσον ο συγγραφέας διαθέτει βαθιά γνώση της περιόδου αφ' ενός και της σύγχρονης πολιτικής ανάλυσης αφ' ετέρου. Η μελέτη φέρνει στο φως εντυπωσιακά στοιχεία, όμως ακόμα πιο σημαντική είναι η μέθοδος που ακολουθεί ο συγγραφέας. Απορρίπτει τις αναλύσεις οι οποίες, επικαλούμενες το «μικροαστικό» χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας, αρνούνται να πάρουν υπόψη την πραγματική ταξική διάρθρωση και την εσωτερική δυναμική των κοινωνικών τάξεων της ελληνικής κοινωνίας. Η όλη εργασία του Σακελλαρόπουλου δείχνει με πειστικό τρόπο το εύρος, τις ρίζες και τη δυναμική των κοινωνικών τάξεων στην Ελλάδα, αναδεικνύει με διεισδυτικό τρόπο τις κοινωνικές αντιπαραθέσεις και τη δυναμική τους. Με την προσφορά αυτή για την περίοδο 1949-1967, μπορεί επιτέλους κάποιος ν' αντιληφθεί καλύτερα τις εξελίξεις που ακολούθησαν από το 1967 μέχρι σήμερα. Βέβαια, θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει ότι στο βιβλίο αυτό η πολιτική προσεγγίζεται κυρίως ως κρατικός θεσμός σε μια κοινωνική πραγματικότητα από την οποία έχουν εξοβελιστεί όχι μόνο οι ατομικές και συλλογικές υποκειμενικότητες αλλά και οι πολιτικές ιδεολογίες εν γένει. Αν τα πράγματα έχουν έτσι, τότε

και η έννοια της ταξικής αντιπαράθεσης συρρικνώνεται, φτωχάινει, χάνει την ικανότητα της δημιουργικής ρήξης προς κάτι το ποιοτικά διαφορετικό και μετατρέπεται έτσι σ' εργαλείο απλής λειτουργικής ανάλυσης με εκ προοιμίου περιορισμένο ενδιαφέρον. Είναι αυτονόητο ότι η έννοια της πολιτικής δεν περιορίζεται στη δημοσιούπαλληλία, δεν εξαντλείται στους κρατικούς μηχανισμούς ενσωμάτωσης και επιτήρησης των μαζών. Η πολιτική λειτουργία είναι ακόμα μηχανισμός ένταξης και συνοχής από τα κάτω, για την ενεργοποίηση του οποίου το ιδεολογικό και κοινωνικό έναυσμα ασκεί πάντα καθοριστικό ρόλο.

Από μία άλλη πλευρά, υπερβάλλον ζήλος φέρει το συγγραφέα ν' αδικεί ρεύματα σκέψης από τα οποία ο ίδιος επιθυμεί να διακριθεί. Δε χρειάζεται να είναι κάποιος συνήγορος της «σχολής» της λεγόμενης «εξάρτησης» για ν' απορήσει με την οξύτητα της κριτικής που επιδεικνύεται εναντίον της. Το αν η σχολή αυτή βασίζεται σε εμπορευματική ή σε παραγωγική αντίληψη περί του καπιταλισμού έχει δευτερεύουσα σημασία, εφόσον το ζήτημα αυτό αφορά την οικονομική σύλληψη του παγκόσμιου συστήματος και ουδεμία σχέση έχει με το πρόβλημα της εναλλαγής των πολιτικών συστημάτων και μορφών σε μία μεμονωμένη χώρα κατά μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Ομοίως, η παρατήρηση σχετικά με την ορθή ή λανθασμένη έννοια της εκμετάλλευσης είναι εξίσου άτοπη, εφόσον θα είχε την αξία της στα πλαίσια μια οικονομικής μελέτης ή έστω μιας εμβάθυνσης των κοινωνικών τάξεων καθ' εαυτών, όχι όμως κατ' ανάγκη σε μία μελέτη που επικεντρώνεται στους θεσμούς, στο πολιτικό σύστημα και στις ιδεολογίες. Επίσης, η υπογράμμιση ότι η λεγόμενη θεωρία της εξάρτησης παρουσιάζει ανεπαρκή κατανόηση του προβλήματος του σύγχρονου κράτους ηχεί τουλάχιστον παράδοξα όχι τόσο γιατί είναι ανακριβής, όσο κυρίως γιατί το αντικείμενο της εν λόγω θεωρίας είναι τελείως διαφορετικό: η συγκρότηση και λειτουργία του παγκό-



σμιου συστήματος. Ασφαλώς το κράτος, όπως και πολλά άλλα θέματα, έχουν φωτιστεί ανεπαρκώς από μία θεωρία που πάντως επιδίωκε την προσέγγιση τελείως διαφορετικών ζητημάτων. Και πώς θα μπορούσε να ήταν αλλιώς; Τέλος, διατυπώνεται η μομφή ότι η λεγόμενη σχολή της εξάρτησης δεν προέβλεψε με ακρίβεια τις εξελίξεις στις αναπτυσσόμενες χώρες. Παράδοξη μομφή με παράδοξο πάντα πεδίο αναφοράς, η οποία θα ήταν δικαιότερο ν' αποδοθεί στο σύνολο των σχολών και ρευμάτων αλλά και στο σύνολο των κοινωνικών επιστημών, ίσως δε —γιατί όχι;— και των φυσικών επιστημών. Ανεξήγητα παραμένει το γιατί απονέμεται το επαχθές προνόμιο της ανεπάρκειας και του σφάλματος ειδικά σε μία μόνο σχολή. Όμως, στην πραγματικότητα, η εν λόγω σχολή είναι η μόνη που έχει υπογραμμίσει ήδη από τη δεκαετία του '60, ενάντια σε όλες τις άλλες, τον παγκόσμιο χαρακτήρα του καπιταλιστικού συστήματος, είναι η μόνη που συνέλαβε από το 1969 τις κυφορούμενες μεταλλαγές στον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας με τη ραγδαία επιλεκτική εκβιομηχάνιση τμημάτων του τρίτου κόσμου και τη συναφή αποβιομηχάνιση του δυτικοευρωπαϊκού και βορειοαμερικανικού διεθνούς «κέντρου» και είναι ακόμα η μόνη που διείδε τον πρωταρχικά διεθνή χαρακτήρα της επερχόμενης οικονομικής και κοινωνικής κρίσης.

Γι' αυτά τα τρία σημεία, η λεγόμενη σχολή της εξάρτησης θα δικαιούνταν, εάν το ζήτημα ετίθετο, πιο βασανιστικής προσέγγισης και αποτίμησης. Όχι γιατί η σχολή αυτή δεν είχε αδυναμίες και ανεπάρκειες, αλλά γιατί τουλάχιστον δεν είχε περισσότερες απ' ό,τι τα άλλα ρεύματα και σχολές, όπως δείχνει να υπαινίσσεται ο συγγραφέας. Φυσικά, όλη αυτή η μεθολογική αμφισβήτηση καταλήγει να είναι ζήτημα στυλ και γραφικής τελετουργίας, εφόσον στο συγκεκριμένο χειρισμό των επί μέρους θεμάτων ο Σακελλαρόπουλος κινείται πάντα υποδειγματικά, ευσυνείδητα και διεισδυτικά, με γνώση και φαντασία, ώστε η παρούσα

μελέτη του ν' αναγνωρίζεται ως αναμφισβήτητα κατατοπιστική, τεκμηριωμένη, πολύτιμη και αναγκαία για τον ερευνητή των εξελίξεων στη μεταπολεμική Ελλάδα τόσο πριν από το 1967, όσο και μετά και μέχρι σήμερα.

ΚΩΣΤΑΣ ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ  
1 Απριλίου 1997

## ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στις 21-4-1967 ο ελληνικός λαός βρισκόταν μπροστά σε μία αναπάντεχη εξέλιξη. Οι διαβεβαιώσεις του πολιτικού κόσμου πως ενδεχόμενο δικτατορίας δεν υπήρχε κατέρρεαν. Η Ελλάδα θα έπρεπε από εδώ και πέρα να συνηθίσει στην ιδέα της κατάργησης του κοινοβουλευτισμού.

Χαρακτηριστικό της άγνοιας του πολιτικού κόσμου αποτελεί το φύλλο της *Αυγής* της 21ης Απριλίου 1967 που δε βγήκε ποτέ. Θα δημοσίευε το τρίτο και τελευταίο μέρος μιας σειράς κειμένων που εξηγούσαν γιατί δεν μπορεί να γίνει δικτατορία στην Ελλάδα. Ο δε Α. Παπανδρέου, σε γεύμα που δινόταν προς τιμήν του, το βράδυ της 20ής Απριλίου δήλωνε:

«Το βράδυ της Κυριακής των εκλογών, όταν θα φτάνουν τα μηνύματα της νίκης, θα σχηματίσουμε λαϊκή κυβέρνηση στην πλατεία του Συντάγματος, χωρίς να ειδοποιήσουμε το βασιλιά, και θα εγκατασταθούμε στα υπουργεία σαν εκπρόσωποι του λαού...»

Από τότε έχουν γραφεί αρκετές μελέτες, οι οποίες προσπαθούν να ερμηνεύσουν τα αίτια του πραξικοπήματος. Ο μεγάλος αυτός αριθμός ίσως να οφείλεται στο ότι τα γεγονότα αυτά, που οδήγησαν στην 21η Απριλίου, σημάδεψαν

ιδιαίτερα τόσο την οικονομική, κοινωνική και πολιτική πορεία της χώρας μας, όσο και τη μνήμη και την ιδεολογία του συνόλου σχεδόν του ελληνικού λαού. Άλλωστε, ακόμα και σήμερα, οι πληγές της περιόδου αυτής — και ιδιαίτερα τα γεγονότα του 1965 — όχι μόνο γίνονται αντικείμενο πολλών συζητήσεων, αλλά επηρεάζουν την πολιτική συμπεριφορά και στάση σημαντικού τμήματος των Ελλήνων πολιτών.

Μένει, λοιπόν, να εξηγηθούν οι λόγοι που ώθησαν στη συγγραφή μιας ακόμα εργασίας γύρω από το ζήτημα. Τα βιβλία που έχουν γραφεί μέχρι τώρα μπορούν να χωριστούν σε τρεις κατηγορίες: α) Στις μονογραφίες καθαρά ιστορικού χαρακτήρα. Τέτοιας μορφής είναι οι εργασίες των Λιναρδάτου, Γρηγοριάδη, Βουρνά, Λιβιεράτου, Μπουλούκου κ.ά., με τις οποίες γίνεται προσπάθεια να φωτιστούν άγνωστες πτυχές των ιστορικών γεγονότων της εξεταζόμενης περιόδου. β) Στις μελέτες κοινωνιογραφικού περιεχομένου, που δίνουν ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο των ξένων δυνάμεων και είναι επηρεασμένες από τις θεωρίες της εξάρτησης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι εργασίες των Παπανδρέου, Κάτρη, Ψυρούκη. γ) Στις ερευνητικές προσπάθειες, οι οποίες, χρησιμοποιώντας μεθοδολογικά εργαλεία από όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών, επιχειρούν να αναλύσουν το κοινωνικό γίνεσθαι, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον τους στις εσωτερικές αντιφάσεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Πρόκειται για τις μελέτες των Χαραλάμπη, Βερναρδάκη-Μαυρή.

Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας, που αφορά το κοινωνικό περίγραμμα μέσα στο οποίο αναπτύχθηκαν οι όροι για την επιβολή του πραξικοπήματος, θα ασχοληθούμε περισσότερο με τις μελέτες των Βερναρδάκη-Μαυρή και Χαραλάμπη, οι οποίες εξετάζουν τα αίτια που οδήγησαν στη δικτατορία και που παρά τις διαφορές τους μπορούν να ενταχθούν σε μία ενιαία θεωρητική κατηγορία. Η δική μας εργασία φιλοδοξεί να ενταχθεί και αυτή στην

παραπάνω κατηγορία, εστιάζοντας την προβληματική της σε σημεία που οι άλλες δύο απόψεις δεν ανέπτυξαν επαρκώς είτε για λόγους διαφορετικού επιστημονικού ενδιαφέροντος είτε για λόγους επιλογής διαφορετικής μεθοδολογίας.

Αναμφίβολα, υπάρχουν σοβαρές διαφορές ερμηνείας μεταξύ των τριών εργασιών. Το σημαντικότερο, ωστόσο, είναι το γεγονός της κοινής εκκίνησης από τις αντιθέσεις που διαπιστώνονται στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού. Από τη στιγμή που μία ολόκληρη ιστορική περίοδος έχει επιχειρηθεί να αναλυθεί μέσω της χρήσης μίας ιδιότυπης συνωμοσιολογικής αντίληψης του ιστορικού γίνεσθαι, η ύπαρξη τριών ερευνών που κατορθώνουν να απεγκλωβιστούν από τα στενά πλαίσια της επιφαινομενικής ανάλυσης δίδει νέες δυνατότητες στην κοινωνική έρευνα. Πολύ περισσότερο όταν η κομματική ερμηνεία των γεγονότων έρχεται να συναντηθεί και να επικυρώσει τις ήδη διαμορφωμένες απόψεις για την εξέλιξη των πραγμάτων<sup>1</sup>.

Για να το πούμε διαφορετικά, η όποια αξία αυτής της εργασίας, καθώς και των άλλων που προηγήθηκαν χρονικά (Χαραλάμπης, Βερναρδάκης-Μαυρή), δεν έγκειται στην προσπάθεια ενός εναγώνιου διαχωρισμού με τις μελέτες που εκκινούν από την ίδια θεωρητική βάση, αλλά στην υιοθέτηση διαχωριστικών μεθόδων προσέγγισης της πραγματικότητας σε σχέση με τους υπάρχοντες και παγιωμένους τρόπους ανάλυσης.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η προσπάθεια που επιχειρείται μ' αυτή τη μελέτη είναι διττή:

1. Ενδεικτικές από αυτή την άποψη είναι οι θέσεις του ΚΚΕ και του ΠΑΣΟΚ για τα αίτια που οδήγησαν στο πραξικόπημα του 1967.

Από τη μία γίνεται προσπάθεια να αντικρουστεί το σύνολο σχεδόν των μέχρι σήμερα γνωστών ερμηνειών, οι οποίες εμφανίζουν τη δικτατορία είτε ως το αποτέλεσμα της παρέμβασης της CIA στα ελληνικά πράγματα είτε ως το αποτέλεσμα της σύγκρουσης των εφοπλιστών-βιομηχάνων είτε ως το αποτέλεσμα της ανεξέλεγκτης παρέμβασης «άφρονων» αξιωματούχων.

Από την άλλη αυτό που θα επιδιωχτεί να αποδειχτεί είναι πως η δικτατορία αποτέλεσε την απάντηση του στρατού, ως κυρίαρχου κέντρου εξουσίας στο μετεμφυλιακό κοινωνικό πλαίσιο. Ενταγμένη στις θεωρητικές προβληματικές που ήδη αναφέραμε, αυτή η εργασία επιχειρεί να υπογραμμίσει την ύπαρξη ενός καθεστώτος που στηρίχτηκε τόσο στην ιδιαίτερα άνιση κατανομή του πλούτου, όσο και στη θεσμοθέτηση ενός νομικού πλαισίου (κράτος των εθνοκοφρόνων), που χαρακτηριζόταν από την έντονη παρουσία θεσμικών και εξωθεσμικών κατασταλτικών μηχανισμών. Με άλλα λόγια, αυτό το εγχείρημα αποπειράται να ενδυναμώσει την «αντιεξαρτησιακή» επιχειρηματολογία, εξετάζοντας από τη μία το μεθοδολογική συνοχή των θέσεων του ρεύματος της εξάρτησης και από την άλλη παρουσιάζοντας έναν ικανό όγκο εμπειρικού υλικού, βάσει του οποίου στηρίζεται η θέση περί πρωταρχικότητας της πάλης των τάξεων και οι συγκεκριμένες εκφάνσεις της που αφορούν τις οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές όψεις του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού την περίοδο 1949-1967.

Η παράθεση των εμπειρικών δεδομένων δημιούργησε σοβαρούς προβληματισμούς. Το γεγονός ότι πρόκειται για στοιχεία που δε συναντώνται σε άλλες μελέτες (θέσεις του ΣΕΒ και των εφοπλιστών, δυσεύρετα στην πλειοψηφία τους, συγκριτικοί στατιστικοί δείκτες κ.ά.), τα οποία τεκμηριώνουν την υποστηριζόμενη επιχειρηματολογία, μπορούσε να οδηγήσει στην παρουσίαση μίας πληθώρας τέτοιων δεδομένων, πράγμα που θα έκανε δυσχερή την

παρακολούθηση της επιχειρηματολογίας. Από την άλλη, η παραπομπή όλων των πινάκων στο Παράρτημα και η ενσωμάτωση των αποσπασμάτων στις σημειώσεις θα αδυνατίζε την ανάπτυξη των προβληματισμών. Αυτό που επιλέχτηκε τελικά είναι η παρουσίαση των πιο σημαντικών αριθμητικών δεδομένων και αποσπασμάτων σε συνδυασμό με την παράλληλη χρήση του Παραρτήματος. Η προσφυγή στα στοιχεία του Παραρτήματος μπορεί να βοηθήσει στην εμβάθυνση της κατανόησης των ιστορικών και κοινωνικών χαρακτηριστικών της περιόδου.

Στο Πρώτο Μέρος της εργασίας παρουσιάζονται οι κυριότερες απόψεις που έχουν διατυπωθεί για τα αίτια του πραξικοπήματος. Ειδικότερα εξετάζονται οι θέσεις των Α. Παπανδρέου, Γ. Κάρη, Ν. Ψυρούκη, Ν. Πουλαντζά, Δ. Χαραλάμπη, Χ. Βερναρδάκη-Γ. Μαυρή, αυτές του ΚΚΕ, καθώς και των πρωταίτιων του πραξικοπήματος. Η παράθεση των απόψεων γίνεται με σκοπό να κατανοηθεί καλύτερα η κριτική που τους ασκείται στο Δεύτερο Μέρος, καθώς και η ανάπτυξη της βασικής θέσης του συγγραφέα όπως αυτή παρουσιάζεται στο Τρίτο, Τέταρτο και Πέμπτο Μέρος.

Στο πρώτο τμήμα του Δεύτερου Μέρους γίνεται αναφορά στη θεωρία του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας και επιχειρείται η ανασκευή των βασικών σημείων της. Κρίθηκε σημαντική η παρουσίαση των απόψεων των *dependistas*, γιατί έχουν σε μεγάλο βαθμό επηρεάσει τις αντιλήψεις σημαντικού τμήματος Ελλήνων ερευνητών, πράγμα που φαίνεται και από τη «συνωμοτική» αντίληψη με την οποία αντιμετωπίζεται ένα τόσο σοβαρό θέμα όπως είναι η κατάργηση του κοινοβουλευτισμού.

Παράλληλα η ύπαρξη μιας δομημένης θεωρητικής συλλογιστικής αποφεύγει τον κίνδυνο της ολίσθησης σε μια

μορφή απλουστευτικού εμπειρισμού δημοσιογραφικού χαρακτήρα. Στην πραγματικότητα με αυτή τη μεθοδολογία επιχειρείται αυτό που θα έπρεπε κανονικά να έχει ακολουθηθεί από τους θιασώτες της πανταχού παρέμβασης του ξένου παράγοντα στα ελληνικά πράγματα. Παρατίθεται η αντίθετη θεωρητική θέση στην οποία ασκείται κριτική, στη συνέχεια παρουσιάζεται το περίγραμμα της επιχειρηματολογίας που υιοθετεί ο συγγραφέας και, τέλος, κατατίθεται το αποδεικτικό υλικό.

Στο δεύτερο τμήμα του Δεύτερου Μέρους θα επιχειρηθεί να αποδειχθούν μέσω της παρουσίασης εμπειρικού υλικού τα κενά των απόψεων που αναφέρονται σε άμεση παρέμβαση του αμερικανικού παράγοντα με σκοπό την προστασία των συμφερόντων των ΗΠΑ (πολιτικών, γεωστρατιωτικών, οικονομικών κ.λπ.). Η εξέταση των ιστορικών στοιχείων που θα ακολουθήσει θα φανερώσει τις αδυναμίες αυτής της άποψης. Κι αυτό γιατί η εισροή ξένου κεφαλαίου, και μάλιστα αμερικανικού, επηρεάζεται από μία πληθώρα παραγόντων, οι οποίοι δε συνδέονται αποκλειστικά με το κόμμα που βρίσκεται στην κυβέρνηση. Πολύ περισσότερο που, όπως θα φανεί, η ΕΚ έκανε ό,τι μπορούσε για να προσελκύσει τις επενδύσεις ξένων κεφαλαίων. Σε ό,τι αφορά το Κυπριακό θα διαπιστωθεί ότι τα νατοϊκά σχέδια ουδέποτε προσέκρουσαν στην «ανένδοτη» στάση των Αθηνών, αλλά παρεμποδίστηκαν από τη συγκεκριμένη, επηρεασμένη από μία σειρά ενδοκυπριακούς λόγους, πολιτική που χάραξε ο Μακάριος. Τέλος, σε μία σειρά από ζητήματα ιδιαίτερης σημασίας για την εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ (π.χ. Μεσανατολικό), οι συνταγματάρχες θα προτιμήσουν να ακολουθήσουν τις πάγιες φιλοαραβικές ελληνικές θέσεις, αποφεύγοντας την εμπλοκή σε μία πολεμική περιπέτεια στο πλευρό των Ισραηλινών.

Στη συνέχεια ακολουθεί η ανασκευή των επιχειρημάτων των πρωταγώνων της χούντας, τα οποία μιλούν για ενδεχόμενη «κομμουνιστική ανταρσία», και μετά θα περάσουμε

στην αντίκρουση των απόψεων του Ν. Πουλαντζά. Θα διαπιστωθεί ότι η διαμάχη φιλοευρωπαϊκού βιομηχανικού κεφαλαίου και φιλοαμερικανικού μεταπρατικού κεφαλαίου δεν αποδεικνύεται από τα γεγονότα. Έπειτα θα ασκηθεί κριτική και στις απόψεις του Δ. Χαραλάμπη και των Χ. Βερναρδάκη-Γ. Μαυρή. Θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η εργασία του Δ. Χαραλάμπη περιορίζεται στην ανάλυση των πολιτικών εξελίξεων ως συνέπειες της πάλης μεταξύ μηχανισμών, παραγνωρίζοντας τη σημασία της ταξικής πάλης η οποία διαπερνά όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής. Τέλος, θα υποστηριχτεί πως η μελέτη των Βερναρδάκη-Μαυρή παρουσιάζει ορισμένες μεθοδολογικές αδυναμίες, όπως η μηχανιστική χρησιμοποίηση του ορισμού του Λένιν για την επαναστατική κατάσταση, η ταύτιση Κέντρου και Αριστεράς στο επίπεδο της κοινωνικής δυναμικής και η έλλειψη εκτενών αναφορών στις κοινωνικές συνθήκες της εποχής.

Στα επόμενα τμήματα της εργασίας επιχειρείται η διατύπωση της προτεινόμενης θέσης για την εξεταζόμενη περίοδο, στα πλαίσια πάντα της «αντιεξαρτησιακής» ερμηνευτικής προσέγγισης. Συγκεκριμένα αυτό που ενδιαφέρει είναι η οπτική του συσχετισμού των κοινωνικών συνθηκών σε αναλογία με την ένταση της κοινωνικής δυναμικής και σε συνάρτηση με τον ειδικό ρόλο του στρατού στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, πράγμα που θα οδηγήσει στην ξεχωριστή εξέταση καθεμιάς από τις δομές του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού (πολιτική, οικονομική, ιδεολογική). Η κατάληξη της περιόδου με την επιβολή της δικτατορίας δεν αποτελεί παρά τη συνέπεια της όξυνσης της ταξικής πάλης σε όλα τα επίπεδα.

Στα πλαίσια αυτής της προβληματικής, στο τρίτο τμήμα της μελέτης ασχολούμαστε, ξεκινώντας από την παρουσία-

ση των βασικών σημείων πάνω στα οποία στηρίχτηκε μετεμφυλιακά η στρατηγική της αστική τάξης, με τις ιδεολογικές συνιστώσες του κρατικού μορφώματος που ονομάστηκε «κράτος των εθνικοφρόνων», καθώς και με τις συνέπειες που απορρέουν από τις συνιστώσες αυτές αλλά και με τα οικονομικά χαρακτηριστικά των εργαζόμενων τάξεων. Στο ζήτημα του «κράτους των εθνικοφρόνων» έχουν αναφερθεί αρκετοί μελετητές της περιόδου· αυτό που ενδιαφέρει στα πλαίσια αυτής της μελέτης είναι η συσχέτιση των ιδεολογικών με τους οικονομικούς και τους πολιτικούς αποκλεισμούς, καθώς και οι μακροχρόνιες επιδράσεις τους στη συνείδηση των κυριαρχούμενων στρωμάτων και των τάξεων-στηριγμάτων. Με άλλα λόγια, το τρίτο τμήμα, στο οποίο παρουσιάζονται τα οικονομικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά της περιόδου, χρησιμοποιείται ως το κοινωνικό φόντο για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε τις συνθήκες γέννησης του «Ανένδοτου», των «Ιουλιανών», της κατακόρυφης αύξησης των αγροτικών και εργατικών κινητοποιήσεων από το 1962 και μετά και, το σημαντικότερο, της ενεργού υποστήριξης των λαϊκών τάξεων όχι απλά προς την ΕΚ αλλά προς τον ίδιο το θεσμό της κυβέρνησης σε σχέση με τα άλλα δύο κέντρα εξουσίας. Η παραγνώριση σημαντικότερων δεδομένων, όπως οι παντός είδους αποκλεισμοί από την κοινωνική ζωή των «μη εθνικόφρονων πολιτών», καθώς και το χαμηλότατο επίπεδο διαβίωσης, μπορούν να οδηγήσουν σε επιφανειακού τύπου αναλύσεις, στις οποίες τον κύριο ρόλο διαδραματίζει ο «ξένος παράγοντας», η διαμάχη μεταξύ των διαφόρων αστικών μερίδων ή τμημάτων του κρατικού μηχανισμού και να υποτιμηθεί η σημασία της ταξικής πάλης η οποία διαπερνά όλα τα στρώματα και τις τάξεις στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού.

Στο Τέταρτο Μέρος αναλύεται η εξέλιξη του συσχετισμού δύναμης στο εσωτερικό του πολιτικού συστήματος σε συσχέτιση πάντα με τις γενικότερες εξελίξεις που λάμ-

βαναν χώρα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Θα δούμε ότι την περίοδο 1949-1952 στην Ελλάδα δρούσαν δύο κέντρα πολιτικής εξουσίας: Η αμερικάνικη αποστολή και ο στρατός. Από το 1952 και μετά την παγίωση του αστικού συστήματος τα πράγματα αλλάζουν. Δημιουργείται μία τριγωνική μορφή εξουσίας μεταξύ του στρατού, του Παλατιού και της κυβέρνησης, όπου ο στρατός παραμένει ο πιο ισχυρός πόλος.

Ο Κ. Καραμανλής με την πρόταση «βαθείας τομής» θα επιχειρήσει να μεταθέσει το κέντρο βάρους στην εκτελεστική εξουσία. Είχε αντιληφθεί τις υπόγειες διαδικασίες που συντελούνταν στην ελληνική κοινωνία και καταλάβαινε πως σύντομα θα συνέβαιναν σημαντικές εξελίξεις που θα οδηγούσαν είτε προς μία φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος είτε προς μεγαλύτερο αυταρχισμό. Η αποτυχία του εγχειρήματος αυτού, λόγω του αρνητικού συσχετισμού δύναμης, θα αποτελέσει ένα από τα αίτια της πτώσης του Καραμανλή. Θα συμπέσει παράλληλα με την ανάπτυξη ενός σημαντικού πολιτικού κινήματος (Ανένδοτος), το οποίο ουσιαστικά θα απαιτεί τον περιορισμό της ισχύος του στρατού και του βασιλιά. Το εύρος της νίκης της ΕΚ το 1964 θα αντλεί τα αίτιά του από τους αγώνες αυτούς, καθώς και από το ξετύλιγμα μίας σειράς σημαντικών κινητοποιήσεων που είχαν ως αιτήματα τη βελτίωση των εισοδημάτων των εργαζόμενων τάξεων.

Στην πραγματικότητα το 53% της ΕΚ χαρακτηριζόταν από μία εσωτερική δυναμική η οποία ξεπερνούσε κατά πολύ τις επιδιώξεις του Γ. Παπανδρέου, θέτοντας σε αμφισβήτηση τόσο το μετεμφυλιακό πολιτικό μοντέλο όσο και το αντίστοιχο οικονομικό. Το γεγονός αυτό θα αποδειχτεί με τη συνέχιση των κοινωνικών κινητοποιήσεων και με το πολιτικό αποτέλεσμα των δημοτικών εκλογών του 1964. Τα Ιουλιανά δεν είναι τίποτε άλλο παρά η άρνηση τόσο των κυριαρχούμενων όσο και των κυρίαρχων τάξεων να αποδεχτούν μία συμβιβαστική λύση. Δεν μπο-

ρούν να κατανοηθούν ούτε μέσω ενός ερμηνευτικού σχήματος που αναφέρεται σε πάλη μεταξύ μηχανισμών (Χαραλάμπης) ούτε μέσω της χρησιμοποίησης της έννοιας της επαναστατικής κατάστασης (Βερναρδάκης-Μαυρή). Κι αυτό γιατί στα Ιουλιανά, παρά τον αναμφισβήτητα λαϊκό χαρακτήρα των εκδηλώσεων, την πολιτική και ιδεολογική ηγεμονία δεν την έχασαν ποτέ οι αστικές εκείνες δυνάμεις που προσδοκούσαν μία ενίσχυση της δύναμής τους. Αυτή η ενίσχυση θα ερχόταν μέσω της αναβάθμισης του κοινοβουλευτισμού, στηριγμένης σε ευρύτερες κοινωνικές συναινέσεις που θα επέρχοντο από τη βελτίωση των εισοδημάτων.

Η αποπομπή του Γ. Παπανδρέου δεν είναι τίποτε άλλο παρά η επικράτηση της βούλησης των πιο ισχυρών μερίδων του αστικού κόσμου για τη διατήρηση του μετεμφυλιακού πλαισίου εξουσίας. Ωστόσο τα περιθώρια επιβίωσης αυτού του ιδιότυπου ημικοινοβουλευτικού συστήματος είχαν εξαντληθεί. Η επικείμενη νίκη της ΕΚ στις προκηρυχθείσες εκλογές του Μαΐου αποτέλεσε τη θρυαλλίδα για την παρέμβαση του στρατού, ο οποίος από την πλευρά του, λειτουργώντας με μία σχετική αυτονομία που προέκυπτε από την ηγεμονική θέση του μέσα στην οργάνωση της εξουσίας, αποφάσισε να προχωρήσει στην υλοποίηση των στόχων του ΙΔΕΑ.

Στο πέμπτο και τελευταίο τμήμα της μελέτης επιχειρείται αρχικά η εξέταση της περίπτωσης του στρατού ως πολιτικού-κατασταλτικού μηχανισμού από θεωρητική άποψη. Σκοπός είναι η κατανόηση της θέσης του στρατού μέσα στο κράτος σ' ένα αφηρημένο επίπεδο ανεξάρτητα από την ελληνική περίπτωση. Με βάση αυτό το σκεπτικό παρουσιάζονται, κατά τρόπο σχηματικό, η μαρξιστική θέση καθώς και οι απόψεις ορισμένων πολύ σημαντικών φιλελεύθερων πολιτειολόγων.

Στη συνέχεια γίνεται αναφορά στην περίπτωση του ελληνικού στρατού, μέσω της ιστορικής καταγραφής της

πορείας του ελληνικού στρατού από τη δημιουργία του ΙΔΕΑ μέχρι την κατάληψη της εξουσίας.

Κρίθηκε απαραίτητη η ύπαρξη αυτού του τελευταίου τμήματος, γιατί σε αντίθετη περίπτωση θα ήταν κάποιιο τρόπο έωλη η παρουσία του στρατού στην πολιτική σκηνή, αφού η ανάλυση θα περιοριζόταν στην απλή υπόμνηση της θέσης του μέσα στη μετεμφυλιακή δομή της εξουσίας.

Τελειώνοντας αυτή τη σύντομη εισαγωγή, νιώθω την υποχρέωση να ευχαριστήσω την Ελένη Στούμπου, στην οποία άλλωστε είναι αφιερωμένη όλη αυτή η μελέτη, για την πολύτιμη παρουσία της και για τη συνεχή ενθάρρυνση στη συγγραφή της εργασίας.

## ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

### ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΛΕΥΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ ΤΗΣ 21ης ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1967

Όπως αναφέρθηκε και στην Εισαγωγή, υπάρχει μία αρκετά μεγάλη βιβλιογραφία που αναφέρεται στην περίοδο 1963-1967 και η οποία επιχειρεί να ερμηνεύσει τα αίτια της δικτατορίας. Σκοπός αυτού του τμήματος δεν είναι η ατελείωτη παράθεση ονομάτων και θέσεων. Αντίθετα, θα επιχειρηθεί η ταξινόμηση σε κατηγορίες των κυριότερων απόψεων ανάλογα με το τι θεωρούν ως γενεσιουργό παράγοντα του καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967.

Έτσι, έχουν διατυπωθεί απόψεις οι οποίες θεωρούν καταλυτικό το ρόλο της CIA, απόψεις που αναφέρονται στο «σκοτεινό ρόλο του κατεστημένου» (το οποίο αποτελούν τα Ανάκτορα, οι Αμερικανοί, η ολιγαρχία — της οποίας εκφραστής είναι η ΕΡΕ), απόψεις οι οποίες θεωρούν ότι η 21η Απριλίου 1967 είναι αποτέλεσμα της σύγκρουσης δύο μερίδων της αστικής τάξης ή αποτέλεσμα της σύγκρουσης αμερικανοκρατίας και ντόπιας μονοπωλιακής αστικής τάξης ή ακόμα και απότοκο της προσπάθειας του στρατού να σώσει τη χώρα από τον κομμουνισμό. Υπάρχουν, τέλος, και οι σημαντικότερες, κατά τη γνώμη μας, απόψεις του Δ. Χα-



ραλάμπη, ο οποίος θεωρεί το πραξικόπημα ως την απάντηση στις προσπάθειες ανατροπής των μετεμφυλιακών δομών εξουσίας, και αυτή των Χ. Βερναρδάκη-Γ. Μαυρή, οι οποίοι δίνουν την προτεραιότητα στην ταξική πάλη μεταξύ κυρίαρχων και κυριαρχούμενων κοινωνικών δυνάμεων.

Ας δούμε αυτές τις θέσεις αναλυτικότερα:

### Η άποψη του Α. Παπανδρέου και του Γ. Κάρη

Αναφέρουμε μαζί αυτές τις απόψεις τόσο γιατί και οι δύο αποτελούν υπερασπιστές της πολιτικής της ΕΚ, όσο και γιατί δίνουν ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο που διαδραμάτισαν οι Αμερικανοί στο σχεδιασμό και στην εκτέλεση του πραξικοπήματος.

Η θέση τους συνοψίζεται στην ύπαρξη μιας σφοδρής αντιπαράθεσης μεταξύ του κατεστημένου<sup>2</sup> και της ΕΚ, η οποία, τελικά, οδήγησε στην πτώση της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου και στην αποστασία.

Σύμφωνα με τον Α. Παπανδρέου, υπήρχε μία διαρκής σύγκρουση του κατεστημένου και της ΕΚ, η οποία αφορού-

2. Ο Α. Παπανδρέου θεωρεί ότι το κατεστημένο αποτελείται «από ένα συνασπισμό προστασίας κοινών συμφερόντων. Το Παλάτι, οι Αμερικανοί, η στρατιωτική ηγεσία, οι ανώτερες δημοσιοϋπαλληλικές βαθμίδες, αξιωματούχοι εργατικών ενώσεων και γεωργικών συνεταιρισμών διορισμένοι από την κυβέρνηση, το μεγαλύτερο μέρος της πανεπιστημιακής εκπαιδευτικής κοινότητας, η οικονομική επιχειρηματική κοινότητα, δηλαδή, μερικοί βιομήχανοι, λίγοι τραπεζίτες, μεγάλος αριθμός καιροσκόπων ακίνητων περιουσιών και εμπόρων και λίγες ισχυρές ξένες εταιρείες, που είχαν πιάσει γερές βάσεις στην ελληνική οικονομία. Και φυσικά το κατεστημένο περιλάμβανε την ηγεσία της ΕΡΕ και αρκετούς πολιτικάντηδες των κομμάτων του Κέντρου» (Η δημοκρατία στο απόσπασμα, σελ. 23).

σε το σύνολο σχεδόν της πολιτικής της και σίγουρα τα πιο σημαντικά ζητήματα (Κυπριακό, ηγεσία ενόπλων δυνάμεων, έλεγχος της ΚΥΠ, οικονομική πολιτική, εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις). Σε αυτή τη σύγκρουση αντιμέτωποι βρέθηκαν από τη μία η ΕΚ και από την άλλη οι Αμερικανοί, ο βασιλιάς, η οικονομική ολιγαρχία, το εκπαιδευτικό κατεστημένο<sup>3</sup>.

Η απόληξη αυτής της σύγκρουσης υπήρξε για τον Γ. Κάρη το βασιλικό πραξικόπημα του Ιουλίου του 1965. Πρόκειται για το αποτέλεσμα μίας συντονισμένης κίνησης στην οποία συμμετείχαν ο στρατός, το Παλάτι, οι αποστάτες βουλευτές, καθώς και οι ημεδαπές και αλλοδαπές δυνάμεις του κατεστημένου. Η εντολή για να τεθεί το σχέδιο αυτό σε δράση δόθηκε από την Ουάσιγκτον<sup>4</sup>.

Μετά τα Ιουλιανά ακολούθησε η περίοδος διακυβέρνησης της χώρας από τους αποστάτες, την κυβέρνηση Παρασκευόπουλου και, τέλος, την κυβέρνηση Κανελλόπουλου, που είχε ως αποστολή της να οδηγήσει τη χώρα σε εκλογές. Η κίνηση των συνταγματαρχών έγινε ακριβώς για να ματαιωθούν οι εκλογές και η διαγραφόμενη νίκη της ΕΚ.

Για τον Α. Παπανδρέου είναι σαφές το ποιοι κρύβονταν πίσω από τους συνταγματάρχες. Οι αξιωματικοί κινητοποιήθηκαν ύστερα από διαταγή της CIA και της αμερικανικής αποστολής. Η εφαρμογή του σχεδίου ανατέθηκε στον Γ. Παπαδόπουλο, ο οποίος αποτελεί τον πρώτο πράκτορα ξένης υπηρεσίας που γίνεται δικτάτορας σε ευρωπαϊκή χώρα και η δικτατορία είναι το πρώτο επιτυχημένο πραξικόπημα της CIA στην ευρωπαϊκή ήπειρο<sup>5</sup>.

Τα πράγματα ξεκαθαρίζουν ακόμα περισσότερο, παρα-

3. Α. Παπανδρέου, ό.π., σελ. 25.

4. Γ. Κάρη: *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα*, σελ. 201-202.

5. Α. Παπανδρέου, ό.π., σελ. 29. Στο πλαίσιο της ίδιας προβληματικής, βλ. Κάρη, ό.π., σελ. 324.

τηρεί ο Γ. Κάτρης, αν συνεκτιμηθεί το γεγονός της κατοχής από την πλευρά των Μακαρέζου-Παπαδόπουλου θέσεων-κλειδί στην ιεραρχία της ΚΥΠ και της απευθείας υπαγωγής του τελευταίου στη CIA. Ενεργώντας ως υφιστάμενοι της αμερικανικής υπηρεσίας, οι Παπαδόπουλος και Μακαρέζος δε θα μπορούσαν να κινηθούν παρά μόνο ύστερα από εντολή των Αμερικανών<sup>6</sup>.

Αναφερόμενος στα αίτια του πραξικοπήματος ο Α. Παπανδρέου υποστηρίζει ότι οι στρατιωτικοί παρενέβησαν, για να παραδώσουν τη Ελλάδα στα συμφέροντα του στρατιωτικού και οικονομικού κατεστημένου της Αμερικής, καθώς και σε αυτά της ελληνικής ολιγαρχίας και της κρατικής γραφειοκρατίας. Ειδικότερα για την ελληνική ολιγαρχία παρατηρεί πως τα μέλη της ήταν εχθρικά διακείμενα προς οποιαδήποτε ανατροπή του υφιστάμενου *status quo* που τους εξασφάλιζε σημαντικά προνόμια και κολοσσιαία κέρδη<sup>7</sup>.

Ο Γ. Κάτρης επισημαίνει πως καθοριστικό ρόλο για την πραγματοποίηση του πραξικοπήματος είχαν τα στρατηγικά συμφέροντα των ΗΠΑ. Η ελεύθερη λειτουργία της βουλής, η ελευθεροτυπία, η δράση των πολιτικών και κοινωνικών φορέων αποτελούσαν σοβαρό πρόσκομμα τόσο για τα βραχυπρόθεσμα συμφέροντά τους (Κύπρος, Μέση Ανατολή, Μεσόγειος), όσο και για τα μακροπρόθεσμα (Ανατολική Ευρώπη)<sup>8</sup>.

Κλείνοντας την παρουσίαση αυτής της άποψης, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η σημασία της δεν έγκειται τόσο στην ισχυρή της επιχειρηματολογία, όσο στο γεγονός ότι δια-

6. Γ. Κάτρης, ό.π., σελ. 55-56.

7. Α. Παπανδρέου, ό.π., σελ. 461, 479-480.

8. Γ. Κάτρης, ό.π., σελ. 81.

τυπωμένη από έναν πολιτικό παράγοντα, που στη συνέχεια θα διατελέσει και πρωθυπουργός της χώρας, και συνδυαζόμενη με τις γνωστές θέσεις της Αριστεράς περί υπανάπτυκτου και εξαρτημένου κράτους, στο οποίο οι μυστικές υπηρεσίες δρουν ανενόχλητα, έχει υιοθετηθεί από πολλούς. Παρουσιάζοντας τα κύρια σημεία της μπορεί να κατανοηθεί καλύτερα η αντίκρουσή της.

### Η άποψη του ΚΚΕ

Αρκετά ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη του ΚΚΕ, όπως διαμορφώθηκε στην απόφαση της 11ης Ολομέλειας του κόμματος τον Ιούνιο του 1967.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το ΚΚΕ, το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου αποτελεί ενέργεια των πιο ξενόδουλων κύκλων της ελληνικής ολιγαρχίας. Η επικράτησή του οφείλεται στην άμεση υποστήριξη του αμερικανικού ιμπεριαλισμού και των ξένων μονοπωλίων, ιδιαίτερα των αμερικανικών. Η δικτατορία έχει διττό στόχο: από τη μία, να ηττηθεί το δημοκρατικό κίνημα, να δοθεί νατοϊκή λύση στο Κυπριακό και να αποδυναμωθεί ο λαός απέναντι στην εξουσία των μονοπωλίων από την άλλη, να κατοχυρωθούν οι βάσεις του ΝΑΤΟ ως ορμητήρια για πολεμικές επιχειρήσεις στα Βαλκάνια και στην Ανατολή, να εγκαθιδρυθούν δικτατορικά καθεστώτα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες και να εμποδιστεί το κίνημα συνεργασίας των ευρωπαϊκών λαών<sup>9</sup>.

Παρατηρούμε πως και αυτή η θέση διαπνέεται από την

9. Βλ. *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, επιμέλεια Π. Δημητρίου, τόμος Α', σελ. 533-534.

αντίληψη της άμεσης παρέμβασης του αμερικανικού και νατοϊκού παράγοντα. Η διαφορά της με την προηγούμενη θέση των Παπανδρέου-Κάτρη επικεντρώνεται κυρίως στο ρόλο της ΕΚ. Οι Παπανδρέου-Κάτρη θεωρούν ότι η ΕΚ λειτούργησε ως πόλος λαϊκής συσπείρωσης αλλά και αντιπαράθεσης με το κατεστημένο, ενώ το ΚΚΕ εκτιμά ότι «οι υπαναχωρήσεις και οι συμβιβασμοί της με τη Δεξιά (...) έκαναν την πορεία προς τη δημοκρατία πιο δύσκολη»<sup>10</sup>. Στον αντίποδα της πολιτικής της ΕΚ, το ΚΚΕ και η Αριστερά όλα αυτά τα χρόνια «στάθηκαν οι πρωτοπόροι, οι συνεπείς υπερασπιστές της δημοκρατίας και των συμφερόντων του λαού».<sup>11</sup>

### Η άποψη του Ν. Ψυρούκη

Ο Ν. Ψυρούκης, από τη δική του πλευρά, εκτιμά πως τα έτη 1955-1967 χαρακτηρίζονται από μια ιδιόμορφη σχέση της αμερικανοκρατίας και του ντόπιου μονοπωλιακού κεφαλαίου όπου «χώρια δεν μπορούν και μαζί δεν κάνουν»<sup>12</sup>. Όταν, όμως, από το 1961, αλλά κυρίως από το 1965, αρχίζει η μονοπωλιακή ελληνική αστική τάξη να αμφισβητεί το σύστημα της αμερικανοκρατίας, η τελευταία αναγκάζεται να παρέμβει. Έτσι, σύμφωνα με τον Ν. Ψυρούκη, η δικτατορία ήταν η απάντηση των ΗΠΑ στην κρίση του καθεστώτος της αμερικανοκρατίας που είχε δημιουργήσει η αμφισβήτησή της από την ελληνική αστική τάξη.<sup>13</sup>

10. Στο ίδιο, σελ. 535.

11. Στο ίδιο, σελ. 536.

12. Βλ. Ν. Ψυρούκης: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Γ', σελ. 19.

13. Βλ. Ν. Ψυρούκης: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Δ', σελ. 430.

Με ποιο τρόπο εκφράστηκε αυτή η αμφισβήτηση; Ο Ν. Ψυρούκης εξηγεί πως όλα εστιάζονται στο πρόβλημα του Κυπριακού. Η ελληνική αστική τάξη επιδίωκε λύση μέσω του ΟΗΕ, δηλαδή, δημιουργία ανεξάρτητου κράτους, ώστε να μπορεί να χρησιμοποιεί ως δίπορτο την Κυπριακή Δημοκρατία για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της, ενώ οι Αμερικανοί επιδίωκαν νατοϊκή λύση, δηλαδή, διπλή ένωση με Ελλάδα και Τουρκία, έτσι ώστε να μπορέσουν να αποκτήσουν βάσεις μέσω του ΝΑΤΟ στο στρατηγικό αυτό μέρος<sup>14</sup>. Οι πραξικοπηματίες αξιωματικοί δεν ήταν παρά απλά εκτελεστικά όργανα των αποφάσεων της Ουάσινγκτον. Όλη τους η δράση καθοριζόταν απολύτως από τις επιθυμίες και τους σχεδιασμούς των Αμερικανών<sup>15</sup>.

Με την παρουσίαση και της άποψης του Ν. Ψυρούκη ολοκληρώθηκε η αναφορά στις μελέτες που θεωρούν ότι οι ΗΠΑ είχαν άμεσο και πρωτεύοντα ρόλο στο πραξικόπημα. Από εδώ και πέρα ακολουθεί η παρουσίαση των απόψεων εκείνων οι οποίες εστιάζουν τα αίτια της 21ης Απριλίου 1967 σε άλλους παράγοντες.

### Η άποψη του Ν. Πουλαντζά

Ο Ν. Πουλαντζάς, επιχειρώντας να αναλύσει την κοινωνική δομή τριών μεσογειακών χωρών —Ελλάδα, Ισπα-

14. Από τη στιγμή που τα δύο διχοτομούμενα μέρη θα προσαρτούνταν σε νατοϊκές χώρες, οι ΗΠΑ θα είχαν τη δυνατότητα να ελέγχουν την περιοχή.

15. Βλ. Ν. Ψυρούκης, στο ίδιο, τόμος Δ', σελ. 40.

νία, Πορτογαλία— στην πορεία μετασχηματισμού τους από τη δικτατορία στην κοινοβουλευτική δημοκρατία, καταλήγει στη θέση ότι η αστική τάξη των χωρών αυτών χωρίζεται σε δύο τμήματα: τη μεταπρατική αστική τάξη και την ενδογενή αστική τάξη. Οι διαφορές τους είναι θεμελιώδεις, έτσι ώστε να μπορεί να γίνει λόγος και για διαφορετικούς και συγκρουόμενους ρόλους μέσα στο σύστημα εξουσίας.

Ο όρος «μεταπρατική αστική τάξη» περιλαμβάνει τα τμήματα εκείνα του κεφαλαίου που στο παραγωγικό επίπεδο δραστηριοποιούνται στον εφοπλισμό, στις ναυπηγικές κατασκευές, στα διυλιστήρια πετρελαίου κ.λπ.<sup>16</sup>. Ταυτόχρονα, λόγω της φύσης των συμφερόντων τους που είναι πλήρως υποταγμένα στο ξένο κεφάλαιο, λειτουργούν διαμεσολαβητικά για την εγκατάσταση και αναπαραγωγή του κεφαλαίου στις εξαρτημένες χώρες.

Η «ενδογενής αστική τάξη» αποτελεί προϊόν της διαδικασίας συσσώρευσης που μορφοποιείται με την ανάπτυξη αυτόχθονων αστικών τάξεων, οι οποίες δραστηριοποιούνται κυρίως στον τομέα της ελαφράς βιομηχανίας. Στην περίπτωση της Ελλάδας τέτοια μορφή κεφαλαίου αποτελούν οι επιχειρηματικές μονάδες που συμμετέχουν στο ΣΕΒ. Ωστόσο η ενδογενής αστική τάξη δεν περιορίζεται μόνο στη βιομηχανία, αλλά επενδύει και σε τομείς μεταφορών, στο εμπόριο, ακόμα και στον τουρισμό<sup>17</sup>.

Μετά τις απαραίτητες αυτές διευκρινίσεις, ο Ν. Πουλαντζάς επιχειρεί να ανιχνεύσει τους λόγους για τους ο-

16. Βλ. Ν. Πουλαντζάς: *Η κρίση των δικτατοριών*, σελ. 59. Πάντως, πρέπει να σημειωθεί ότι και στην Ελλάδα οι ναυπηγικές κατασκευές και τα διυλιστήρια ανήκουν σε εφοπλιστές. Π.χ., τα ναυπηγεία Σκαρामαγκά και τα διυλιστήρια Ασπροπούργου κατά την εξεταζόμενη περίοδο ανήκαν στον εφοπλιστή Στ. Νιάρχο.

17. Στο ίδιο, σελ. 58-59.

ποίους έγινε η δικτατορία. Για τον Έλληνα κοινωνιολόγο σημαντικά τμήματα της ενδογενούς αστικής τάξης υποστήριξαν την ένταξη στην ΕΟΚ. Συνέπεια αυτής της εξέλιξης θα ήταν η αντικατάσταση της αμερικανικής ηγεμονίας και η δημιουργία ενός καθεστώτος ιδιότυπης έμμεσης διαμεσολαβημένης ηγεμονίας ως αντανάκλαση των αντιφάσεων που χαρακτήριζαν τις σχέσεις ΗΠΑ και ΕΟΚ<sup>18</sup>. Κατ' αυτό τον τρόπο, καταλήγει ο Ν. Πουλαντζάς, οι αντιφάσεις ενδογενούς και μεταπρατικής αστικής τάξης, που λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, συναρθρώθηκαν με την επαγωγική αναπαραγωγή των αντιφάσεων που υπήρχαν στο εσωτερικό του ιμπεριαλισμού και συμπυκνώθηκαν στην αλλαγή της καθεστωτικής μορφής του αστικού κράτους<sup>19</sup>.

Σ' αυτή τη νέα καθεστωτική μορφή ο στρατός λειτούργησε ως ο πολιτικός οργανωτής του αστικού συστήματος, ως «το πολιτικό κόμμα της αστικής τάξης»<sup>20</sup>. Ως οργανωτής συμφερόντων που, όπως κάθε αστικό κόμμα, διακρίνεται από την ύπαρξη ενός επιπέδου σχετικής αυτονομίας απέναντι στην αστική τάξη, σκοπεύοντας όχι στην άμεση αλλά στη μακροπρόθεσμη εξυπηρέτηση των συμφερόντων του κεφαλαίου<sup>21</sup>.

## Η άποψη των συνταγματαρχών

Δε θα μπορούσε να είναι πλήρης μια παρουσίαση όλων

18. Στο ίδιο, σελ. 73.

19. Στο ίδιο, σελ. 75.

20. Βλ. επίσης Μ. Νικολινάκος: *Ελλάδα - ΕΟΚ - Μεσόγειος*, σελ. 119-120.

21. Βλ. Ν. Πουλαντζάς, *Η κρίση...*, σελ. 45.

των απόψεων για την 21η Απριλίου 1967 αν δεν περιλάμβανε και τις θέσεις των ίδιων των πραξικοπηματιών.

Γιατί έγινε το πραξικόπημα;

Το πλαστογραφημένο βασιλικό διάταγμα που μεταδόθηκε στις 21-4-1967 αναφέρει πως αναστέλλεται η λειτουργία μιας σειράς άρθρων του Συντάγματος «λόγω εκδήλου απειλής κατά της δημοσίας τάξεως και ασφαλείας της χώρας εξ εσωτερικών κινδύνων»<sup>22</sup>.

Ποιοι είναι αυτοί οι εσωτερικοί κίνδυνοι;

Ο Γ. Παπαδόπουλος, στη συνέντευξή του στις 27-4-1967 προς τους αντιπροσώπους του ελληνικού και ξένου Τύπου, επιχείρησε να τους αποσαφηνίσει. Αναφέρθηκε στην ύπαρξη μίας κρίσης στην οποία είχε περιέλθει η χώρα, γεγονός που οδήγησε στη δημιουργία ενός αδιεξόδου. Τα αίτια του αδιεξόδου πρέπει ν' αναζητηθούν στην αδυναμία συνεννόησης, παρά τις προσπάθειες που κατέβαλε ο βασιλιάς, που χαρακτήριζε την πολιτική ζωή της Ελλάδας. Η κατάσταση εγκυμονούσε τον κίνδυνο διολίσθησης της χώρας προς τον κομμουνισμό· πιθανότητα που ενδυναμωνόταν από το καθεστώς φανλότητας που διέκρινε όλες τις μορφές κοινωνικών σχέσεων. Μπροστά σ' αυτό τον κίνδυνο ο στρατός, η μόνη ουδέτερη δύναμη, έκρινε σκόπιμο να παρέμβει για να αποτρέψει την πορεία προς την καταστροφή<sup>23</sup>.

Στο ίδιο πλαίσιο κινούνται και οι απόψεις του Κ. Κόλλια, πρώτου πρωθυπουργού του καθεστώτος<sup>24</sup>.

Πώς, όμως, θα γινόταν η μετάβαση στον κομμουνισμό; Ο Σ. Κωνσταντόπουλος, αναλαμβάνοντας να εξηγήσει και αυτό το σημείο, υποστηρίζει ότι το σχέδιο του ελληνικού κομμουνιστικού κόμματος μπορεί να συγκριθεί με εκείνο του ΚΚ Τσεχοσλοβακίας. Πρόκειται για μία νέα μορφή δράσης των κομμουνιστικών κομμάτων η οποία προβλέπει την κατάληψη της εξουσίας μέσω της συνεργασίας

22. Βλ. Σ. Γρηγοριάδης: *Ιστορία της δικτατορίας*, τόμος Α', σελ. 85-86.

23. Γ. Παπαδόπουλος: *Το πιστεύω μας*, τόμος Α'.

24. Κ. Κόλλιας: *Βασιλεύς και επανάσταση*, 1967, στο πρώτο κεφάλαιο.

με άλλα κόμματα. Στην Ελλάδα αυτή η τακτική, που έρχεται σε αντίθεση με τις μεθόδους των Δεκεμβριανών και της περιόδου 1946-1949, ξεκίνησε το 1956 με τη δημιουργία της εκλογικής συμμαχίας με το Κέντρο και εντάθηκε από το 1963 και ύστερα<sup>25</sup>...

Η προσπάθεια δημιουργίας ενός ιδεολογικού καλύμματος δε γίνεται τυχαία. Με αυτό τον τρόπο οι πρωτεργάτες της δικτατορίας ευελπιστούσαν ότι θα κατόρθωναν να αποσπάσουν ένα μίνιμουμ νομιμοποίησης των ενεργειών τους, τουλάχιστον από τον πυρήνα των υποστηρικτών της σκληρής Δεξιάς. Δεν το πέτυχαν γιατί κανείς, ούτε ο ίδιος ο βασιλιάς, όπως θα δούμε και παρακάτω, δεν πίστευε ότι το ΚΚΕ είχε τις δυνατότητες να καταλάβει την εξουσία εκείνη την εποχή. Η έλλειψη αντιδράσεων στο δικτατορικό καθεστώς σχετίζεται κυρίως με αίτια, όπως οι αλλεπάλληλες ήττες του λαϊκού κινήματος (1945, 1949, αποτυχία των σκοπών του κινήματος που δημιουργήθηκε ενάντια στην αποστασία), η στρατιωτική και πολιτική βία που ασκούσε το καθεστώς (συλλήψεις, εξορίες, φυλακίσεις, απαγόρευση της ελευθεροτυπίας και της ανάπτυξης συνδικαλιστικής δράσης), καθώς και το ευνοϊκό κλίμα που δημιούργησαν οι υψηλοί ρυθμοί οικονομικής ανάπτυξης.

### Η άποψη του Δ. Χαραλάμπη

Ο Δ. Χαραλάμπης με τη μελέτη του *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα* επι-

25. Αναφέρεται από Κάτρη, ό.π., σελ. 76.

χειρεί να αναλύσει τα γεγονότα από μια διαφορετική οπτική γωνία. Ξεκινώντας από ορισμένα συμπεράσματα της ανάλυσης που κάνει ο Ν. Μουζέλης για την περίοδο<sup>26</sup>, καταλήγει στις ακόλουθες παρατηρήσεις:

Στην Ελλάδα, μετά το τέλος του εμφυλίου, δημιουργήθηκε στο επίπεδο της πολιτικής εξουσίας μια τριγωνική μορφή κυριαρχίας. Αυτή η τριγωνική μορφή αποτελούνταν από το στρατό, το Παλάτι και την εκτελεστική εξουσία-κοινοβούλιο. Το 1963 ο Κ. Καραμανλής με την πρόταση «βαθείας τομής» προσπάθησε να εκσυγχρονίσει αυτή τη μορφή εξουσίας. Απέτυχε όμως γιατί οι προτάσεις του, που σκόπευαν στην ενδυνάμωση της εκτελεστικής εξουσίας, προσέκρουσαν τόσο στη φανερή αντίδραση του βασιλιά, όσο και στην υπόγεια αντίδραση του στρατού<sup>27</sup>.

Κανένα από τα άλλα δύο κέντρα εξουσίας δεν ήθελε, όπως ήταν άλλωστε φυσικό, να αποδυναμωθεί.

Έτσι έχουμε την πτώση Καραμανλή<sup>28</sup> και τη νίκη της Ένωσης Κέντρου (ΕΚ).

26. Ο Ν. Μουζέλης στο έργο του *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης* (1978) αναφέρεται στην τριγωνική μετεμφυλιακή δομή εξουσίας, καθώς και στον κυρίαρχο ρόλο του στρατού στο εσωτερικό της. Για περισσότερα βλ. στο ίδιο, σελ. 268-302.

Το πρόβλημα, ωστόσο, με την ανάλυση του Ν. Μουζέλη είναι ότι θεωρεί πως τα αίτια της επιβολής της μικρής έναντι στη μεγάλη χούντα εκκινούν από συντεχνιακούς παράγοντες, μεγάλο αριθμό αξιωματικών, στασιμότητα στις προαγωγές. Η θέση μας είναι ότι οι λόγοι αυτοί αποτελούν δευτερεύουσας μορφής αίτια, τα οποία έρχονται να συναρθρωθούν με τους θεμελιώδεις παράγοντες που είναι η θέση του στρατού μέσα στο σύστημα κυριαρχίας. Θέση την οποία δεν εκπροσωπούσαν οι προσκείμενοι στο βασιλιά στρατηγοί αλλά οι κατώτεροι αξιωματικοί. Στην ουσία δεν πρόκειται για διαφορετική χρονική επιλογή ποιος «πρόλαβε» ποιον, αλλά για διακριτή αντιπαράθεση δύο κέντρων εξουσίας (βλ. και παρακάτω το Τέταρτο και Πέμπτο Μέρος).

27. Για τη στάση των μετέπειτα πραξικοπηματιών απέναντι στην κυβέρνηση Καραμανλή βλ. Ν. Κακαουνάκης: *2.650 μερόνυχτα συναμοσίας*, τόμος Α', σελ. 19.

28. Σε καμιά περίπτωση δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι ο Καραμανλής

Η ΕΚ, πέρα από ένα διαφορετικό οικονομικό πρόγραμμα το οποίο έδινε βαρύτητα στην ενίσχυση της κατανάλωσης, δεν είχε σκοπό να προχωρήσει σε ιδιαίτερες μεταρρυθμίσεις. Όμως το αποτέλεσμα των εκλογών του Φεβρουαρίου 1964 έδινε από μόνο του μία άλλη δυναμική που «μακροπρόθεσμα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις και την πολιτική βάση για μία άλλης ποιότητας λειτουργία του κοινοβουλευτισμού»<sup>29</sup>.

Με άλλα λόγια, το 53% δήλωνε τη θέληση του ελληνικού λαού να αναγορευτεί το κοινοβούλιο ως ο κυρίαρχος φορέας της πολιτικής εξουσίας. Ο Γ. Παπανδρέου αναγκάστηκε, θέλοντας και μη, να εκφράσει — μέσα από πολλούς δισταγμούς αλλά και συμβιβασμούς με τα άλλα δύο κέντρα — αυτή τη λαϊκή βούληση. Στην προσπάθειά του ο Γ. Παπανδρέου να ελέγξει την ΚΥΠ και το στρατό βρίσκει αντίθετα τα άλλα δύο κέντρα εξουσίας. Έτσι τον Ιούλιο του 1965 ο Γ. Παπανδρέου δεν έχει παρά δύο μόνο λύσεις: ή να παραιτηθεί και να συνεχίσει να εκφράζει τη λαϊκή επιταγή για ενδυνάμωση του κοινοβουλίου ή να συνεχίσει να είναι πρωθυπουργός, χάνοντας το λαϊκό του έρεισμα.

Τα γεγονότα από εκεί και πέρα είναι γνωστά. Η κυβέρνηση των αποστατών κέρδισε την πλειοψηφία στη βουλή, έχοντας τη συνεχή και αδιάκοπη στήριξη του Παλατιού. Ωστόσο η κυβέρνηση αυτή, την οποία κανένας δεν αναγνώριζε, δεν μπορούσε να μείνει για πολύ. Η προκήρυξη των εκλογών φαινόταν μονόδρομος.

έχασε τις εκλογές επειδή δεν τον υποστήριζε το Παλάτι. Τα αίτια της ήταν πρέπει να αποδοθούν τόσο στην κακή οικονομική κατάσταση των λαϊκών στρωμάτων, όσο και στην αγανάκτηση που είχε δημιουργηθεί στο κοινό αίσθημα λόγω του κλίματος πολιτικής ανελευθερίας που είχε επιβάλει η ΕΡΕ. (Σ' αυτό συνετέλεσαν και οι εκλογές της βίας και νοθείας του 1961.)

29. Βλ. Α. Χαραλάμπης: *Στρατός και...*, σελ. 171-172.

Όμως διενέργεια εκλογών το Μάιο 1967, όπως αρχικά είχε προγραμματιστεί, θα σήμαινε και την οριστική νίκη του κοινοβουλευτισμού.

Κάτι τέτοιο θα σηματοδοτούσε, ταυτόχρονα, την αλλαγή των μετεμφυλιακών δομών, πράγμα που η αστική τάξη δεν ήταν διατεθειμένη να ανεχτεί, ακριβώς γιατί είχε ταυτίσει τη συγκεκριμένη μορφή οργάνωσης της εξουσίας με την ιδιαίτερη μορφή του υπάρχοντος αστικού συστήματος. Οποιαδήποτε αλλαγή της υπενθύμιζε τον κίνδυνο ανατροπής που είχε διατρέξει όλο το διάστημα 1944-1949. Μη μπορώντας να εκφραστεί μέσα από τα πολιτικά κόμματα και τη μοναρχία, που την είχαν οδηγήσει σ' αυτό το αδιέξοδο, εκφράστηκε μέσα από τον τρίτο πόλο εξουσίας. Ο στρατός, που είχε διασώσει το αστικό πολίτευμα το 1944-1949, θα ξαναλειτούργουσε τώρα ως ο φορέας διατήρησης του μετεμφυλιακού πλαισίου εξουσίας.

## Η άποψη των Βερναρδάκη-Μαυρή

Η πιο πρόσφατη μελέτη που αφορά τα γεγονότα της περιόδου 1949-1967 είναι αυτή των Βερναρδάκη-Μαυρή<sup>30</sup>. Ο σκοπός των συγγραφέων δεν περιορίζεται αποκλειστικά στην ερμηνεία των συνθηκών που οδήγησαν στην επιβολή της δικτατορίας, αλλά επεκτείνεται σε μία απόπειρα ερμηνείας του συνολικού κοινωνικοπολιτικού πλαισίου της μετεμφυλιακής ελληνικής κοινωνίας με ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα συγκρότησης κοινωνικών συμμαχιών.

Ασκώντας κριτική στις θέσεις του Δ. Χαραλάμπη, οι

30. Χ. Βερναρδάκης-Γ. Μαυρή: *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, 1991.

Βερναρδάκης-Μαυρή υποστηρίζουν πως το ελληνικό πολιτικό σύστημα, και όχι μόνο αυτό, χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη μίας διαρκούς κοινωνικής πόλωσης<sup>31</sup>.

Πιο συγκεκριμένα, το ιστορικό αποτέλεσμα της εαμικής τομής είναι η διαμόρφωση δύο κοινωνικών μπλοκ συγκροτημένων για πρώτη φορά σε ταξική βάση. Η συντριβή του λαϊκού κινήματος είχε ως συνέπεια τη δημιουργία διαφορετικού, σε σύγκριση με τις δυτικές κοινοβουλευτικές δημοκρατίες, πλαισίου πολιτικής εκπροσώπησης, όπου τα κυριαρχούμενα στρώματα εκφράζονται μέσω των κομματικών σχηματισμών του Κέντρου και όχι της σοσιαλδημοκρατίας ή της κομμουνιστικής Αριστεράς. Κάτω από αυτό το πρίσμα το τοπογραφικό ερμηνευτικό σχήμα «Δεξιά-Κέντρο/Αριστερά» δεν αποτελεί παρά ένα περιγραφικό αναλυτικό εργαλείο που δεν επιτρέπει τη συνθετική ανάγνωση των γεγονότων της περιόδου. Στην πραγματικότητα οι δύο πόλοι της αντίθεσης θα μπορούσαν, σχηματικά, να ονομαστούν ως Δεξιά και Κεντροαριστερά<sup>32</sup>.

Οι δύο συγγραφείς, εξετάζοντας τη δυναμική αυτής της πόλωσης, συμπεραίνουν πως τα αδιέξοδα του κεντρώου εγχειρήματος οφείλονται στην εσωτερική αντίφαση που διέκρινε τα κεντρώα κόμματα: το αστικό επιτελείο που τα διηύθυνε επιχειρούσε να πραγματοποιήσει μια εναλλακτική πολιτική από αυτή της Δεξιάς, εκπροσωπώντας στρώματα που επιζητούσαν το ξεπέραςμα αυτής της πολιτικής. Η ιδιόμορφη αυτή κοινωνική συμμαχία αμφισβητούσε τις ίδιες τις μετεμφυλιακές σχέσεις εξουσίας<sup>33</sup>.

Με άλλα λόγια, τα πολιτικοϊδεολογικά χνάρια του εμφυλίου είχαν βαθύτατα επηρεάσει πολυάριθμα λαϊκά στρώματα, τα οποία ασφυκτιούσαν κάτω από το πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο που είχε επιβάλει η νικήτρια πα-

31. Χ. Βερναρδάκης-Γ. Μαυρή, 1991, σελ. 195.

32. Βερναρδάκης-Μαυρή, 1991, σελ. 230-231.

33. Βερναρδάκης-Μαυρή, 1991, σελ. 202.

ράταξη. Το αποτέλεσμα ήταν από τη μία ένα μεγάλο κομμάτι του ελληνικού πληθυσμού να επιδιώκει μία αλλαγή των κατεστημένων κοινωνικών συνθηκών εκφραζόμενο κυρίως μέσα από το Κέντρο, και από την άλλη την ύπαρξη μίας άρχουσας τάξης, η οποία, ύστερα από τον κίνδυνο απώλειας της εξουσίας που είχε σηματοδοτήσει ο εμφύλιος, δεν προχωρά σε καμία παραχώρηση.

Από αυτή την άποψη τα γεγονότα των Ιουλιανών αποτέλεσαν το αποκορύφωμα μίας σειράς εσωτερικών διεργασιών και αντιφάσεων που είχαν ξεκινήσει αμέσως μετά το τέλος του εμφυλίου. Οι Βερναρδάκης-Μαυρής επιχειρούν να εμβαθύνουν αυτή τη θέση, υποστηρίζοντας πως το κίνημα των Ιουλιανών ως εκδήλωση κοινωνικής και πολιτικής διαμαρτυρίας ήταν κάτι πολύ περισσότερο από «πολιτική κρίση». Τα Ιουλιανά ήταν κλασική περίπτωση «επαναστατικής κατάστασης» σύμφωνα με το λενινιστικό ορισμό. «Επαναστατικής κατάστασης» που δεν μπόρεσε να πάρει τη μορφή της «επανάστασης» λόγω της δικτατορίας που αναχαίτισε τις εξελίξεις<sup>34</sup>.

Με αυτές τις θέσεις, βέβαια, οι συγγραφείς έρχονται σε αντιπαράθεση με τις απόψεις του Δ. Χαραλάμπη σχετικά με το ζήτημα της υπεράσπισης του «κοινοβουλευτισμού» από τις λαϊκές μάζες. Ο Δ. Χαραλάμπης το αντιμετωπίζει ως το αποτέλεσμα της ενσωμάτωσης των κυριαρχούμενων τάξεων στο αστικό πλαίσιο<sup>35</sup>.

Αντίθετα, οι Βερναρδάκης-Μαυρής θεωρούν πως η υπεράσπιση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας από την πλευρά των κυριαρχούμενων στρωμάτων σχετίζεται με την καταπάτηση από την ίδια την αστική τάξη των δημοκρατικών θεσμών. Το γεγονός αυτό κάνει τα λαϊκά στρώματα να θεωρούν ότι η νίκη της ΕΚ αποτελεί δικιά τους πολιτική κατάκτηση. Με τον τρόπο αυτό τίθεται *de facto*

34. Βερναρδάκης-Μαυρής, 1991, σελ. 245.

35. Δ. Χαραλάμπης, 1985, σελ. 190.

σε αμφισβήτηση η αστική νομιμότητα, αφού η ελεύθερη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού έθετε σε αμφισβήτηση το πλαίσιο ταξικής κυριαρχίας. Η ρήξη με τη μοναρχία, όπως εκφράστηκε και με το σύνθημα «1-1-4», δεν αποτελεί ενσωμάτωση στην αστική νομιμότητα αλλά ξεπέραςμά της. Οι αστικές δυνάμεις το γνωρίζουν και γι' αυτό θα προχωρήσουν στο εγχείρημα της αποστασίας και στη συνέχεια στην επιβολή της δικτατορίας<sup>36</sup>.

Το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου δε θα αποτελέσει παρά τη λογική απόληξη της αδυναμίας των κυρίαρχων τάξεων να δεχτούν οποιαδήποτε υποχώρηση απέναντι στα αιτήματα των λαϊκών στρωμάτων. Έτσι, όπως υποστηρίζουν οι Βερναρδάκης-Μαυρής, η ουσία της επικείμενης εκλογικής αναμέτρησης του Μαΐου του 1967 θα ήταν η επικύρωση του κινήματος της προηγούμενης περιόδου. Στην πραγματικότητα αποτελούσε ένα οιονεί δημοψήφισμα για τη μοναρχία<sup>37</sup>.

Συμπερασματικά, οι Βερναρδάκης-Μαυρής καταλήγουν πως η εγκαθίδρυση της εξουσίας των συνταγματαρχών αποτελεί την απάντηση της ιθύνουσας τάξης στις κινητοποιήσεις της δεκαετίας του '60 και στην επαναστατική κατάσταση που δημιούργησε το κίνημα των Ιουλιανών. Οι αγώνες αυτοί έθεσαν ως στόχο τους όχι μόνο τη θέση του Θρόνου στο μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας αλλά και την ίδια την ύπαρξη του πλέγματος αυτού. Τα αποτελέσματα των κινητοποιήσεων εσωτερικεύονται σε όλους τους πολιτικούς θεσμούς και τα κέντρα εξουσίας και δημιουργούν μη αντιστρέψιμες επιπτώσεις στο πολιτικό σύστημα. Οι εκλογές του 1967 δε θα μπορούσαν να ακυρώσουν τη δυναμική της πάλης των τάξεων<sup>38</sup>.

36. Βερναρδάκης-Μαυρής, 1991, σελ. 344.

37. Βερναρδάκης-Μαυρής, 1991, σελ. 277.

38. Βερναρδάκης-Μαυρής, 1991, σελ. 337.



Βέβαια, η ανάλυση αυτή γεννά ένα ερώτημα σχετικά με το ποια θα ήταν η ιστορική εξέλιξη σε περίπτωση που δε γινόταν το πραξικόπημα και το ηγεμονικό μπλοκ αποδεχόταν να προβεί σε ορισμένες παραχωρήσεις προς τους κυριαρχούμενους. Η μία περίπτωση είναι ότι τα λαϊκά στρώματα θα ενσωματώνονταν στους σκοπούς και στις επιδιώξεις της ιθύνουσας τάξης. Η άλλη περίπτωση, που οι Βερναρδάκης-Μαυρή τη θεωρούν και την πιο πιθανή<sup>39</sup>, είναι η δημιουργία συνθηκών έντονων κοινωνικών συγκρούσεων ανάλογων με αυτών που συγκλόνισαν ολόκληρο τον κόσμο στη διάρκεια της δεκαετίας του '60. Έχοντας, όμως, η αστική τάξη αισθανθεί το κίνδυνο συνολικής ανατροπής του συγκεκριμένου συστήματος κοινωνικών σχέσεων, ήταν αποφασισμένη να μη συναινέσει σε καμία μεταβολή των δομών εκείνων, και ιδιαίτερα του ρόλου του στρατού, που συνετέλεσαν αποφασιστικά στην παγίωση της εξουσίας της.

Τόσο οι θέσεις του Δ. Χαραλάμπη όσο και οι θέσεις των Χ. Βερναρδάκη και Γ. Μαυρή αποτελούν τις πιο ολοκληρωμένες αναλύσεις της περιόδου 1949-1967 και καλύπτουν σε εύρος το μεγαλύτερο μέρος των ιστορικών ερωτημάτων. Ωστόσο και αυτές οι αναλύσεις παρουσιάζουν ορισμένες ασάφειες και μεθοδολογικές αδυναμίες.

Η ανάπτυξη του Δ. Χαραλάμπη κινείται σχεδόν αποκλειστικά στο πολιτικό επίπεδο, αγνοώντας τόσο τις κοινωνικές συνθήκες που σημάδεψαν την περίοδο, όσο και τις κοινωνικές εκείνες διεργασίες που γέννησαν το λαϊκό κίνημα των ετών της περιόδου 1965-1967. Παραγνωρίζοντας τις ουσιαστικές αυτές συνιστώσες του κοινωνικού γίγνεσθαι, ο Δ. Χαραλάμπης υποπίπτει συχνά στην ανεπάρκεια

39. Βερναρδάκης-Μαυρή, 1991, σελ. 338-339.

μιας πολιτικίστικης ανάλυσης. Πιο συγκεκριμένα, απουσιάζοντας το θεμελιώδες δεδομένο της ταξικής πάλης, η περιγραφή της έντονης διαμάχης μεταξύ των τριών κέντρων εξουσίας μοιάζει με καταγραφή σκιαμαχιών που γίνονται στο κοινωνικό κενό. Οι λαϊκοί αγώνες, για τον Δ. Χαραλάμπη, δεν εκφράζουν παρά μόνο πολιτικά αιτήματα. Ωστόσο η παραδοχή αυτή υποτιμά το γεγονός της συμπίκνωσης ευρύτερων λαϊκών προσδοκιών που διατυπώνονται μέσω της υποστήριξης στην ελεύθερη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού. Η διαφορά είναι μεγάλη και ουσιαστική.

Παράλληλα, ενώ η μελέτη του εντάσσεται στο πλαίσιο της πολιτικής ιστορίας, ο συγγραφέας αυτός υποβαθμίζει την παράθεση ικανού εμπειρικού υλικού προς τεκμηρίωση των θέσεών του. Με τον τρόπο αυτό προβάλλεται υπέρμετρα η δράση προσώπων και μηχανισμών και αγνοείται το κοινωνικό περιβάλλον μέσα στο οποίο λαμβάνουν χώρα οι πολιτικές διεργασίες.

Η κριτική που ασκούν οι Βερναρδάκης-Μαυρή στο βιβλίο του Δ. Χαραλάμπη, παρά το ουσιαστικό του περιεχομένου της, εμμένει ιδιαίτερας στα αρνητικά σημεία, παραβλέποντας το γεγονός πως το βιβλίο του Χαραλάμπη απελευθέρωσε την προβληματική από τις «συνωμοτικού» χαρακτηριστικά αναλύσεις (Ψυρούκης, Παπανδρέου, Κάτρη) ή από μελέτες στις οποίες μηχανιστικά προσπαθούσαν να εισαγάγουν συγκεκριμένα μοντέλα ανάλυσης (Πουλιαντζάς). Αναμφίβολα τόσο η μελέτη των Βερναρδάκη-Μαυρή όσο και η παρούσα έρευνα θα ήταν κατά πολύ επιστημονικά ισχνότερες αν δεν είχε προϋπάρξει η εργασία του Δ. Χαραλάμπη

Στις αδυναμίες της μελέτης των Βερναρδάκη-Μαυρή πρέπει ακόμα να αναφέρουμε την απουσία άσκησης κριτι-

κής σε άλλες απόψεις, (Πουланτζάς, Ψυρούκης, Παπανδρέου, Κάτρης κ.ά.), εκτός αυτής του Δ. Χαραλάμπη.

Παράλληλα, ενώ ορθά υπογραμμίζεται η καταλυτική σημασία που είχε η ταξική πάλη στις αλλαγές των πολιτικών συσχετισμών, η παρουσίαση δεδομένων που να αφορούν τις συνθήκες διαβίωσης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα περιορίζεται σε δεκαοχτώ σελίδες, πράγμα που τελικά δίνει στο βιβλίο ένα χαρακτήρα πολιτικής ιστορίας με κοινωνικές αναφορές. Απουσιάζουν, δηλαδή, οι παραπομπές σε ζητήματα οικονομίας και ιδεολογίας, ενώ υπερτονίζονται τα γεγονότα της πολιτικής ιστορίας.

Αρκετά προβλήματα παρουσιάζει, επίσης, η κεντρική θέση των Βερναρδάκη-Μαυρή για το ρόλο του Κέντρου στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, σύμφωνα με την οποία το Κέντρο λειτούργησε ως Αριστερά στην πολιτική ζωή της χώρας. Αποψη που δημιουργεί αρκετούς προβληματισμούς σχετικά με το πώς ορίζεται η Αριστερά, αν η αντίθεση σχετικά με το πώς ορίζεται η Αριστερά, αν η αντίθεση συντηρητικών/σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων αποτελεί σημαντική αντίθεση — στρεβλή αντανάκλαση της αντίθεσης κεφαλαίου-εργασίας κ.λπ. Ταυτόχρονα παραγνωρίζεται το γεγονός της σαφούς εναντίωσης της ηγετικής ομάδας του Κέντρου απέναντι σε όλες εκείνες τις πολιτικοκοινωνικές εκδηλώσεις που υπερέβαιναν το χαρακτήρα της δεύτερης αστικής εναλλακτικής λύσης. *Με αυτή την έννοια, την Αριστερά της περιόδου την αποτέλεσαν οι κοινωνικοί αγώνες* στους οποίους συμμετείχαν από κοινού τόσο οπαδοί της Αριστεράς όσο και οπαδοί του Κέντρου.

Τέλος, η αποκλειστική εμμονή στον ορισμό του Λένιν για την επαναστατική κατάσταση και η μηχανιστική εφαρμογή του για την περίπτωση των Ιουλιανών φανερώνουν μία σημαντική έλλειψη μεθοδολογικού πλουραλισμού.

Η προσπάθεια που επιχειρείται με την παρούσα μελέτη σκοπεύει όχι μόνο στην παρουσίαση, αλλά και στην ανάλυση του κοινωνικού πλαισίου εκείνης της εποχής. Γίνεται, δηλαδή, μία απόπειρα ερμηνείας των κοινωνικών εκείνων συνθηκών που οδήγησαν στην άνοδο και την πτώση του κοινοβουλευτισμού. Επιχειρείται, με άλλα λόγια, η υποστήριξη της θεωρίας του «τριγώνου εξουσίας», όπως αυτή αναλύθηκε από τον Δ. Χαραλάμπη, και της δυναμικής των κοινωνικών αντιθέσεων, όπως την παρουσίασαν οι Βερναρδάκης-Μαυρή, μέσα όμως από ένα διαφορετικό πρίσμα: αυτό του συσχετισμού των κοινωνικών συνθηκών με την ένταση της κοινωνικής δυναμικής, σε συνάρτηση με τον ειδικό ρόλο του στρατού στο ελληνικό πολιτικό σύστημα.

Με το πλαίσιο αυτό θα ασχοληθούμε στα τρία τελευταία μέρη της εργασίας. Στο αμέσως επόμενο θα μας απασχολήσει η αντίκρουση των συλλογισμών των πέντε απόψεων που παρουσιάσαμε αρχικά (Παπανδρέου-Κάτρης, ΚΚΕ, Ψυρούκης, δικτάτορες, Πουλαντζάς).

## Συμπεράσματα Πρώτου Μέρους

Στο Πρώτο Μέρος της μελέτης επιχειρήθηκε η παρουσίαση των κυριότερων απόψεων που έχουν διατυπωθεί για τα αίτια του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967. Αρχικά ασχοληθήκαμε με τις θέσεις που έχουν υποστηρίξει οι Γ. Κάτρης και ο Α. Παπανδρέου. Σύμφωνα με τους συγγραφείς αυτούς, τα γεγονότα της περιόδου 1965-1967 πρέπει να ιδωθούν κάτω από το πρίσμα της σύγκρουσης «κατεστη-

μένου» και «προοδευτικών δυνάμεων». Πρόκειται για μία αντιπαράθεση ενός μπλοκ που αποτελείται από τις ΗΠΑ και τις μυστικές υπηρεσίες της, το κεφάλαιο, το στρατό, το Θρόνο, την ΕΡΕ, καθώς και την παλαιοκομματική μερίδα της ΕΚ και ενός μπλοκ που αποτελείται από τα λαϊκά και μεσαία στρώματα και που έχει, κατά κύριο λόγο, ως πολιτικό του εκφραστή την ΕΚ. Η διακύβευση αυτής της σύγκρουσης είναι η συνέχιση του καθεστώτος εξάρτησης της Ελλάδας από τις ΗΠΑ και η διατήρηση των συνθηκών δημιουργίας μονοπωλιακών κερδών. Η λύση αυτής της αντίθεσης θα έρθει από την αμερικανοκίνητη χούντα που θα πραγματοποιήσουν οι Έλληνες πράκτορες της CIA.

Η θέση του ΚΚΕ δεν έχει σημαντικές διαφορές από αυτή των Παπανδρέου-Κάτρη. Επισημαίνει απλώς την ύπαρξη σημαντικών ευθυνών στην πλευρά της ΕΚ για τη συμβιβαστική πολιτική που ακολουθήθηκε σε αντίθεση με την ξεκάθαρη και ρηξικέλευθη πολιτική της Αριστεράς.

Ο Ν. Ψυρούκης δίνει ιδιαίτερο βάρος στην προσπάθεια ανεξαρτητοποίησης της ελληνικής αστικής τάξης από την αμερικανική ηγεμονία, τάση που διαφαίνεται κυρίως μέσα από το σχέδιο ενσωμάτωσης της Κύπρου — στόχο με τον οποίο ήταν αντίθετοι οι Αμερικανοί, οι οποίοι προωθούσαν τη διπλή ένωση. Οι στρατιωτικοί, ενεργώντας ως πράκτορες της CIA, επανέφεραν τα πράγματα στην «κανονική» τους κατάσταση.

Ο Ν. Πουλαντζάς προτείνει ένα εντελώς διαφορετικό μοντέλο ανάλυσης. Σύμφωνα με το συγγραφέα αυτό, στο εσωτερικό του συνασπισμού εξουσίας διεξάγεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1960 μία έντονη διαμάχη μεταξύ της μεταπρατικής και της ενδογενούς μερίδας της αστικής τάξης. Η πρώτη εκφράζει έναν παραδοσιακό φιλοαμερικανικό προσανατολισμό και η άλλη ένα φιλοευρωπαϊκό. Επειδή υπήρχε ο κίνδυνος αυτή η σύγκρουση να γίνει επικίνδυνη για την αναπαραγωγή του συγκεκριμένου συστήματος πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων, παρενέβη ο

στρατός κατά τρόπο σχετικά αυτόνομο, λειτουργώντας ως ο συνολικός εκφραστής της αστικής τάξης, ως το πολιτικό κόμμα της άρχουσας τάξης.

Η άποψη των πραξικοπηματιών περιορίζεται στην έκθεση ορισμένων μη υπαρκτών κινδύνων «κομμουνιστικής ανταρσίας» από το ουσιαστικά διαλυμένο ΚΚΕ.

Ο Δ. Χαραλάμπης εκφράζει μία ολοκληρωμένη θέση για τα αίτια του πραξικοπήματος. Θεωρεί ότι από τη συγκρότησή του το ελληνικό πολιτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη και δραστηριοποίηση ενός ιδιαίτερα σημαντικού κέντρου εξουσίας, του στρατού. Ο μηχανισμός αυτός, έχοντας κερδίσει τον εμφύλιο πόλεμο, λειτούργησε καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου από θέση ισχύος απέναντι στα άλλα δύο κέντρα εξουσίας, την κυβέρνηση και το Παλάτι. Η δυναμική που έφερε το εκλογικό αποτέλεσμα του 1964 έθεσε σε κίνδυνο το μετεμφυλιακό μοντέλο οργάνωσης της εξουσίας και συνακόλουθα τη θέση του στρατού μέσα στο κράτος. Η δικτατορία μπορεί κατ' αυτό τον τρόπο να ερμηνευτεί ως η κατάληξη μιας εικοσάχρονης περίπου διαπάλης με τελικό νικητή τον πιο ισχυρό πόλο.

Η μελέτη των Βερναρδάκη-Μαυρή εκτιμά ότι η αντικοινοβουλευτική έκβαση της 21ης Απριλίου 1967 αποτελεί την απάντηση των κυρίαρχων τάξεων απέναντι στις προσπάθειες που έγιναν για την αλλαγή των μετεμφυλιακών πολιτικών δομών από «τ' αριστερά». Κομβικό σημείο στην ανάλυση των Βερναρδάκη-Μαυρή είναι τα γεγονότα των Ιουλιανών, τα οποία οι δύο ερευνητές θεωρούν ως παράδειγμα επαναστατικής κατάστασης, γεγονός που δημιουργούσε τις προϋποθέσεις σημαντικών μετασχηματισμών στην ελληνική κοινωνία. Ο στρατός τότε λειτούργησε ως φρουρός του συστήματος, εκφράζοντας την άρνηση της άρχουσας τάξης για οποιαδήποτε αλλαγή του καθεστώτος.

## ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

### ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ

Στο προηγούμενο μέρος ασχοληθήκαμε με την παρουσίαση των κυριότερων απόψεων που έχουν διατυπωθεί για τους λόγους που οδήγησαν στην επιβολή της δικτατορίας. Σ' αυτό το μέρος θα επικεντρωθεί η προβληματική μας στη θεωρητική και εμπειρική αντίκρουση των περισσότερων από αυτές (Α. Παπανδρέου-Γ. Κάτρης, Ν. Ψυρούκης, πραξικοπηματίες, Ν. Πουланτζάς). Η θεωρητική αναφορά θα επιχειρεί, κυρίως, την ανασκευή των θεωριών που δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στη δράση «εξωγενών» παραγόντων. Η εμπειρική αντίκρουση, στηριγμένη σε υλικό πρωτογενών πηγών, αποπειράται να ασκήσει κριτική σε ένα δεύτερο επίπεδο.

Επιλέχτηκε αυτή η δομή επιχειρηματολογίας, γιατί ζητήματα όπως ο ρόλος της CIA ή του ΝΑΤΟ στην ελληνική πολιτική ζωή εμπίπτουν σε γενικότερους μεθοδολογικούς προβληματισμούς. Έτσι κρίθηκε αναγκαία η παραπομπή σε θέματα που σχετίζονται με τη θεωρία του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας, το ζήτημα της εξάρτησης, του ιμπεριαλισμού κ.λπ.

## Α. Αμερικανική επέμβαση: τα θεωρητικά προλεγόμενα

### Εισαγωγή

Με την παρουσίαση των πιο διαδεδομένων απόψεων σχετικά με τα αίτια της δικτατορίας διαπιστώσαμε τη σημαντική θέση που κατέχουν απόψεις οι οποίες θεωρούν ως καταλυτικό αίτιο την αμερικανική παρέμβαση. Δεν είναι τυχαίο πως οι φορείς αυτών των θέσεων υποστηρίζουν ότι η Ελλάδα, στο πλαίσιο του παγκόσμιου οικονομικού και πολιτικού καταμερισμού, αποτελεί μία εξαρτημένη χώρα.

Στην ιστορική διάσταση σημαντικό ρόλο στην υιοθέτηση αυτού του αναλυτικού σχήματος είχε η αλλαγή πλεύσης που επέβαλε η 6η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ (1934), στην οποία για πρώτη φορά γίνεται λόγος για σημαντική εξάρτηση της Ελλάδας από το ξένο κεφάλαιο και τις μεγάλες ιμπεριαλιστικές χώρες<sup>40</sup>.

Τα αίτια που οδήγησαν σε αυτή την απόφαση το ΚΚΕ δεν είναι δυνατό να αναλυθούν στα πλαίσια αυτής της εργασίας. Πολύ συνοπτικά μόνο θα αναφερθούμε στην έκδηλη αγωνία που είχε η ζαχαριαδική ηγεσία να αποδείξει ότι και το ΚΚΕ ενδιαφέρεται για την ανάπτυξη, σε ποια βάση καπιταλιστική ή σοσιαλιστική αδιάφορο, της χώρας. Το γεγονός αυτό δείχνει την αδυναμία άρθρωσης ανεξάρτητης ταξικής παρέμβασης και φανερώνει τα πολιτικοϊδεολογικά προβλήματα που χαρακτήριζαν τη δράση του κόμματος εκείνη την περίοδο του μεσοπολέμου.

40. Απόφαση της 6ης Ολομέλειας του 1934. Αναφέρεται στην έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ *Δέκα χρόνια αγώνες: 1935-1945*, Πορεία, Αθήνα 1977.

Η κριτική των θεωριών της εξάρτησης, στα ελληνικά πλαίσια, έχει απασχολήσει τους ερευνητές από τις αρχές ακόμα της δεκαετίας του '30 (περίπτωση Πουλιόπουλου και Μάξιμου) και το θέμα ξαναήρθε στο προσκήνιο στις αρχές της δεκαετίας του '80 με τη συμβολή του περιοδικού *Θέσεις*.

Ουσιαστικά πρόκειται για μία διαμάχη μεταξύ μαρξιστών διανοουμένων, αφού και τη στήριξη των θεωριών της εξάρτησης έχουν αναλάβει διανοητές — κοινωνικοί επιστήμονες με μαρξιστικούς προβληματισμούς. Παράλληλα, η διαμάχη αυτή είχε και σημαντικά πολιτικά αποτελέσματα. Το ΚΚΕ στήριξε την πολιτική του δράση στην αντίληψη της «ξενόδουλης» και «εξαρτημένης» αστικής τάξης που πρέπει να ανατραπεί από την κοινωνική συμμαχία της πατριωτικής αστικής τάξης με τη μικροαστική τάξη, τους αγρότες και τους εργάτες.

Από το τέλος της δεκαετίας του '50 αναθερμάνθηκε ο διάλογος σε διεθνές επίπεδο. Η έξαρση των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων στις χώρες του λεγόμενου Τρίτου Κόσμου προκάλεσε το ενδιαφέρον πολλών αριστερών μελετητών. Από διαφορετικές αφετηρίες, μία πληθώρα διανοουμένων όπως οι Baran και Sweezy, ο Samir Amin, ο A. Gunder Frank, οι Faletto και Cardoso κ.ά. εντάσσονται στο ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας. Από Έλληνες σημαντική είναι η παρουσία του διεθνούς φήμης οικονομολόγου Αργύρη Εμμανουήλ, καθώς και των Κ. Βεργόπουλου, Κ. Τσουκαλά και Ν. Μουζέλη. Αυστηροί επικριτές των θεωριών του ρεύματος μητρόπολη-περιφέρεια υπήρξαν οι C. Palloix, A. Granou, E. Chatelain, που επέκριναν τις απόψεις περί άνισης ανταλλαγής, οι B. Hindess, L. Culley, που αναφέρθηκαν στις τελεολογικές διαστάσεις της θεωρίας, και ο Κ. Bush, που άσκησε κριτική στις θεωρίες περί παγκόσμιου καπιταλισμού. Όσον αφορά τον ελληνικό χώρο σημαντική είναι η συνεισφορά, όπως ήδη αναφέραμε, της συντακτικής ομάδας του περιοδικού *Θέσεις*.

## Θεωρίες για την εξάρτηση, τη μητρόπολη και την περιφέρεια, τον ιμπεριαλισμό

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρηθεί η παρουσίαση των σημαντικότερων απόψεων που έχουν αναπτυχθεί για τις σχέσεις μεταξύ μητρόπολης και περιφέρειας και το πλαίσιο εξάρτησης που τις χαρακτηρίζει. Στη συνέχεια θα γίνει αναφορά στην κριτική που τους έχει ασκηθεί και, τέλος, θα αποπειραθούμε να εντάξουμε τη συνολική θεωρητική προβληματική για το ζήτημα σε συνάρτηση με την άποψη που αντιμετωπίζει τη δικτατορία ως το αποτέλεσμα των δεσμών εξάρτησης της Ελλάδας με τα μεγάλα μητροπολιτικά κέντρα.

### 1. Το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας: θέσεις και αντιθέσεις

Η παρουσίαση<sup>41</sup> των κυριότερων απόψεων που εντάσσονται στο ρεύμα «μητρόπολης-περιφέρειας» δε θα περιοριστεί στην αναφορά των σημείων συμφωνίας που υπάρχουν μεταξύ των θεωρητικών της εξάρτησης, αλλά θα επεκταθεί

41. Ο Γ. Μηλιός, σ' ένα από τα πρώτα τεύχη του περιοδικού *Θέσεις*, είχε επιχειρήσει να παρουσιάσει τα βασικά πορίσματα του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας. Το αναμφίβολα σημαντικό αυτό εγχείρημα εμφάνιζε δύο ειδών αδυναμίες: α) επικεντρωνόταν αποκλειστικά στις αρχικές θέσεις των θεωρητικών της «εξάρτησης» και αδυνατούσε να παρακολουθήσει τη μετέπειτα αναδιαμόρφωση των απόψεων τους, β) παρουσίαζε ως σημαντικά σημεία κριτικής επιχειρήματα στα οποία οι *dependistas* είχαν απαντήσει χωρίς να γίνεται προσπάθεια να σχολιαστεί η ανταπάντησή τους. Για περισσότερα, βλ. Γ. Μηλιός: «Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας», 1983, *Θέσεις*, τ. 4, σελ. 23-48.

και σε αμφιλεγόμενα ζητήματα, σε θέματα που μένουν ανοικτά στο διεθνή διάλογο. Θα περιλαμβάνει, ακόμα, και ένα τμήμα στο οποίο θα αναπτύσσεται η δική μας προβληματική και θα εστιάζεται η κριτική μας.

#### α. Ζητήματα ορισμού

Ο πιο διαδεδομένος ορισμός της «εξάρτησης», διατυπωμένος από τον T. Dos Santos, θεωρεί ότι πρόκειται περί του φαινομένου κατά το οποίο η οικονομία μίας σειράς χωρών εξαρτάται από την ανάπτυξη και την επέκταση της οικονομίας μίας άλλης ομάδας χωρών. Η σχέση αλληλεξάρτησης μεταξύ δύο ή περισσότερων οικονομιών ή μεταξύ αυτών των οικονομιών και του παγκόσμιου εμπορικού συστήματος μεταβάλλεται σε σχέση εξάρτησης, όταν ορισμένες χώρες μπορούν να επεκτείνουν με αυτοδύναμο τρόπο τις δραστηριότητές τους, ενώ άλλες, όντας σ' εξαρτημένη κατάσταση, μπορούν να διευρύνουν τους οικονομικούς προσανατολισμούς τους ως αντανάκλαση της επέκτασης των κυρίαρχων χωρών — αντανάκλασης που μπορεί να έχει άμεσα αποτελέσματα, είτε θετικά είτε αρνητικά, στην ανάπτυξη των χωρών της περιφέρειας<sup>42</sup>.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι Sunkel και Paz, οι οποίοι ονομάζουν υπανάπτυκτες τις χώρες εκείνες που στερούνται αυτόνομης δυνατότητας αλλαγής και ανάπτυξης λόγω της εξάρτησής τους από το κέντρο<sup>43</sup>, πράγμα που επιτυγχάνεται εξαιτίας της διείσδυσης των πολυεθνικών

42. T. Dos Santos, 1973: «The crisis of Development theory and the problem of dependence in Latin America», στο H. Bernstein (ed), *Underdevelopment and Development*, Penguin, Harmondsworth.

43. O. Sunkel-P. Paz, *El Subdesarrollo Latinoamericano y la Teoria del Desarrollo*, Siglo XXI editores, Mexico, 1970 αναφέρεται στον I. P. O' Brien: «A critique of Latin American theories of dependency», σελ. 12, in Oxaal-T. Barnett-D. Booth (ed), *Beyond the sociology of Development*, Routledge and Kegan Paul, London and Boston, 1975.

επιχειρήσεων — που αποτελούν τον πιο ισχυρό φορέα των αναπτυγμένων χωρών — του μονομερούς προσανατολισμού των εξαγωγών, της εφαρμογής ενός συγκεκριμένου προτύπου βιομηχανικής πολιτικής, της ανάγκης χρηματοδότησης του κρατικού τομέα από το εξωτερικό και της στασιμότητας της γεωργίας<sup>44</sup>.

Συνολικά, το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας, πέρα από τα σημεία απόκλισης με τα οποία θα ασχοληθούμε στη συνέχεια, φαίνεται να συγκλίνει στην αντίληψη για τη λειτουργία μίας παγκόσμιας αγοράς — όπου τα κράτη αποτελούν συστατικές υπομονάδες της — στο εσωτερικό της οποίας τα πιο ισχυρά κράτη «ληηλατούν» τα πιο αδύνατα μέσω της μεταφοράς πόρων, της μονομερούς και στρεβλής δράσης του ξένου κεφαλαίου και της εξάρτησης από την προηγμένη τεχνολογία του κέντρου<sup>45</sup>. Λόγω του εξαρτημένου τρόπου ένταξης στο διεθνή καταμερισμό εργασίας, δημιουργούνται τα φαινόμενα υπανάπτυξης. Οι εξελίξεις αυτές έχουν και σημαντικές επιπτώσεις στο πολιτικοκοινωνικό γίγνεσθαι των εξαρτημένων χωρών, όπου παρατηρείται ο σχηματισμός μίας αδύναμης εγχώριας αστικής τάξης, μεταπρατικού κυρίως χαρακτήρα, η δημιουργία ενός γραφειοκρατικού και διογκωμένου δημόσιου τομέα και η ύπαρξη ιδιότυπων μορφών προλεταριοποίησης<sup>46</sup>.

Η παρουσίαση των βασικών αξόνων της προβληματικής των θεωρητικών της εξάρτησης θα μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τις θέσεις αυτές.

## 2. Οι βασικές απόψεις για τη σχέση κέντρου-περιφέρειας

Είναι προφανές ότι στα πλαίσια μιας σύντομης παρουσίασης των θέσεων των θεωρητικών της εξάρτησης — παρουσίασης που εξ αντικειμένου εντάσσεται στο εσωτερικό μίας μελέτης που αφορά την Ελλάδα — δεν μπορούμε να αναφερθούμε αναλυτικά στο ρεύμα των *dependistas*. Θα επιχειρήσουμε απλώς να εκθέσουμε τα πιο σημαντικά σημεία των απόψεών τους. Συγκεκριμένα θα γίνει λόγος για τη θεωρία του δυαδισμού, της δομικής ετερογένειας, της άνισης ανταλλαγής, του παγκόσμιου καπιταλισμού, της «καπιταλιστικοποίησης» της περιφέρειας, της μεταφοράς πλεονάσματος και της εξαρτημένης ανάπτυξης.

### α. Δυαδισμός και δομική ετερογένεια

Πρόκειται για μία «περιγραφική», τουλάχιστον στην αρχική διατύπωσή της, θεωρία, σύμφωνα με την οποία οι υπανάπτυκτες κοινωνίες διακρίνονται από την παράλληλη ύπαρξη δύο ξεχωριστών τομέων, ενός «μοντέρνου» και ενός «καθυστερημένου». Ο πρώτος είναι και εκείνος που αποτελεί τον τομέα στήριξης της ιμπεριαλιστικής εξάρτησης. Οι κοινωνικές συνέπειες της συγκρότησης δύο ξεχωριστών κοινωνιών στις υπανάπτυκτες χώρες: μίας κοινωνικής ολιγαρχίας και μίας μεγάλης πλειοψηφίας που την αποτελούν οι κάτοικοι των παραγκουπόλεων.

Ο Α. Κόρντομπα, ασκώντας κριτική στη θέση αυτή, που ολοκληρωμένα έχει πρώτος διατυπώσει ο T. Szentes, επιλέγει τη χρησιμοποίηση του όρου «δομική ετερογένεια», ορίζοντας ως τέτοια την κατάσταση που προκύπτει από την ειδική συνάρθρωση των δύο άνισα αναπτυγμένων τομέων. Πρόκειται για ενός τύπου σχέση που επιφέρει μία μορφή καπιταλιστικής ανάπτυξης δομικά παραμορφωμέ-

44. I. P. O' Brien, ό.π., σελ. 16.

45. Γ. Μηλιός: «Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας», *Θέσεις*, τ. 5, σελ. 34.

46. Σ. Αμίν: *Η άνιση ανάπτυξη*, Καστανιώτης, Αθήνα 1976, σελ. 332.

νης, αλλά ενσωματωμένης ταυτόχρονα στις ανάγκες του καπιταλιστικού προτσές παραγωγής. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν μπορεί να γίνει λόγος, παρατηρεί ο Κόρντομπα, για ύπαρξη δύο ξεχωριστών και ασύνδετων μεταξύ τους τομέων<sup>47</sup>.

### β. Το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα

Βασικό σημείο στη διαμόρφωση των θέσεων των *dependistas* αποτελεί η παραδοχή της αντίληψης περί ενιαίου καπιταλιστικού συστήματος σε παγκόσμιο επίπεδο. Ο Βαλερστάιν υποστηρίζει ότι από το 16ο αιώνα έχει συγκροτηθεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής σε παγκόσμιο επίπεδο, εξαλείφοντας το ιστορικό προηγούμενο των «παγκόσμιων αυτοκρατοριών» (*world empires*)<sup>48</sup>. Ο ουσιαστικός στόχος της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας είναι η παραγωγή προϊόντων προς πώληση στην αγορά με σκοπό τη μεγιστοποίηση του κέρδους<sup>49</sup>. Συνακόλουθα, καπιταλισμός σημαίνει τρόπος παραγωγής για την επίτευξη κέρδους στην αγορά<sup>50</sup>.

Ο Α. Γ. Φρανκ, ακολουθώντας το ίδιο μήκος κύματος στους προβληματισμούς του, διαπιστώνει πως λόγω της παγκόσμιας οικονομικής δομής δεν μπορεί να γίνεται λόγος για διατήρηση, ούτε ακόμα και στις πιο καθυστερημένες χώρες της περιφέρειας, προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Η συγκρότηση του παγκόσμιου καπιταλισμού αποτελεί το ιστορικό αποτέλεσμα μίας πορείας που ξεκίνησε από τις πόλεις της Ιταλίας και ολοκληρώθηκε με

47. Για μία πιο εκτενή αναφορά στις απόψεις αυτές βλ. το άρθρο του Μηλιού στο περιοδικό *Θέσεις*, τ. 4, σελ. 29-31.

48. I. Wallerstein: *Modern World System*, 1974, New York, σελ. 16-20.

49. I. Wallerstein: «The rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative analysis», *Comparative Studies in Society and History*, xvi, 1974, σελ. 388.

50. Wallerstein: «The rise...» σελ. 390.

την ενσωμάτωση των περιοχών της Νότιας Αμερικής στο εμπορικό (μερκαντιλικό) καπιταλιστικό σύστημα<sup>51</sup>. Η ανάπτυξη και η υπανάπτυξη είναι το αναγκαίο αποτέλεσμα των εσωτερικών αντιφάσεων του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, οι οποίες είναι λάθος να ερμηνεύονται ως συνέπεια κάποιων υποτιθέμενων διαφορετικών οικονομικών δομών ή συστημάτων<sup>52</sup>.

Ο Φρανκ θεωρεί ότι η παγκόσμια οικονομική δομή έχει τη μορφή του ηλιακού συστήματος, με την ύπαρξη δορυφόρων που κινούνται σε συνάρτηση με την κίνηση που επιτελεί το κέντρο. Τα πράγματα παραμένουν αμετάβλητα, γιατί αποσπώντας η μητρόπολη πλεόνασμα από την περιφέρεια κατορθώνει να επιτύχει την αναπαραγωγή της κατάστασης αυτής. Με άλλα λόγια, η ανάπτυξη του καπιταλισμού απαιτεί την πραγματοποίηση δομών άνισης ανάπτυξης στα συστατικά μέρη του<sup>53</sup>, σε σημείο που η εξελικτική διαδικασία στις χώρες της περιφέρειας να ονομάζεται «ανάπτυξη της υπανάπτυξης».

Το αποτέλεσμα των παραπάνω είναι η δημιουργία μίας κλιμακωτής ιεράρχησης μεταξύ των κρατών, στην οποία κάθε κράτος εκμεταλλεύεται τα ιεραρχικώς κατώτερα του και στην οποία κάθε κράτος επιδιώκει να ανεβεί στη νοητή αυτή ιεράρχηση<sup>54</sup>.

### γ. Η θεωρία της άνισης ανταλλαγής

Η θεωρητική συνεισφορά της έννοιας της άνισης ανταλλαγής για τους υποστηρικτές της διάκρισης των χωρών σε «κέντρο» και «περιφέρεια» είναι πολύ σημαντική, γιατί

51. A. G. Frank: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York, 1969, σελ. 14-15.

52. A. G. Frank: *Capitalism and ...*, σελ. 9

53. T. Dos Santos: «The structure of the dependence», *American Economic Review*, May 1970.

54. Π. Μπάραν-Π. Σουίτσι: *Μονοπωλιακός καπιταλισμός*, σελ. 238.



αποπειράθηκε να τεκμηριώσει, κάνοντας χρήση μαρξιστικής ορολογίας, το βαθμό εκμετάλλευσης που υφίστανται τα εξαρτημένα κράτη από τα κράτη του καπιταλιστικού κέντρου. Θεμελιωτής της είναι ο Α. Εμμανουήλ, ο οποίος για το σχηματισμό της επηρεάστηκε από τη θεωρία του πλεονάσματος των Μπάραν-Σουίτσι.

Συγκεκριμένα, ο Εμμανουήλ επιχείρησε να αποκαλύψει τον τρόπο με τον οποίο τα πλουσιότερα κράτη εκμεταλλεύονται, όχι αφηρημένα αλλά στο άμεσο υλικό επίπεδο, τα φτωχότερα έθνη. Κατέληξε έτσι στη διατύπωση της θεωρίας της «άνισης ανταλλαγής». Η άνιση ανταλλαγή είναι το ιστορικό, κοινωνικό και οικονομικό φαινόμενο που δημιουργείται όταν λόγω της διαφοράς στην αμοιβή της εργασίας παρατηρείται μία μεταβίβαση αξίας από τα υπανάπτυκτα στα αναπτυγμένα κράτη<sup>55</sup>. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται στους μαθηματικούς υπολογισμούς που κάνει ο Εμμανουήλ θεωρώντας πως, αν σε δύο χώρες το συνολικό και το σταθερό κεφάλαιο είναι ίσα, οι διαφορές στην τιμή του μεταβλητού κεφαλαίου επιδρούν καταλυτικά στο σχηματισμό της υπεραξίας και στο κόστος παραγωγής, σε βαθμό που διατηρώντας ίδιο το ποσοστό του κέρδους οι τιμές παραγωγής διαμορφώνονται άνισα (είναι υψηλότερες στις χώρες του κέντρου και χαμηλότερες στις χώρες της περιφέρειας).

Ο Εμμανουήλ, για να τεκμηριώσει αυτό το συμπέρασμα, θεωρεί ως δεδομένες τρεις προϋποθέσεις: α) την ύπαρξη ενός παγκόσμιου μέσου ποσοστού κέρδους, β) την πόλωση των μισθών σε υψηλά επίπεδα στο κέντρο και σε χαμηλά στην περιφέρεια, γ) τη λειτουργία του μισθού με τη μορφή της ανεξάρτητης μεταβλητής<sup>56</sup>.

55. Α. Εμμανουήλ: *Η άνιση ανταλλαγή*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978, σελ. 214-215.

56. Μηλιός: «Ο ιμπεριαλισμός...», *Θέσεις*, τ. 4, σελ. 31.

#### δ. Η παρέμβαση του Σ. Αμίν

Ο Σ. Αμίν, δεχόμενος το βασικό πλαίσιο της επιχειρηματολογίας του Α. Εμμανουήλ, παρατηρεί πως ο νόμος της άνισης ανταλλαγής λειτουργεί με τη μορφή της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου, η οποία χαρακτηρίζει τις σχέσεις του κέντρου και της περιφέρειας του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος. Και αυτό γιατί λόγω του άνισου επιπέδου των μισθών δημιουργείται μία δομή των τιμών, η οποία συντελεί στην ενσωμάτωση των κρατών στην παγκόσμια αγορά και η οποία προέρχεται από την άνιση σχέση των τιμών των προϊόντων που προορίζονται για εξαγωγή και των εσωτερικών τιμών<sup>57</sup>.

Οι συνέπειες αυτής της δομής εκμετάλλευσης της περιφέρειας από το κέντρο είναι η αύξηση της παραγωγικότητας που προέρχεται από την πρωταρχική συσσώρευση να μη συντελεί στην άνοδο των πραγματικών μισθών, αλλά, αντίθετα, να συντηρεί τις καταστάσεις άνισης ανάπτυξης. Παράλληλα, το μονοπωλιακό κεφάλαιο κατορθώνει, μέσω της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης, να αποσπά το προϊόν της υπερεργασίας που πραγματοποιείται σε μη καπιταλιστικούς τομείς μετασχηματίζοντάς το σε κέρδος<sup>58</sup>.

Οι δομές της εξάρτησης δεν έχουν μόνο επιπτώσεις στο οικονομικό επίπεδο, αλλά επεκτείνονται και στο ευρύτερο κοινωνικό γίγνεσθαι. Έτσι, η αστική τάξη που σχηματίζεται στις χώρες αυτές είναι υποχρεωμένη να αναπτύσσεται στα στενά πλαίσια που της επιβάλλει η πολιτική κυριαρχία του ξένου κεφαλαίου<sup>59</sup>. Στην πραγματικότητα όλες οι

57. Σ. Αμίν: *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, τόμος Β', σελ. 523.

58. Σ. Αμίν: Συνέντευξη στη *Μηνιαία Επιθεώρηση*, τ. 10, σελ. 3-4.

59. Πρόκειται για θέση του Γκ. Αρίγκι που αναφέρεται από τον Σ. Αμίν: *Η συσσώρευση...*, τόμος Β', σελ. 525.

ενέργειές της εκπορεύονται, προωθούνται και κατευθύνονται από το κέντρο<sup>60</sup>.

### 3. Διεθνής διάλογος και αντιθέσεις για τη θεωρία κέντρου-περιφέρειας

Η δημιουργία του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας και η διατύπωση των βασικών θέσεων που το συγκρότησαν σε ιδεολογικό ρεύμα προκάλεσαν πλήθος αντιδράσεων, ενστάσεων και αντιρρήσεων ακόμα και από επιστήμονες που αποδέχονται τις θεμελιακές αρχές της θεωρίας, αλλά διατυπώνουν επιμέρους ενστάσεις ή επιχειρούν τη μερική ανασκευή της. Στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με την παρουσίαση του διαλόγου Μπετελέμ-Εμμανουήλ, την παρέμβαση του Σ. Αμίν, την κριτική που έχει ασκηθεί στις απόψεις του Α. Γ. Φρανκ, καθώς και με την απόπειρα επαναδιατύπωσης της θεωρίας κέντρου-περιφέρειας που επιχειρούν οι Καρντόζο-Φαλέτο.

α. Σχετικά με τη θεωρία της άνισης ανταλλαγής: η κριτική του Σ. Μπετελέμ στον Α. Εμμανουήλ, η ανταπάντηση του Α. Εμμανουήλ και η παρέμβαση του Σ. Αμίν

Η απάντηση του Σ. Μπετελέμ στη διατύπωση της θεωρίας της «άνισης ανταλλαγής» ήταν ιδιαίτερα αυστηρή και επεκτάθηκε στα περισσότερα από τα ακανθώδη προβλήματα στα οποία εστιάζεται ο διεθνής διάλογος. Για τον Μπετελέμ είναι αδόκιμη η χρησιμοποίηση του όρου «άνιση» ανταλλαγή, αφού για το μαρξισμό η εμπορευματική ανταλλαγή έχει αναγκαστικά τη μορφή ισοδύναμης

60. Σ. Αμίν: *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*, Νέα Σύνορα, Αθήνα, τόμος Α', σελ. 45.

ανταλλαγής<sup>61</sup>. Δεν μπορούμε να θεωρήσουμε το μισθό ως ανεξάρτητη μεταβλητή, γιατί η αμοιβή της μισθωτής εργασίας εξαρτάται από τις δομές στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού και ειδικότερα από τις ιστορικά διαμορφωμένες σχέσεις εκμετάλλευσης<sup>62</sup>. Αυτό που πρέπει να ερμηνευτεί δεν είναι η «άνιση ανταλλαγή», αλλά η ανισότητα της κοινωνικής παραγωγικότητας της εργασίας που συντελεί στην υπανάπτυξη<sup>63</sup>.

Παράλληλα, συνεχίζει την κριτική του ο Μπετελέμ, εκμεταλλευτικές σχέσεις δεν μπορούν να υπάρξουν μόνο σε εμπορικό επίπεδο, αλλά «πρέπει να είναι ριζωμένες και στο πεδίο της παραγωγής» για να μπορούν και να αναπαραχθούν<sup>64</sup>. Πολύ περισσότερο που εκμετάλλευση δε νοείται μεταξύ χωρών αλλά μόνο μεταξύ τάξεων που συγκροτούνται στο επίπεδο ενός κοινωνικού σχηματισμού<sup>65</sup>. Αλλιώς ελλοχεύει ο κίνδυνος να θεωρήσουμε ότι οι προλετάριοι των χωρών του κέντρου δεν υφίστανται εκμετάλλευση και δεν παράγουν υπεραξία<sup>66</sup>. Το αποτέλεσμα είναι η ουσιαστική εγκατάλειψη της έννοιας «εκμετάλλευση» ως αναλυτικού εργαλείου της υλιστικής θεωρίας και η αντικατάστασή του από το ζεύγος «πλούσιοι» και «φτωχοί»<sup>67</sup>.

Σοβαρές ενστάσεις διατυπώνει ο Μπετελέμ και για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τον ιμπεριαλισμό ο Εμμανουήλ. Ο ιμπεριαλισμός δεν αποτελεί για τον Μπετελέμ απλά και μόνο το χώρο της παγκόσμιας αγοράς, αλλά συγκροτεί ένα πραγματικό σύστημα στο οποίο ιδιαίτερα

61. Σ. Μπετελέμ: «Θεωρητικές παρατηρήσεις» στον Α. Εμμανουήλ: *Η άνιση...*, σελ. 375.

62. Σ. Μπετελέμ, ό.π., σελ. 400.

63. Σ. Μπετελέμ, ό.π., σελ. 402.

64. Σ. Μπετελέμ, ό.π., σελ. 412.

65. Σ. Μπετελέμ, ό.π., σελ. 412-413.

66. Σ. Μπετελέμ, ό.π., σελ. 414.

67. Σ. Μπετελέμ, ό.π., σελ. 416.

σημαντικό ρόλο ασκούν, πέρα από τα οικονομικά, τα πολιτικά, ιδεολογικά και στρατιωτικά κέντρα εξουσίας<sup>68</sup>. Η κυριαρχία δε του ιμπεριαλισμού στηρίζεται πρώτα και κύρια στην εκμετάλλευση της εργατικής τάξης των ιμπεριαλιστικών χωρών λόγω του πολύ υψηλού επίπεδου παραγόμενης υπεραξίας<sup>69</sup>.

Στην κριτική του Σ. Μπετελέμ ανταπάντησε ο Α. Εμμανουήλ, υποστηρίζοντας πως η μεταφορά αξίας δεν επαρκεί για να κατανοήσουμε τη διαφορά στα επίπεδα ανάπτυξης, αλλά είναι απαραίτητη και η προσφυγή στην κίνηση των κεφαλαίων, καθώς και η αναφορά στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Ωστόσο πρόκειται για το ίδιο αίτιο, την ανισότητα των μισθών, που συντελεί στην αναπαραγωγή της υπανάπτυξης μέσω μηχανισμών μπλοκαρίσματος οι οποίοι εμπεριέχονται στην κίνηση των κεφαλαίων και στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας<sup>70</sup>.

Η σπουδαιότητα του επιπέδου των μισθών είναι τεράστια, γιατί ο ιδιώτης επενδυτής στις χώρες με χαμηλούς μισθούς επιλέγει τους κλάδους εκείνους που διακρίνονται από χαμηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίου αλλά και από χαμηλή οργανική σύνθεση εργασίας. Κατ' αυτό τον τρόπο δημιουργούνται συνθήκες υποκατάστασης των συντελεστών παραγωγής, γεγονός που συντελεί δραστικά στο μπλοκάρισμα της ανάπτυξης στις χώρες της περιφέρειας. Ο συνδυασμός της υποκατάστασης αυτής με την κίνηση των κεφαλαίων και τους όρους ανταλλαγής αναπαράγει το καθεστώς των παγκόσμιων εκμεταλλευτικών σχέσεων<sup>71</sup>.

Η σημασία, τέλος, του επιπέδου της αμοιβής της εργασίας προέρχεται από το γεγονός ότι η μέτρηση του ανα-

68. Σ. Μπετελέμ, ό.π., σελ. 431.

69. Σ. Μπετελέμ, ό.π., σελ. 416.

70. Α. Εμμανουήλ: «Απάντηση στον Σ. Μπετελέμ», στον Α. Εμμανουήλ: *Η άνιση...*, σελ. 523.

71. Α. Εμμανουήλ: «Απάντηση στον Σ. Μπετελέμ», στον Α. Εμμανουήλ: *Η άνιση...*, σελ. 524-525.

γκαίου χρόνου για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης δεν προσδιορίζεται από την εθνική αξία των αγαθών συντήρησης αλλά από τη συγκριτική τους αξία στο σύνολο του παγκόσμιου συστήματος<sup>72</sup>. Με άλλα λόγια, επίπεδο της εκμετάλλευσης δεν προσδιορίζεται από το ποσοστό αποσπώμενης υπεραξίας στο επίπεδο της εθνικής οικονομίας, αλλά από τη σχέση που έχει ο μισθός σε εθνικό επίπεδο με το μισθό σε διεθνές επίπεδο.

Ο Σ. Αμίν παρεμβαίνει στη συζήτηση, επιχειρώντας να στηρίξει τα επιχειρήματα του Εμμανουήλ στο ζήτημα της εκμετάλλευσης. Ισχυρίζεται, λοιπόν, ότι το φαινόμενο της εκμετάλλευσης από χώρα σε χώρα φαίνεται στην περίπτωση που συγκρίνουμε το επίπεδο των μισθών σε κλάδους με υψηλή παραγωγικότητα. Τότε θα παρατηρήσουμε πως οι μισθοί είναι αισθητά πιο χαμηλοί στις χώρες της περιφέρειας<sup>73</sup>. Στο εμπειρικό αυτό επίπεδο, αποδεικνύεται αν εξετάσουμε την περίπτωση κατά την οποία το τοποθετημένο και το σταθερό κεφάλαιο είναι ίσα, η αξία είναι ίση και το κέρδος είναι ίσο, αλλά το μεταβλητό κεφάλαιο και η υπεραξία διαφέρουν. Σ' αυτό το ενδεχόμενο η τιμή διαφέρει λόγω του ύψους της αμοιβής της εργασίας. Αυτή η διαφορά στην τιμή επιβεβαιώνει, κατά τον Αμίν, το φαινόμενο της άνισης ανταλλαγής<sup>74</sup>. Έτσι, ακόμα και αν δεχτούμε πως κατά μέσο όρο το ποσοστό εκμετάλλευσης είναι κατώτερο στις χώρες της περιφέρειας απ' ό,τι στις χώρες του κέντρου, αυτό δεν αφορά τους αναπτυγμένους βιομηχανικούς κλάδους, οι οποίοι κυριαρχούνται από τις μονοπωλιακές επιχειρήσεις, αποδίδοντας υψηλότερα ποσοστά εκμετάλλευσης σε σύγκριση με τις χώρες του κέντρου<sup>75</sup>.

72. Α. Εμμανουήλ: «Απάντηση στον Σ. Μπετελέμ», στον Α. Εμμανουήλ: *Η άνιση...*, σελ. 528.

73. Σ. Αμίν: *Η συσσώρευση...*, τόμος Α', σελ. 42-43.

74. Σ. Αμίν: *Η συσσώρευση...*, τόμος Α', σελ. 101-102.

75. S. Amin: *L' Imperialisme et le developpement inegal*, Éditions de Minuit, Paris 1976, σελ. 142.

β. Η κριτική στις θέσεις του Α. Γ. Φρανκ

Ο Κόρντοπα, παρ' ότι και αυτός εντάσσεται στο ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας, έχει ασκήσει αυστηρή κριτική στις απόψεις του Α. Γ. Φρανκ. Απορρίπτει τη θεωρία του πλεονάσματος, υποστηρίζοντας πως το ειδικό χαρακτηριστικό του καπιταλισμού είναι η παραγωγή και η απόσπαση υπεραξίας. Επισημαίνει πως η χρήση της έννοιας «πλεονάσμα» δεν αναφέρεται στις σχέσεις εκμετάλλευσης που υφίστανται σε μία κοινωνία και γι' αυτό δεν μπορεί να συμπεριληφθεί στη μαρξιστική μεθοδολογία. Ο ορισμός του καπιταλισμού ως του «τρόπου παραγωγής στον οποίο επιδιώκεται η παραγωγή κέρδους στην αγορά» συγκαλύπτει τη σχέση ζωντανής και νεκρής εργασίας, συγκαλύπτει την ταξική πάλη<sup>76</sup>. Κατ' αυτό τον τρόπο στη θεωρία του Φρανκ δεν υπάρχει εκμετάλλευση τάξεων από άλλες τάξεις, αλλά συγκρότηση ενός πλαισίου κάθετης ιεράρχησης μεταξύ των κρατών. Σε αντίθεση με τον Φρανκ, ο Κόρντοπα προτείνει την επιλογή της ταξικής δομής σ' εθνικό επίπεδο ως τη μήτρα που καθορίζει τις σχέσεις που δημιουργούνται σε μία κοινωνία<sup>77</sup>.

Ο Καρντόζο, από την πλευρά του, αντιδρά στη χρήση του όρου «ανάπτυξη της υπανάπτυξης» που έχει επινοήσει ο Φρανκ, γιατί παραγνωρίζει τη δυναμική της εκβιομηχάνισης και τους σημαντικούς μετασχηματισμούς που επέφε-

76. Ο Λακλάου, με τη σειρά του, πιστεύει ότι αυτός ο ορισμός αναφέρεται αποκλειστικά στην κυκλοφορία των προϊόντων και παραγνωρίζει τη θεμελιώδη σημασία των σχέσεων παραγωγής. Για τη σημαντική συνεισφορά του Λακλάου στην κριτική της θεωρίας του Φρανκ, βλ. Ε. Λακλάου: «Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία». *Σύγχρονα Θέματα*, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 26-41.

77. Για μία παρουσίαση της κριτικής του Κόρντοπα, βλ. το άρθρο του Μηλιού στο περιοδικό *Θέσεις*, τ. 4 σελ. 43-44. Όπως παρατηρεί και ο Τ. Ντος Σάντος, ο Φρανκ αδυνατεί ν' αντιληφθεί ότι η υπανάπτυξη δεν οφείλεται στη δορυφοροποίηση της περιφέρειας, αλλά στο σχηματισμό ενός ειδικού τύπου εσωτερικής δομής συντηρούμενου από τις διεθνείς σχέσεις της εξάρτησης. Βλ. Τ. Dos Santos, 1973, ό.π.

ρε στις εξαρτημένες κοινωνίες. Για τον Καρντόζο ο καταλληλότερος όρος είναι αυτός της «εξαρτημένης ανάπτυξης»<sup>78</sup>.

γ. Η προσπάθεια αναδιατύπωσης της θεωρίας κέντρου-περιφέρειας από τους Καρντόζο-Φαλέτο

Οι Καρντόζο-Φαλέτο, αναγνωρίζοντας τις θεωρητικές αδυναμίες του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας επιχείρησαν να ανασκευάσουν ορισμένα από τα σημεία της «κλασικής» θεωρίας της εξάρτησης. Συγκεκριμένα οι Καρντόζο και Φαλέτο δέχονται πως οι εξαρτημένες χώρες δεν περιορίζονται στην παραγωγή πρώτων υλών, αλλά έχουν προχωρήσει και στην κατασκευή καπιταλιστικών προϊόντων. Το πρόβλημα είναι ότι δε διαθέτουν τις δυνατότητες εκείνες που θα τους επιτρέψουν την αυτοδύναμη οργανωτική, τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη. Έτσι, για να μπορέσει να συνεχίσει την οικονομική της επέκταση μία εξαρτημένη χώρα, θα πρέπει να κάνει αποδεκτή την κατάσταση της αλληλεξάρτησης, τοποθετούμενη στην κατάσταση του φτωχού επιχειρηματία που έχει την ανάγκη του πλούσιου τραπεζίτη. Βέβαια σ' αυτή την περίπτωση οι πελάτες μπορούν ν' αναπτύξουν μία σχετικά αυτόνομη πολιτική, αλλά στις περισσότερες περιπτώσεις είναι οι κανόνες της οικονομικής κυριαρχίας που έχουν τον τελικό λόγο και που υποχρεώνουν τον πελάτη να συνάψει και δεύτερο δάνειο<sup>79</sup>.

Με άλλα λόγια, η σημερινή κατάσταση ξεπερνά τον παλιό δυϊσμό μεταξύ «ανάπτυξης» και «εξάρτησης», επειδή επιτρέπει την πραγματοποίηση της ανάπτυξης με την ταυτόχρονη διατήρηση των δεσμών της εξάρτησης. Το

78. F. Cardoso: «Dependency and Development in Latin America», *New Left Review*, no. 74, 1972.

79. F. H. Cardoso-E. Faletto: *Dependance et developpement en Amerique Latine*, PUF, Paris 1978, σελ. 22.

νέο στοιχείο είναι η δημιουργία εγχώριας αστικής τάξης, η δραστηριότητα της οποίας έγκειται στην παραγωγή αγαθών για τις ανάγκες της εσωτερικής αγοράς, παραμερίζοντας τις δυνάμεις εκείνες που προσανατολίζονταν προς το εξαγωγικό εμπόριο. Το γεγονός αυτό συντελεί στο σχηματισμό πολιτικών συμμαχιών που έχουν ως βάση τα λαϊκά στρώματα των πόλεων. Επιτυγχάνεται έτσι η ενσωμάτωση ευρύτερων κοινωνικών κατηγοριών, όπως είναι οι μισθωτοί, οι τεχνικοί της παραγωγής, τα στελέχη των επιχειρήσεων, τα μέλη της κρατικής γραφειοκρατίας κ.λπ.<sup>80</sup>

Κατ' αυτό τον τρόπο οι Καρντόζο-Φαλέτο επιτυγχάνουν να αναμορφώσουν τις θεωρίες της «εξάρτησης», αφού δεν την αντιμετωπίζουν ως εξωτερική μεταβλητή, αλλά ως συστατικό ενός συστήματος κοινωνικών σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ των κοινωνικών τάξεων στο εσωτερικό ενός κράτους.

#### 4. Κριτική στη θεωρία της εξάρτησης

Το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας επιχειρεί να θεμελιώσει μία ολοκληρωμένη θεωρία για τα αίτια της υπανάπτυξης των χωρών της περιφέρειας και παρά τις επιμέρους διαφωνίες το επιτυγχάνει. Το ζήτημα, όμως, είναι κατά πόσο η θεωρία αυτή κατορθώνει, εντασσόμενη στο έδαφος του μαρξισμού, να διατυπώσει ένα αναλυτικό μοντέλο προσέγγισης που να ερμηνεύει, χρησιμοποιώντας τα μεθοδολογικά εργαλεία του ιστορικού υλισμού, ικανοποιητικά τις εξελίξεις στις εξαρτημένες χώρες. Από αυτή την οπτική γωνία το εγχείρημα έχει αποτύχει. Και αυτό για μία σειρά από λόγους, όπως είναι η επιμονή στην πρωτοκαθε-

80. F. H. Cardoso-E. Faletto: *Dependance...*, ό.π., σελ. 180.

δρία των εξωτερικών παραγόντων, ο περιγραφικός χαρακτήρας της θεωρίας, η αδυναμία κατανόησης της μαρξικής θεωρίας της αξίας, η αντίληψη του καπιταλισμού ως συστήματος παραγωγής εμπορευμάτων για την αγορά με σκοπό το κέρδος, η ελλιπής κατανόηση τόσο του ιμπεριαλισμού όσο και του κρατικού φαινομένου, η σύγχυση του φαινομένου της εκμετάλλευσης με την ύπαρξη πλούσιων και φτωχών, καθώς και η αποτυχία πρόβλεψης των εξελίξεων που έλαβαν χώρα σε μία σειρά από υπανάπτυκτα κράτη, για παράδειγμα, η Νοτιοανατολική Ασία.

*α. Οι «εσωτερικοί» παράγοντες έχουν την πρωτοκαθεδρία έναντι των «εξωτερικών» παραγόντων*

Οι *dependistas* στην πλειοψηφία τους υποτιμούν τη σημασία των ενδογενών αιτιών δίνοντας το βάρος στη σπουδαιότητα των τάσεων, επιδιώξεων και στρατηγικών που αναπτύσσονται από το ξένο μονοπωλιακό κεφάλαιο και τα ιμπεριαλιστικά κράτη. Υπάρχει ωστόσο και μία μερίδα, η οποία πιστεύει ότι ξεπερνά το πρόβλημα ασπάζομενη τη θεωρία του «παγκόσμιου καπιταλισμού» και ορίζοντας τα «εξωτερικά» ζητήματα ως «εσωτερικά» στο πλαίσιο του παγκόσμιου συστήματος. Η απόπειρα, τέλος, των Καρντόζο-Φαλέτο επαναδιατύπωσης του φαινομένου της εξάρτησης ως συστατικού ενός συστήματος κοινωνικών σχέσεων, δεν κατορθώνει ν' αποβάλει την ύπαρξη ενός «εξωτερικού» παράγοντα (εξάρτηση) από τη διαμόρφωση των «εσωτερικών» κοινωνικών συνθηκών.

Το ζήτημα είναι πως από τη στιγμή που το φαινόμενο αυτό, η εξάρτηση, ορίζεται ως αδυναμία πραγματοποίησης αυτοδύναμης ανάπτυξης, η επικυριαρχία των εξωτερικών επί των εσωτερικών παραγόντων πρέπει να θεωρείται δομικό στοιχείο της σχέσης ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο η τελευταία εσωτερικεύεται. Εννοείται ότι υπάρχουν εσωτερικά αίτια που ευνοούν αυτή την εξέλιξη, αλλά

είναι η αδυναμία αυτών ακριβώς των εσωτερικών δομών που επιτρέπει την επιβολή εξωγενών παραγόντων.

Ακολουθώντας την αντίστροφη πορεία σκέψης, αποφεύγοντας, δηλαδή, την εμπλοκή στο εγχείρημα ανεύρεσης των λόγων σχηματισμού του φαινομένου της «εξάρτησης», ας επιχειρήσουμε να επανεξετάσουμε τη σχέση «εσωτερικών» και εξωτερικών παραγόντων.

Ο Μάο τσε Τουνγκ υποστήριξε ότι το θεμελιώδες αίτιο για την ανάπτυξη ενός αντικειμένου δεν είναι εξωτερικό αλλά εσωτερικό· αντλεί τη δημιουργία του στις αντιθέσεις που βρίσκονται στο εσωτερικό του αντικειμένου. Οι αλληλεπιδράσεις με άλλα αντικείμενα αποτελούν δευτερεύοντες παράγοντες. Με αυτό τον τρόπο ο διαλεκτικός υλισμός αντικρούει τη θεωρία των εξωτερικών αιτιών, διατυπωμένη από το μεταφυσικό μηχανιστικό υλισμό και το χυδαίο εξελικτικισμό<sup>81</sup>.

Συγκεκριμένα το παραπάνω οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ανάλυση πρέπει να ξεκινά πάντα από το επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού και στη συνέχεια να εξετάζει τη διαπλοκή του δεδομένου σχηματισμού στο πλαίσιο της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Χρησιμοποιείται ο αναλυτικός όρος «κοινωνικός σχηματισμός» αντί του περιγραφικού και μονοσήμαντου όρου «κράτος», γιατί μ' αυτό τον τρόπο γίνεται δυνατή η πολυδιάστατη ερμηνεία των εξελίξεων σε μία εθνική ενότητα.

Αυτό συμβαίνει επειδή ο κοινωνικός σχηματισμός «αποτελεί μία σύνθετη ενότητα με κυριαρχικό στοιχείο έναν ορισμένο τρόπο παραγωγής πάνω στους άλλους τύπους παραγωγής που τον συγκροτούν»<sup>82</sup>. Η διαφορά του με τον τρόπο παραγωγής είναι ότι ο κοινωνικός σχηματισμός συνιστά ένα συγκεκριμένο ιστορικό παράδειγμα

81. Mao Tse-tung: *On Contradiction*.

82. Ν. Πουλαντζάς: *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980, τόμος Α', σελ. 17.

που λαμβάνει χώρα μέσα σ' έναν προσδιορισμένο γεωγραφικό χώρο, ενώ ο τρόπος παραγωγής είναι ένα αφηρημένο —τυπικό— υποκείμενο<sup>83</sup>. Η συνάρθρωση του οικονομικού επιπέδου με τη μορφή των κοινωνικών σχέσεων που κυριαρχούν δομεί το συγκεκριμένο νομικοπολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο που υφίσταται στα πλαίσια της συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας. Ο κοινωνικός σχηματισμός είναι έτσι μια πολύπλοκη δομή που αποτελείται από επιμέρους διαρθρώσεις, σχετικά αυτόνομες μεταξύ τους, που προσδιορίζονται, σε τελική ανάλυση, από τις κοινωνικές σχέσεις που κυριαρχούν<sup>84</sup>. Και πάλη των τάξεων είναι η κοινωνική διαδικασία που καθορίζει ποιες οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές μορφές θα είναι κυρίαρχες στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού. Κατ' αυτό τον τρόπο οι όποιες εξωτερικές εξελίξεις φιλτράρονται με ειδικό τρόπο και εσωτερικεύονται στο πλαίσιο του κοινωνικού σχηματισμού.

β. Το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας αποτελεί κατά κύριο λόγο μία περιγραφική, και όχι αναλυτική, θεωρία

Η χρήση των όρων «κέντρο», «περιφέρεια», «ημιπεριφέρεια» παραπέμπει σε μία «ηλιοκεντρικού» τύπου απόπειρα προσέγγισης της πραγματικότητας. Πρόκειται, ουσιαστικά, για στατικού χαρακτήρα θεωρία, η οποία παραβλέπει τη σημασία της δυναμικής των αντιθέσεων στα πλαίσια της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας. Με άλλα λόγια, αγνοούνται οι αντιθέσεις που προκύπτουν μεταξύ των κρατών, αντιθέσεις οικονομικές αλλά και στρατιωτικές, τόσο σε επίπεδο «κέντρου» όσο και σε επίπεδο «περιφέρειας».

Με αυτή την οπτική είναι εξαιρετικά επισφαλής η χρήση των όρων αυτών και ίσως θα ήταν προτιμότερο να

83. Πουλαντζάς: *Πολιτική...*, τόμος Α', σελ. 16.

84. Μ. Harnacker: *Les concepts élémentaires du materialisme historique*, Contradictions, 1974, σελ. 131-133.

γινόταν η αντικατάστασή τους από έννοιες πιο σχετικές με το διαλεκτικό υλισμό. Πιο συγκεκριμένα θα μπορούσε να γίνεται λόγος για εθνικούς σχηματισμούς, που για ιστορικούς λόγους βρίσκονται στην περίοδο του καπιταλισμού της απόλυτης υπεραξίας. Στις κοινωνίες αυτές παρατηρείται το φαινόμενο της συνάρθρωσης διαφορετικών τρόπων παραγωγής, με ισχυρή παρουσία φεουδαρχικών και ημιφεουδαρχικών στοιχείων, όπου την κυρίαρχη θέση κατέχει ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής. Παράλληλα, στο επίπεδο των σχέσεων εξουσίας παρατηρείται η ύπαρξη πολιτικών συμμαχιών μερίδων της αστικής με τμήματα του ξένου κεφαλαίου, συγκρότηση του στρατιωτικού μηχανισμού με αναβαθμισμένη ισχύ, ενδυνάμωση του ρόλου της θρησκείας, λειτουργία της κρατικής γραφειοκρατίας ως ρυθμιστή των σχέσεων εγχώριου και ξένου κεφαλαίου κ.λπ.<sup>85</sup>

Η θεωρία κέντρου-περιφέρειας αδυνατεί να κατανοήσει τα ειδικά αποτελέσματα που επέφερε η αποικιοκρατία στη διαμόρφωση της πορείας των πρώην κτήσεων και κατά συνέπεια τα συγκεκριμένα κοινωνικά και ιστορικά αίτια που συνετέλεσαν στις συγκεκριμένες μορφές εξέλιξης. Η αδυναμία αυτή οδηγεί σε μία τελεολογική ανάγνωση της ιστορίας βάσει συγκεκριμένων αξιολογικών κριτηρίων, για παράδειγμα, υποανάπτυξη, ανάπτυξη, υπεράνπτυξη κ.λπ., η οποία βεβαίως δε βασίζεται σε μαρξιστικές αναλυτικές κατηγορίες από τις οποίες υποτίθεται ότι εκκινεί. Και αυτό γιατί ολόκληρη η αντιμετώπιση του ζητήματος γίνεται από την οπτική του προβλήματος παρακολούθη-

85. Πάνω σ' αυτή την προβληματική, βλ. P. Evans: *Dependent Development: The Alliance of Multinational*, Princeton University Press, Princeton 1979, σελ. 52.

σης, από την πλευρά των κρατών αυτών, της υποτιθέμενης «αληθινής» πορείας προς τον καπιταλισμό. Προαποφασίζεται, δηλαδή, ότι υπάρχει ένας ενιαίος δρόμος μετάβασης και ότι σ' αυτό το δρόμο αναμένεται να πορευτούν όλες οι κοινωνίες. Στην περίπτωση που δε συμβαίνει αυτό, επιχειρείται να ανιχνευτούν τα αίτια της απόκλισης. Πρόκειται στην πραγματικότητα για μία θεωρητική αναστροφή. Δε γίνεται προσπάθεια να μελετηθεί η εξέλιξη ενός κοινωνικού σχηματισμού ως τέτοια μακριά από οποιαδήποτε τελεολογική λογική<sup>86</sup>, αλλά, αντίθετα, υιοθετείται η μεταβλητή της σύγκρισης με τις δυτικές κοινωνίες.

Στον αντίποδα των παραπάνω βρίσκεται η χρησιμοποίηση, ως πυρήνα της ανάλυσης, της μελέτης ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού βάσει της συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής, η εξέλιξη του οποίου εξαρτάται από το συνολικό αποτέλεσμα που γεννά η ταξική πάλη. Λογική συνέπεια αυτής της μεθοδολογίας είναι ότι όλοι οι κοινωνικοί σχηματισμοί δε θα περάσουν οπωσδήποτε από όλα τα στάδια και από όλες τις φάσεις που έχουν εντοπιστεί ιστορικά και μάλιστα ακολουθώντας την ίδια σειρά<sup>87</sup>.

γ. Η λανθασμένη προσέγγιση της «άνισης ανταλλαγής» και το πρόβλημα της εκμετάλλευσης

Η θεωρία του Α. Εμμανουήλ παρουσιάζει πολλές αδυναμίες σε σημείο που να είναι προβληματική η όποια χρήση τόσο της προτεινόμενης ορολογίας όσο και του περιεχομένου αυτής. Η πρώτη ένσταση αφορά το ενιαίο μέσο

86. Για μία κριτική της τελεολογικής φύσης του ρεύματος αυτού, βλ. L. Culley: «Economic Development in Neo-Marxist Theory» και B. Hindess: «Humanism and Teleology in Sociological Theory», στον B. Hindess (ed), *Sociological Theories of the Economy*, Macmillan, London 1978, καθώς επίσης και E. Balibar: *Cinq études du materialisme historique*, Paris 1975.

87. Γ. Μιχαηλίδης: «Ο αντίλογος στις θεωρίες της υπανάπτυξης: οι θεωρίες για τη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής», *Θέσεις*, τ. 16, σελ. 59, 1988.

ποσοστό κέρδους που υπάρχει στην παγκόσμια αγορά. Ο Εμμανουήλ υποθέτει ότι τα αίτια υπανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου οφείλονται στη λειτουργία της αγοράς σε παγκόσμια κλίμακα βάσει αυτού του ποσοστού. Το επιχείρημα είναι αντιφατικό, γιατί δεν εξηγεί τους λόγους για τους οποίους ωθούνται τα ξένα κεφάλαια στις χώρες της περιφέρειας, αφού τα ίδια ποσοστά κέρδους θα μπορούσαν να πετύχουν και στις χώρες του κέντρου<sup>88</sup>. Πέρα όμως από το παράδοξο της θέσης του Εμμανουήλ η πραγματικότητα είναι διαφορετική. Τα ποσοστά του κέρδους είναι σαφώς υψηλότερα στις χώρες του καπιταλισμού της σχετικής υπεραξίας και γι' αυτό οι μονοπωλιακές επιχειρήσεις προτιμούν να επενδύουν εκεί τα κεφάλαιά τους<sup>89</sup>.

Η δεύτερη παρατήρηση σχετίζεται με τη λειτουργία του μισθού ως ανεξάρτητης μεταβλητής. Ουσιαστικά πρόκειται για μία αυθαίρετη διατύπωση του Εμμανουήλ, αφού σε κανένα σημείο του μαρξικού έργου δε συναντάμε μία τέτοια θέση. Αντίθετα, ο μισθός θεωρείται ως συστατικό στοιχείο του όλου συστήματος. Το ιστορικό στοιχείο που εμπεριέχει το ύψος της αμοιβής δε σημαίνει, σε καμία περίπτωση, ανεξαρτητοποίηση από τη λειτουργία της αγοράς στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού. Σημαίνει, αντιστρόφως, πως οι οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές συνιστώσες προσδιορίζουν την τιμή της εργατικής δύναμης<sup>90</sup>, η οποία συμμετέχει στη δομή αυτού του σχηματισμού.

88. Πρβλ. Κ. Busch, όπως αναφέρεται από τον Μηλιό: «Ο ιμπεριαλισμός...» *Θέσεις*, τ. 5, σελ. 53.

89. Στο σημαντικό αυτό ζήτημα δεν μπορούμε να επεκταθούμε στα πλαίσια αυτής της μελέτης. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι κατά τη διάρκεια των ετών 1960-1965 μόνο το 3,5% των αμερικανικών επενδύσεων πραγματοποιήθηκε εκτός ΗΠΑ. Ταυτόχρονα οι εισαγωγές μεταξύ των χωρών του ΟΟΣΑ έφτασαν (1964) το 71,8% και οι εξαγωγές το 70,7%, ενώ για τις χώρες της ΕΟΚ τ' αντίστοιχα ποσοστά είναι 72,0% και 75,4%.

90. Πρβλ. Μπετελέμ, ό.π., σελ. 395.

Το σημαντικότερο πρόβλημα, όμως, τίθεται από την ίδια την έννοια της «άνισης ανταλλαγής». Ο όρος υπονοεί ότι πραγματοποιείται μία μορφή «άδικης» συναλλαγής μεταξύ μη ισοδυνάμων. Δεν εξηγείται, ωστόσο, ο εξωοικονομικός μηχανισμός που υποχρεώνει τον χ καπιταλιστή ν' αγοράζει εμπορεύματα από τον ξ καπιταλιστή καταβάλλοντας μη ισοδύναμο αντάλλαγμα<sup>91</sup>.

Νομίζουμε ότι ο Καρλ Μαρξ έχει αναφερθεί στον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου* με ικανοποιητικό τρόπο στα ζητήματα αυτά εξηγώντας τα αίτια που οδηγούν στη διαφορές τιμών μεταξύ ίδιων εμπορευμάτων διαφορετικών χωρών.

«Στο μέτρο που είναι αναπτυγμένη σε μία χώρα η κεφαλαιοκρατική παραγωγή, στο ίδιο μέτρο στη χώρα αυτή επίσης η εθνική εντατικότητα και παραγωγικότητα της εργασίας ξεπερνούν το διεθνές επίπεδο. Επομένως, οι διάφορες ποσότητες εμπορευμάτων του ίδιου είδους, που σε διάφορες χώρες παράγονται στον ίδιο χρόνο εργασίας, έχουν άνισες διεθνείς αξίες που εκφράζονται σε διαφορετικές τιμές, δηλαδή, σε διαφορετικά χρηματικά ποσά, ανάλογα με τις διεθνείς αξίες»<sup>92</sup>.

Με τον τρόπο αυτό μπορούμε ν' αντιληφθούμε ότι ίδιες ποσότητες εμπορεύματος μπορούν ν' ανταλλάσσονται με διαφορετικές ποσότητες χρήματος, λόγω της διαφοράς παραγωγικότητας που παρατηρείται από χώρα σε χώρα. Η διαφορά παραγωγικότητας είναι εκείνη που δημιουργεί τ' άνισα ποσοστά κέρδους και όχι η αμοιβή της εργασίας.

91. Πρβλ. Γ. Σταμάτης: «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξιστικής πολιτικής οικονομίας», *Θέσεις*, τ. 27, σελ. 63-64, 1989.

92. Κ. Μαρξ: *Το Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1979, τόμος Α', σελ. 579.



Ο Σ. Αμίν επιχειρήσει, όπως είδαμε, να μεταθέσει το πρόβλημα της «άνισης ανταλλαγής» στο επίπεδο των πολυεθνικών που είναι εγκαταστημένες στις χώρες της περιφέρειας, η δραστηριότητα των οποίων χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη υψηλής παραγωγικότητας και χαμηλών μισθών. Το αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης, ισχυρίζεται ο Αμίν, είναι μεταφορά αξίας από την περιφέρεια στο κέντρο της τάξης των 8 δισ. δολ. (1966)<sup>93</sup>.

Εξηγήσαμε ήδη ότι δεν τίθεται θέμα μεταφοράς αξίας, γιατί δεν υπάρχουν οικονομικοί μηχανισμοί που να επιτρέπουν την ανταλλαγή μη ισοδυνάμων. Ωστόσο πρέπει να γίνουν ορισμένες διευκρινίσεις. Κατ' αρχήν το ξένο κεφάλαιο δεν επενδύει οπουδήποτε υπάρχει φτηνό εργατικό δυναμικό, αλλά μονάχα στις χώρες εκείνες όπου είναι δυνατό να συγκροτηθεί η φιγούρα του συλλογικού εργάτη ικανού να συσσωρεύει σύμφωνα με τις απαιτήσεις του κεφαλαίου<sup>94</sup>. Ταυτόχρονα, σε αντίθεση με την ιδεαλιστική χροιά της «άνισης ανταλλαγής», οι επενδύσεις ξένου κεφαλαίου, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, συμφέρουν τόσο το κεφάλαιο αυτό όσο και τη χώρα υποδοχής. Και αυτό λόγω των υψηλών δασμών που επιβάλλουν στις εξαγωγές οι χώρες του Τρίτου Κόσμου<sup>95</sup>, πράγμα που καθιστά πιο συμφέρουσες τις άμεσες επενδύσεις από την πλευρά των μονοπωλιακών κεφαλαίων. Στις περιπτώσεις που δεν υπάρχουν υψηλοί δασμοί στις εισαγωγές, αυτό συμβαίνει γιατί οι χώρες υποδοχής εκτιμούν ότι τις συμφέρει περισσότερο αυτό το καθεστώς παρά η παραγωγή των εισαγόμενων προϊόντων. Ούτε, τέλος, τ' αριθμητικά δεδομένα φαίνεται να δείχνουν κάποια άξια λόγου «μεταβίβαση αξίας», ακόμα κι αν δεχτούμε ότι σημαίνει κάτι ο όρος αυτός. Συγκεκριμένα, ενώ ο Αμίν ανα-

93. Σ. Αμίν: *Η συσσώρευση...*, τόμος Α', σελ. 102-103.

94. Η. Ιωακείμογλου: «Συλλογικός εργάτης ή εργάτης μάζα;», *Θέσεις*, τ. 3, σελ. 91.

95. Γ. Μηλιός: «Ο ιμπεριαλισμός...», *Θέσεις*, τ. 5, σελ. 52.

φέρεται σε μεταβίβαση αξίας της τάξης των 8 δισ., την ίδια χρονιά ο όγκος τόσο των εισαγωγών όσο και των εξαγωγών στις χώρες του ΟΟΣΑ ξεπερνά τα 110 δισ. δολ.<sup>96</sup>. Αποτελεί, με άλλα λόγια, η «άνιση ανταλλαγή» ένα μικρό μόνο κλάσμα των οικονομικών συναλλαγών της περιόδου, το οποίο δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συντελεί αποφασιστικά στη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ «κέντρου και περιφέρειας».

Ας περάσουμε τώρα σ' ένα κεντρικό σημείο της θεωρίας της εξάρτησης το οποίο αποτελεί από τα βασικά σημεία διαφωνίας μας. Πρόκειται για τη θέση του Εμμανουήλ πως ο βαθμός εκμετάλλευσης προκύπτει από τη σύγκριση των διαμορφωμένων μισθών σ' εθνικό πλαίσιο με το ύψος των μισθών σε παγκόσμιο επίπεδο. Με την άποψη αυτή ο Εμμανουήλ εγκαταλείπει πλήρως τη μαρξιστική μεθοδολογία, περνώντας από το κοινωνικό φαινόμενο της ταξικής εκμετάλλευσης, που προέρχεται από τις σχέσεις παραγωγής που υπάρχουν σε μία ταξική κοινωνία, στο περιγραφικό σχήμα της διάκρισης μεταξύ «πλούσιων» και «φτωχών». Ο Εμμανουήλ παραγνωρίζει ότι η αξία της μαρξιστικής θεωρίας έγκειται στην ταξική ανάλυση των δεδομένων ταξική ανάλυση που αναδεικνύει τις σχέσεις εκμετάλλευσης μεταξύ τάξεων<sup>97</sup> στο εσωτερικό ενός κράτους.

96. OCDE, *Historical Statistics*, Paris 1991, σελ. 117.

97. Δεν είναι, βέβαια, δυνατό στα πλαίσια αυτής της εργασίας να επεκταθούμε στο εκτενέστατο ζήτημα της θεωρίας των κοινωνικών τάξεων. Πολύ σύντομα αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με τον Λένιν, βασικό κριτήριο για την κατάταξη ενός ατόμου σε μια κοινωνική τάξη είναι η σχέση του με τα μέσα παραγωγής. Υπάρχουν ωστόσο και δύο επιπρόσθετα κριτήρια, τα οποία είναι ο ρόλος μέσα στην κοινωνική οργάνωση της εργασίας και η μερίδα που ιδιοποιείται κάποιος από το συνολικό κοινωνικό πλούτο. Για περισσότερα, βλ. S. Sakellariopoulos: *Pouvoir politique et forces sociales en Grece d'aujourd'hui (1974-1988)*, These de Doctorat, Universite de Paris VIII, Paris 1995, σελ. 97-138.

Πρέπει να διακρίνουμε την εκμετάλλευση από το φαινόμενο της κοινωνικής ανισότητας ή της φτώχειας. Η εκμετάλλευση αποτελεί το κοινωνικό αίτιο που συντελεί στην εμφάνιση των ανισοτήτων, στην «αντικειμενοποίηση» του ανταγωνιστικού χαρακτήρα των κοινωνικών σχέσεων<sup>98</sup>. Ο εργοδότης δεν εκμεταλλεύεται μόνο οικονομικά τον εργαζόμενο, αφού δεν τον πληρώνει για όλο το χρόνο της εργασίας του, αλλά και πολιτικά, αφού εκείνος καθορίζει τι και πώς θα παραχθεί, αλλά και τον υποτάσσει ιδεολογικά διότι ο εργαζόμενος αποδέχεται τους όρους πολιτικής και οικονομικής εκμετάλλευσής του ως το «φυσικό» αποτέλεσμα ανταλλαγής των ισοδυνάμων «μισθός»-«εργατική δύναμη».

Η «οικονομική» μορφή της εκμεταλλευτικής σχέσης που υπάρχει μεταξύ αστών και προλεταρίων εμφανίζεται ως εξής: όσον αφορά τους εργαζομένους στη βιομηχανία, οι εργοδότες τους καταβάλλουν το αντίτιμο βάσει του οποίου μπορούν να καρπωθούν το προϊόν που παράγει η εργατική δύναμη των εργαζομένων. Έτσι, αποκρύβεται το γεγονός του διαχωρισμού του εργάσιμου χρόνου σε αναγκαίο και πρόσθετο, κατά το οποίο η εργασία στον αναγκαίο χρόνο πληρώνεται και ο εργαζόμενος με αυτό το εισόδημα αναπαράγει την εργατική του δύναμη, ενώ ολόκληρο το μέρος της εργασίας που προσφέρει στον πρόσθετο χρόνο μένει απλήρωτο<sup>99</sup>. Η σχέση αυτή της εκμετάλλευσης εκφράζεται από τον τύπο υπεραξία/μεταβλητό κεφάλαιο<sup>100</sup>.

Η εργάσιμη μέρα των μισθωτών του εμπορίου χωρίζεται

98. Για το ζήτημα της εκμετάλλευσης, βλ. E. O. Wright, 1987: *Classes*, Verso, σελ. 36, και E. O. Wright, 1979: *Class Structure and Income Determination*, Academic Press, σελ. 15.

99. Για ορισμένα παραδείγματα υπολογισμού του ποσού της υπεραξίας, βλ. Κ. Μαρξ: *Το Κεφάλαιο*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, τόμος Α', σελ. 556.

100. Κ. Μαρξ, ό.π., σελ. 230.

και αυτή σε αναγκαίο και πρόσθετο χρόνο εργασίας. Στη διάρκεια του αναγκαίου χρόνου εργασίας, οι μισθωτοί εργαζόμενοι δεν αναπαράγουν την αξία της εργατικής τους δύναμης, αλλά συντελούν στη ρευστοποίηση μιας τέτοιας μάζας εμπορευμάτων που στην αξία της το μερίδιο του εμπορικού κεφαλαίου, το οποίο πηγαίνει στην αναπλήρωση του μεταβλητού κεφαλαίου του εμπόρου-καπιταλιστή, είναι ίσο με την αξία της εργατικής τους δύναμης. Στη διάρκεια του πρόσθετου χρόνου, χωρίς να παράγουν υπεραξία, οι εργαζόμενοι στο εμπόριο ρευστοποιούν, χωρίς αμοιβή, μια τέτοια μάζα εμπορευμάτων, που η συνολική της αξία ισούται με το μέσο ποσοστό κέρδους και με το άθροισμα των υπόλοιπων, εκτός του μεταβλητού κεφαλαίου, καθαρών εξόδων κυκλοφορίας. Με αυτό τον τρόπο το ποσοστό εκμετάλλευσης των εργαζομένων στον εμπορικό τομέα μπορεί να οριστεί με τη σχέση εμπορικό κέρδος/μισθός εργασίας<sup>101</sup>.

Θα ήταν βέβαια λάθος να περιοριζόμαστε σε αυτή καθ' αυτή την απόσπαση υπερεργασίας για να ορίσουμε το φαινόμενο της εκμετάλλευσης, γιατί μέσα στο υπάρχον πλαίσιο κοινωνικών σχέσεων, αν έπαυε να υφίσταται η απόσπαση υπερεργασίας, τότε θα σταματούσε η εκμετάλλευση που γίνεται μέσω της διανομής. Θα παρέμεναν, όμως, αναλλοίωτες οι συνθήκες παραγωγής, στις οποίες οι εργάτες δε θα είχαν την εξουσία να αποφασίσουν τι, πώς και από ποιον πρέπει να παραχθεί<sup>102</sup>.

Παράλληλα, το πλαίσιο των εκμεταλλευτικών σχέσεων αναπαράγεται από τη λειτουργία πολιτικών και ιδεολογικών μηχανισμών στο εσωτερικό των οποίων επίσης συντηρείται το φαινόμενο αυτό, όχι τόσο μέσω της πραγμάτω-

101. Για μία αναλυτική πραγμάτευση του ζητήματος, βλ. Κ. Μαρξ: *Το Κεφάλαιο*, τόμος Γ', σελ. 356-382.

102. G. Carchedi: «Two models of class analysis», *Capital and Class*, 1986, σελ. 198-199.

σης της υπεραξίας, όσο κυρίως μέσω της αναπαραγωγής της διευθυντικής και της εκτελεστικής εργασίας.

Ξαναγυρίζοντας στο ζήτημα της ελλιπούς κατανόησης του προβλήματος του μισθού από τον Εμμανουήλ, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι ο Μαρξ είχε ήδη επισημάνει τη σύγχυση που μπορεί να προκύψει από τις διαφορές στο επίπεδο της αμοιβής της εργασίας και στο βαθμό της οικονομικής εκμετάλλευσης διαχωρίζοντας τον ονομαστικό από τον πραγματικό μισθό.

«Η σχετική αξία του χρήματος θα είναι μικρότερη στο έθνος με πιο αναπτυγμένο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής απ' ό,τι στο έθνος με λιγότερο αναπτυγμένο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Επομένως, ο ονομαστικός μισθός — το ισοδύναμο της εργατικής δύναμης εκφρασμένο σε χρήμα — θα είναι επίσης μεγαλύτερος στο πρώτο έθνος απ' ό,τι στο δεύτερο, πράγμα που δε σημαίνει καθόλου ότι αυτό ισχύει και για τον πραγματικό μισθό, δηλαδή, για τα μέσα συντήρησης που βρίσκονται στη διάθεση του εργάτη<sup>103</sup>.

103. Κ. Μαρξ: *Το Κεφάλαιο*, τόμος Α', σελ. 579. Σε υποσημείωση που αναφέρεται στο κείμενο του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ παραπέμπει στην κριτική που ασκεί ο Τ. Άντερσον στον Σμιθ σύμφωνα με την οποία:

«... την πραγματική τιμή της εργασίας δεν την εκφράζει ο μισθός που παίρνει για μία μέρα ο εργάτης, αν και αποτελεί τη φαινομενική τιμή της. Η πραγματική τιμή είναι αυτό που στοιχίζει πραγματικά στον επιχειρηματία μία ορισμένη ποσότητα εκτελεσμένης εργασίας και απ' αυτή την άποψη σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις στις πλούσιες χώρες η εργασία είναι φτηνότερη απ' ό,τι είναι στις πιο φτωχές».

Βλ. J. Anderson: «Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.», Edinburgh 1777, σελ. 350, 351, όπως αναφέρεται από Κ. Μαρξ, ό.π., σελ. 579-580, σημ. 65.

Δεν είναι ορθή, λοιπόν, η ιεράρχηση των μισθών βάσει των αμοιβών που ισχύουν σε άλλα κράτη, αλλά, αντίθετα, πρέπει να γίνεται σύγκριση με το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης που ισχύει σε κάθε χώρα, καθώς και με το εθνικό επίπεδο παραγωγικότητας της εργασίας, αποδοτικότητας και συσσώρευσης του κεφαλαίου<sup>104</sup>.

δ. Η «εμπορευματική» αντίληψη του καπιταλισμού

Αναφερθήκαμε ήδη στη θέση των Φρανκ και Βαλερστάιν, σύμφωνα με την οποία ο καπιταλισμός ορίζεται ως η παραγωγή προϊόντων προς πώληση στην αγορά με σκοπό την επίτευξη του κέρδους. Από τη μαρξιστική πλευρά γίνεται αυστηρή κριτική στην άποψη αυτή. Κατ' αρχήν γιατί παραγνωρίζει τη σημασία των σχέσεων παραγωγής οι οποίες προσδιορίζουν, σε κάθε σύστημα παραγωγής, τον τρόπο με τον οποίο οι κυρίαρχες τάξεις αποσπών το υπερπροϊόν από τις κυριαρχούμενες τάξεις. Οι διαφορές στη δομή και στο χαρακτήρα των παραγωγικών σχέσεων δημιουργούν και διαφορετικά κοινωνικά συστήματα. Η παραγνώριση του ρόλου των παραγωγικών σχέσεων μπορεί να οδηγήσει στο συμπέρασμα πως η ανθρωπότητα δεν έχει γνωρίσει παρά μόνο ένα κοινωνικό σύστημα, τον καπιταλισμό<sup>105</sup>!

Η διαφορά, σε ό,τι αφορά το επίπεδο της οικονομικής ζωής, του καπιταλισμού από τους προηγούμενους τρόπους παραγωγής δεν είναι η εμφάνιση του εμπορικού κεφαλαίου. Όπως παρατηρεί ο Μαρξ, «όχι μόνο το εμπόριο, αλλά και το εμπορικό κεφάλαιο είναι αρχαιότερα από

104. Όπως αναφέρει και αλλού ο Μαρξ: «Το αποτέλεσμα είναι, στο μέτρο που συσσωρεύεται το κεφάλαιο, να χειροτερεύει υποχρεωτικά η κατάσταση του εργάτη, αδιάφορο αν είναι καλή ή κακή η πληρωμή του», ό.π., τόμος Α', σελ. 668.

105. Ε. Λακλάου: «Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία», *Σύγχρονα Θέματα*, Αθήνα 1977, σελ. 28.

τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, πράγματι είναι ο ιστορικά αρχαιότερος ελεύθερος τρόπος ύπαρξης του κεφαλαίου»<sup>106</sup>.

Αντίθετα, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής σχετίζεται με τη δημιουργία της «ελεύθερης» αγοράς, στην οποία ο εργάτης «ελεύθερα» συναντάται με τον κάτοχο των μέσων παραγωγής και του πούλαει την εργατική του δύναμη και ανάλογα με την αμοιβή που του προσφέρεται «ελεύθερα» αποφασίζει αν θ' αποδεχτεί την εργασία που του προτείνεται<sup>107</sup>. Όπως είναι προφανές, αυτή η διαδικασία ένταξης στο προτσές παραγωγής δεν έχει καμία σχέση με ό,τι συνέβαινε στις δουλοκτητικές κοινωνίες ή στη φεουδαρχία. Γι' αυτό ακριβώς μπορεί να γίνει λόγος για νέο σύστημα παραγωγής στο οποίο κυριαρχεί το κεφάλαιο σε όλες τις μορφές του, βιομηχανικό, εμπορικό, χρηματοπιστωτικό κ.λπ.<sup>108</sup>

106. Κ. Μαρξ: *Το Κεφάλαιο*, τόμος Γ', σελ. 411.

107. Είναι φανερό ότι τα περί ελευθερίας αποτελούν ένα ιδεολογικό κάλυμμα, γιατί στην πραγματικότητα ο εργάτης δεν αποφασίζει «ελεύθερα» αλλά κάτω από την πίεση των μηχανισμών οικονομικής βίας. Ο προλετάριος είναι ελεύθερος από την κατοχή των μέσων παραγωγής.

108. Ο Μαρξ και σ' αυτό το ζήτημα είναι σαφής:

«Διαφορετικά έχει το ζήτημα με το κεφάλαιο. Επειδή υπάρχει η κυκλοφορία των εμπορευμάτων και του χρήματος δε σημαίνει καθόλου ότι υπάρχουν οι ιστορικοί όροι ύπαρξής του. Το κεφάλαιο γεννιέται μόνο εκεί όπου ο κάτοχος των μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης βρίσκει στην αγορά τον ελεύθερο εργάτη σαν πωλητή της εργατικής του δύναμης, και αυτός ο ένας ιστορικός όρος περικλείνει μέσα του μια ολόκληρη παγκόσμια ιστορία. Γι' αυτό, το κεφάλαιο εξαρχής είναι ο προάγγελος μιας νέας εποχής του κοινωνικού προτσές παραγωγής».

Βλ. Κ. Μαρξ: *Το Κεφάλαιο*, τόμος Α', σελ. 183.

ε. *Η προβληματική ερμηνεία του ιμπεριαλισμού*

Η σχολή της εξάρτησης αντιμετωπίζει το πρόβλημα του ιμπεριαλισμού μέσω της αναγωγής των ιμπεριαλιστικών φαινομένων σε όψεις της παγκόσμιας οικονομίας. Ουσιαστικά, ιμπεριαλισμός και παγκόσμιος καπιταλισμός ταυτίζονται και οποιαδήποτε άλλη ερμηνεία θεωρείται ως προλενινιστική.

Ωστόσο, ο Λένιν είναι εκείνος που ορίζει τον ιμπεριαλισμό με πιο ευρύ τρόπο σε σχέση με τους θεωρητικούς της μητρόπολης-περιφέρειας. Κατ' αρχήν ο Λένιν έχει δείξει ότι ο ιμπεριαλισμός προκύπτει από την κεφαλαιακή συσσώρευση στις εγχώριες οικονομίες των αναπτυγμένων κρατών<sup>109</sup>. Πρόκειται για το ιστορικό στάδιο στο οποίο τίθεται με πιο ορμητικό τρόπο το ζήτημα του ξαναμοιράσματος του κόσμου από τα ισχυρά κράτη<sup>110</sup>. Εν τούτοις, η ιμπεριαλιστική δράση δεν πρέπει να συγχέεται με την οικονομική διεύδυση. Η οικονομική ανάπτυξη αποτελεί αναγκαία αλλά όχι ικανή συνθήκη για την πραγματοποίηση ιμπεριαλιστικών πολιτικών. Η ιμπεριαλιστική διεύδυση έχει να κάνει κατά κύριο λόγο με τη στρατιωτική χρήση δύναμης από την πλευρά του κράτους. Η οικονομική επέκταση, χωρίς να χάνει τη σημασία της, δεν παύει ν' αποτελεί τη δευτερεύουσα όψη του ιμπεριαλισμού. Το γεγονός αυτό, η καθοριστική σημασία της στρατιωτικής ισχύος, βοηθά να κατανοήσουμε και το φαινόμενο της μικροϊμπεριαλιστικής επέμβασης, κατά το οποίο ένα κράτος που δεν ανήκει στην κατηγορία των πιο ισχυρών χωρών μπορεί, σε μία στενότερη γεωγραφική περιοχή, σε συνεργασία ή με την ανοχή των ισχυρότερων εθνών, ν' αναπτύξει ιμπεριαλιστική δράση.

109. Μηλιός: «Ο ιμπεριαλισμός...», *Θέσεις*, τ. 5, σελ. 45.

110. Λένιν: *Ο ιμπεριαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1964.

στ. Η ελλιπής κατανόηση του κρατικού φαινομένου Δίδυμο χαρακτηριστικό με την αδυναμία εξήγησης του ιμπεριαλισμού αποτελεί και η υποτίμηση του ρόλου του κράτους από τους θεωρητικούς του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας. Η θεωρία του παγκόσμιου καπιταλισμού και η ταύτιση του ιμπεριαλισμού με αυτή οδηγεί στην παραγνώριση της σημασίας της κρατικής οντότητας ως θεσμού που συμπυκνώνει το αποτέλεσμα της ταξικής πάλης και την αντανάκλα με τη διαμόρφωση ιστορικά καθορισμένων σχέσεων κυριαρχίας. Με άλλα λόγια, υποτιμάται η κρατική λειτουργία και θεωρείται ως η διαμεσολαβούμενη μορφή επέκτασης της δράσης των χωρών της καπιταλιστικής μητρόπολης. Το κράτος γίνεται αντιληπτό ως εξάρτημα του κέντρου και, ουσιαστικά, αντιμετωπίζεται ως μία βαθμίδα νομαρχιακής αυτοδιοίκησης υπαγόμενη στο παγκόσμιο ιμπεριαλιστικό υπερκράτος. Όπως πολύ σωστά έχει παρατηρηθεί, μπορεί να γίνει ένας παραλληλισμός των θέσεων αυτών και της θεωρίας της μηχανικής του Νεύτωνα, όπου το συμπυκνωμένο κέντρο ασκεί μονομερή επίδραση στο κεντρογενές πεδίο<sup>111</sup>.

Με τον τρόπο αυτό παραγνωρίζεται πλήρως η αντίδραση τόσο του κράτους όσο και των κυρίαρχων τάξεων των περιφερειακών χωρών απέναντι στις επιδιώξεις και στους σχεδιασμούς των αστικών τάξεων των χωρών του κέντρου. Στην πραγματικότητα οι κυρίαρχες τάξεις των εξαρτημένων κρατών δε θεωρούνται τίποτε άλλο παρά συστατικά στοιχεία της διεθνοποίησης του κεφαλαίου<sup>112</sup>. Έτσι, από τη μία εξαφανίζεται η σχετική αυτονομία που χαρακτηρίζει τη λειτουργία κάθε αστικού κράτους από τα βραχυπρόθεσμα συμφέροντα των μερίδων του κεφαλαίου —πράγμα που μπορεί να σημαίνει και την ικανοποίηση αιτημάτων

111. Δ. Σταματόπουλος: *Εκβιομηχάνιση και...* ΙΜΜ, Αθήνα 1989, σελ. 34.

112. Δ. Σταματόπουλος, ό.π., σελ. 37.

των εργαζομένων παρά και ενάντια στη θέληση των επιχειρηματιών με στόχο τη μακροπρόθεσμη αναπαραγωγή των σχέσεων εξουσίας— και από την άλλη αποσιωπάται το γεγονός της σύναψης συμμαχιών μεταξύ ξένου και εγχώριου κεφαλαίου, συμμαχιών που αποδεικνύονται επωφελείς και για τα δύο μέρη<sup>113</sup>. Κοντολογίς, εξαφανίζεται η έννοια της ταξικής πάλης από το θεωρητικό υπόβαθρο αυτών των αναλύσεων.

ζ. Η θεωρία κέντρου-περιφέρειας δεν κατόρθωσε να προβλέψει τις εξελίξεις στις χώρες της υπανάπτυξης

Οι θεωρητικοί της εξάρτησης, εγκλωβισμένοι στον ντετερμινισμό της «εξαρτημένης ανάπτυξης» ή της «ανάπτυξης της υπανάπτυξης», αδυνατούν να κατανοήσουν τις εξελίξεις που θα συμβούν σ' αυτές τις χώρες και οι οποίες βρίσκονται στον αντίποδα των απόψεών τους. Συγκεκριμένα, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '70 είχε γίνει φανερό ότι: α) Η συσσώρευση του κεφαλαίου στις χώρες αυτές βασίστηκε κυρίως στην επέκταση της εσωτερικής αγοράς μέσω της δημιουργίας ενδιάμεσων και καπιταλιστικών τομέων παραγωγής. β) Η σημασία της ποσοτικά μικρής αλλά ποιοτικά σημαντικής παρουσίας του ξένου κεφαλαίου παρουσιάζεται αποδυναμωμένη. γ) Η τεχνολογική πρόοδος για τις χώρες του Τρίτου Κόσμου εμφανίζεται όχι μόνο δυνατή αλλά και αναπόφευκτη<sup>114</sup>.

Ωστόσο, για μία σειρά από χώρες οι διαδικασίες της συσσώρευσης είχαν ακόμα πιο εντυπωσιακά αποτελέσματα. Τέτοια περίπτωση είναι οι χώρες της Νοτιοανατολικής

113. Παραμένοντας, ωστόσο, όλες οι σοβαρές ενστάσεις που μπορεί να έχει κανείς γύρω από την αξία του διαχωρισμού του κεφαλαίου σε εγχώριο και ξένο. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Σταματόπουλος, ό.π., σελ. 37, καθώς και Βερναρδάκης-Μαυρή: *Θέσεις*, τ. 2, σελ. 46-48, 1983.

114. B. Warren: «Imperialism and capital industrialisation», *New Left Review*, no. 81, 1973.

Ασίας αλλά και ορισμένων χωρών της Κεντρικής και της Νότιας Αμερικής (Μεξικό, Βραζιλία). Ο δυναμισμός που έχουν επιδείξει τα τελευταία χρόνια τις φέρνει στο προσκήνιο της οικονομικής ανάπτυξης με την παραγωγή προϊόντων απολύτως ανταγωνιστικών απέναντι στα αντίστοιχα που παράγονται στο «κέντρο». Το πιο ενδιαφέρον είναι ότι και ορισμένοι από τους θεωρητικούς της «εξάρτησης» παραδέχονται το πραγματικό της εξέλιξης, αλλά συνεχίζουν να εμμένουν στο ζήτημα των χαμηλών μισθών, συγχέοντας για μία ακόμα φορά την εκμετάλλευση με την αμοιβή της εργασίας<sup>115</sup>.

Μία άλλη περίπτωση που δεν μπορεί εύκολα να καταταγεί είναι οι χώρες του ΟΠΕΚ. Μερικά από τα «κλασικά» κριτήρια της θεωρίας της εξάρτησης τις εντάσσουν στις χώρες της υπανάπτυξης και ορισμένα άλλα στις χώρες της ανάπτυξης<sup>116</sup>. Πολύ περισσότερο που λόγω των εξαγωγών πετρελαίου το αραβικό κεφάλαιο έχει προχωρήσει στην πραγματοποίηση σημαντικών επενδύσεων στις ίδιες τις χώρες της «μητρόπολης».

Το αποτέλεσμα όσων αναφέρθηκαν είναι να δημιουργείται μία δυστοκία στη χρήση των αναλυτικών εργαλείων που έχει επινοήσει το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας, γεγονός που γεννά σοβαρές αμφιβολίες για το γόνιμο της προσφυγής σε αυτού του είδους την προβληματική.

#### η. Η αμφίβολη χρησιμότητα του ρεύματος μητρόπολη-περιφέρεια

Η κριτική που ασκήθηκε στο ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας επικεντρώθηκε στο ζήτημα της πρωτοκαθεδρίας των «εσωτερικών» έναντι των «εξωτερικών» παραγόντων, στον περιγραφικό χαρακτήρα των αναλύσεων του ρεύματος,

στη λανθασμένη προσέγγιση του ζητήματος της εκμετάλλευσης, στην εμπορευματική αντίληψη του καπιταλισμού που υιοθετούν ορισμένοι από τους *dependistas*, στην προβληματική ερμηνεία του ιμπεριαλιστικού φαινομένου, στην υποτίμηση του ρόλου του κράτους και, τέλος, στην αδυναμία πρόβλεψης των εξελίξεων που πραγματοποιούνται στις «εξαρτημένες» χώρες.

Στο σημείο αυτό, αν ακολουθηθεί η προβληματική τόσο του Ν. Πουλαντζά όσο και του Γ. Μηλιού, το ζήτημα έχει σχεδόν κλείσει. Μένει να καταληχθεί πως τα φαινόμενα εξάρτησης πρέπει να γίνονται αντιληπτά ως το αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων κατ' αρχήν στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού<sup>117</sup> και κατά δεύτερο λόγο μέσω της εσωτερίκευσης των αντιφάσεων της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας<sup>118</sup>.

Ωστόσο όλη η προβληματική κριτικής του ρεύματος μητρόπολης-περιφέρειας που έχει διατυπωθεί από τους Ν. Πουλαντζά, Γ. Μηλιό κ.ά. αναιρείται από αυτή την τάση αποδοχής της εξάρτησης ως βασικής συνιστώσας της εξέλιξης ενός κοινωνικού σχηματισμού. Και αυτό γιατί από τη στιγμή, ανεξάρτητα από τα αίτια που ένα κράτος είναι εξαρτημένο (δηλαδή, η πορεία του συνδέεται από την πορεία ενός άλλου κράτους), μικρή σημασία έχει η πρωτοκαθεδρία των εξωτερικών ή των εσωτερικών παραγόντων. Στην πραγματικότητα η αποδοχή ότι η εσωτερίκευση των «εξωτερικών» παραγόντων αποτελεί δομικό στοιχείο της σχέσης εξάρτησης δε μας βοηθά να ξεφύγουμε από το πρόβλημα, αφού όλη η συζήτηση μετατίθεται στην ανεύρεση της αναλογίας «ενδογενών»-«εξωγενών» αιτιών.

Το πρόβλημα δημιουργείται ως απότοκο της ιδεολο-

115. Βλ. Σ. Αμίν: *Μετάβαση...*, Αλέτρι, Αθήνα 1980, σελ. 51-52.

116. Πρβλ. Ρ. Evans: *Dependent...*, σελ. 27.

117. Γ. Μηλιός: «Οι αριστερές θεωρίες για την εξάρτηση και οι εξαρτήσεις του ελληνικού καπιταλισμού», *Θέσεις*, τ. 9, σελ. 5.

118. Ν. Πουλαντζά: *Η κρίση των...*, σελ. 30-31.

γικής «εξάρτησης» που εμφανίζουν οι θεωρητικές απόψεις μιας μεγάλης μερίδας μαρξιστών διανοουμένων. Αντιστρέφοντας τη μεθοδολογική διαδικασία, χρησιμοποιούν ως βάση ανάλυσης το «μέσο όρο» των χωρών της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής και προσπαθούν να ερμηνεύσουν τους λόγους για τους οποίους οι υπόλοιπες χώρες δεν ακολούθησαν την ίδια πορεία εξέλιξης. Κατασκευάζουν έτσι ένα δεύτερο μέσο όρο που αφορά, υποτίθεται, τις χώρες της περιφέρειας. Με τον τρόπο αυτό εφαρμόζεται και στο χώρο των κοινωνικών επιστημών η προκρούστεια αντίληψη της ιστορίας: ό,τι δεν ταιριάζει στο ερμηνευτικό μοντέλο μπορεί να απορριφθεί.

Η παρουσία διαφορών μεταξύ των δύο μέσων όρων οδήγησε στην αντίληψη της ύπαρξης ενός «κενού»<sup>119</sup> ανάπτυξης, το οποίο επιχειρήθηκε να ερμηνευτεί μέσω της υιοθέτησης της θεωρίας της εξάρτησης. Έτσι, αντί να γίνει προσπάθεια να ερευνηθούν τα βασικά κοινωνικά χαρακτηριστικά που συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας διαφορετικής πορείας για καθένα κράτος, επιλέγεται η μέθοδος της επιλεκτικής επιλογής ορισμένων ιστορικών δεδομένων, πρακτική που έχει ως συνέπεια τη διαίρεση του συνόλου των κρατών σε δύο ή το πολύ τρεις κατηγορίες.

Η γνώμη μας είναι ότι η έννοια της εξάρτησης πρέπει να απορριφθεί από τη μαρξιστική ορολογία και να χρησιμοποιείται η συγκεκριμένη ιστορική ανάλυση της εξέλιξης ενός κοινωνικού σχηματισμού με την παράλληλη αποφυγή της προσφυγής σε εύκολες ομαδοποιήσεις. Η

119. Πρβλ. Π. Πιζάνιας: «Ο κύκλος και το τετράγωνο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 7, 1996, σελ. 160-163.

πολυπλοκότητα της κεφαλαιακής σχέσης στην εποχή του ιμπεριαλισμού επιβάλλει τη σύνθετη και συχνά διεπιστημονική προσέγγιση, η οποία δεν μπορεί να περιοριστεί στα στενά πλαίσια του διαχωρισμού «αναπτυγμένων»-«υπανάπτυκτων» ή «εξαρτημένων»-«ανεξάρτητων» σχηματισμών.

Η εκτενής αναφορά στο ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας είχε σκοπό την ανάδειξη των μεθοδολογικών προβλημάτων που προκύπτουν από τις βασικές θέσεις του, προβλημάτων που καθιστούν τη χρήση της θεωρίας αυτής ιδιαίτερα προβληματική. Ουσιαστικά με την κριτική που ασκήθηκε επιχειρήθηκε η ανασκευή του θεωρητικού υπόβαθρου που βρίσκεται πίσω από τις απόψεις οι οποίες θεωρούν τη δικτατορία αποτέλεσμα της δράσης του ξένου παράγοντα και ιδιαίτερα της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής και του αμερικανικού κεφαλαίου.

Η παραπάνω παρατήρηση έχει την αξία της, γιατί στον επιστημονικό χώρο είτε συγκρίνονται δύο διαφορετικά μοντέλα ανάλυσης, οπότε ο προβληματισμός επικεντρώνεται σε ζητήματα μεθοδολογίας, είτε η σύγκριση πραγματοποιείται στο εσωτερικό του ίδιου του αναλυτικού σχήματος και τότε η αντιπαράθεση μπορεί να στηριχτεί στην παρουσίαση διαφορετικών εμπειρικών δεδομένων. Αντίθετα, από τη στιγμή που έχουν επιλεγεί διαφορετικά πρότυπα ανάλυσης η διαμάχη με βάση τα εμπειρικά στοιχεία δεν έχει κανένα νόημα.

Ωστόσο στα πλαίσια της παρούσας εργασίας επιλέχτηκε και η λεπτομερής αναφορά σε εμπειρικά δεδομένα τόσο γιατί ορισμένες από τις αντικρουόμενες απόψεις εκκινούν από την ίδια θεωρητική μήτρα με αυτή του συγγραφέα, για παράδειγμα, Ν. Πουλαντζάς, όσο και γιατί με αυτό τον τρόπο γίνεται δυνατό να φωτιστούν διαφορετικές όψεις

της μετεμφυλιακής πραγματικότητας, ώστε να διευκολύνεται η κατανόηση των θέσεων που θα αναπτυχθούν στα τρία επόμενα μέρη της μελέτης.

## Β. Αμερικανική επέμβαση: η εμπειρική αντίκρουση

Σύμφωνα με τις θεωρίες που έχουν παρουσιαστεί, τρεις συγγραφείς, ο Α. Παπανδρέου, ο Γ. Κάτρης και ο Ν. Ψυρούκης, για διαφορετικούς όμως λόγους ο τελευταίος, επισημαίνουν τον καθοριστικό ρόλο των ΗΠΑ — και ιδιαίτερα της CIA — στο σχεδιασμό αλλά και στην πραγματοποίηση του πραξικοπήματος. Στόχος ήταν τόσο η ελεύθερη είσοδος ξένων κεφαλαίων, όσο και η λύση του Κυπριακού μέσω του ΝΑΤΟ.

Ας εξετάσουμε τα τρία αυτά σημεία αναλυτικότερα.

### 1α. Ο ρόλος της CIA

Η άποψη περί παντοδύναμης CIA, η οποία παρενέβαινε διαρκώς είτε με άμεσο είτε με έμμεσο τρόπο στο ελληνικό πολιτικό γίγνεσθαι, υπονοεί ότι από μία ιστορική στιγμή και μετά είχαν αναπτυχθεί μεταξύ ΗΠΑ και Ελλάδας σχέσεις εξάρτησης οι οποίες επέτρεπαν αυτού του είδους την παρέμβαση. Είδαμε στο προηγούμενο τμήμα αυτής της μελέτης τους λόγους για τους οποίους η προβληματική περί εξάρτησης αναδεικνύεται έωλη. Ωστόσο, πριν περάσουμε στην εμπειρική αντίκρουση, είναι απαραίτητο να

γίνει μία σύντομη αναφορά στις μεταπολεμικές σχέσεις ΗΠΑ και Ελλάδας.

Το τέλος του πολέμου και οι συμφωνίες της Γιάλας δημιούργησαν ένα καθεστώς ισορροπίας μεταξύ των δύο «στρατοπέδων» (καπιταλιστικού και σοσιαλιστικού). Η ύπαρξη του εαμικού κινήματος έθετε σε κίνδυνο αυτή την ισορροπία αυξάνοντας τις πιθανότητες επέκτασης του σοσιαλιστικού μπλοκ. Παράλληλα μία σημαντική μερίδα της ελληνικής αστικής τάξης είχε βοηθήσει υλικά την προσπάθεια των Συμμάχων στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Για τους δύο αυτούς λόγους κρίθηκε αναγκαία η παντός τύπου ενίσχυση του αστικού καθεστώτος στη Ελλάδα. Αυτό σήμαινε στρατιωτική υποστήριξη, αρχικά εγγλέζικη και στη συνέχεια αμερικανική, και οικονομική βοήθεια έτσι ώστε να διευκολυνθεί το καθεστώς κεφαλαιακής συσσώρευσης. Το πρώτο μέτρο αποσκοπούσε στη συντριβή του λαϊκού κινήματος και το δεύτερο στην οικονομική ανάπτυξη, γεγονός που θα διευκόλυne τη διαμόρφωση κοινωνικών συμμαχιών στήριξης του καθεστώτος.

Το συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι η παρέμβαση των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων ήρθε ως το αποτέλεσμα ύπαρξης κοινών συμφερόντων και σχεδιασμών και από τις δύο πλευρές. Ειδικότερα για την ελληνική μεριά μπορούμε να ισχυριστούμε ότι αποτέλεσε σωτήρια λύση για την επιβίωση του ελληνικού καπιταλισμού. Επρόκειτο, ωστόσο, για βραχυχρόνια κατάσταση που θα έληγε, όπως και έληξε, με την παγίωση και σταθεροποίηση του κοινωνικού καθεστώτος. Μετά την εκλογική νίκη του Ελληνικού Συναγερμού (1952) οι Αμερικανοί αρχίζουν να αποστασιοποιούνται από τα ελληνικά πράγματα. Ούτε η γενικότερη κατάσταση τους το επέτρεπε (πόλεμος στην Κορέα, ένταση του ψυχρού πολέμου κ.λπ.), αλλά ούτε και το ελληνικό κατεστημένο το επιζητούσε. Αντίθετα, η ελληνική ιθύνουσα τάξη με ορισμένες δυναμικές κινήσεις (κορυφαίο παράδειγμα η υπογραφή συμφωνίας σύνδεσης



με την ΕΟΚ) επιχείρησε να εξισορροπήσει τη θέση της μεταξύ των ισχυρών του κόσμου.

Όλα αυτά δε σημαίνουν ότι οι ΗΠΑ δεν επιθυμούσαν τη μεγαλύτερη δυνατή συμφωνία με τη Ελλάδα σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Ωστόσο, δεν πρέπει να μεγαλοποιούνται τα πράγματα. Η Ελλάδα κατείχε ένα δευτερεύοντα ρόλο στην ευρύτερη στρατηγική που είχαν εκπονήσει οι ΗΠΑ για την Ανατολική Μεσόγειο. Εκείνο που ενδιέφερε τα αμερικανικά επιτελεία σχεδιασμού και χάραξης πολιτικής ήταν η διαμόρφωση ενός καθεστώτος στη Ελλάδα που δε θα εναντιωνόταν σε αυτή την πολιτική<sup>120</sup>.

Σε ό,τι αφορά τη δικτατορία του 1967 σίγουρα οι Αμερικανοί εκμεταλλεύτηκαν όσο περισσότερο μπορούσαν το νέο καθεστώς. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, κάποιιο από τους πραξικοπηματίες να είχαν σχέση με τη CIA, αλλά αυτό είναι προς απόδειξη. Ωστόσο, από το σημείο αυτό μέχρι την υποστήριξη εξισώσεων της μορφής «συνταγματάρχες = πιόνια των ΗΠΑ» υπάρχει μεγάλη διαφορά.

Όμως, πέρα από το γενικότερο πλαίσιο, μια εξονυχιστική εξέταση του εμπειρικού υλικού εμφανίζει διάτρητη αυτή τη θεωρία.

Είναι αλήθεια πως ο Γ. Παπαδόπουλος, κατά πρώτο λόγο, αλλά και άλλοι πραξικοπηματίες παρουσιάζονται ως πράκτορες της CIA εγγεγραμμένοι κανονικά στο μισθολογίο της κ.λπ. κ.λπ. Όμως κανένας συγγραφέας δεν έχει καταθέσει κάποιο στοιχείο που να τεκμηριώνει αυτή τη θέση. Αντίθετα, μια γενικόλογη φιλολογία προσπαθεί να δημιουργήσει συγχύσεις. Εμείς θα προσπαθήσουμε να στηρίξουμε τη θέση μας σε συγκεκριμένα και τεκμηριωμένα γεγονότα.

120. Γ. Ρουμπάτης: *Δούρειος Ίππος*, 1987, σελ. 11-14.

Κατ' αρχήν η θεωρία «των πιονιών» δεν εξηγεί γιατί οι Αμερικανοί προτίμησαν τους συνταγματάρχες και όχι την προετοιμαζόμενη χούντα των στρατηγών, που ήταν δοκιμασμένα πιστοί στο βασιλιά και έμπειροι, αλλά και πιο στενά συνδεδεμένοι με το κατεστημένο. Αντίθετα, η άποψη που θεωρεί τους συνταγματάρχες ως εκφραστές της δύναμης του στρατού ως ισχυρότερου πόλου στο μετεμφυλιακό τρίγωνο εξουσίας σε αντίθεση με τους στρατηγούς, οι οποίοι εξέφραζαν το βασιλιά, εξηγεί καλύτερα την επιτυχία τους όσο και την τραγική αποτυχία τόσο της μεγάλης χούντας, όσο και του βασιλικού αντιπραξικοπήματος το Δεκέμβριο του 1967.

Αλλά και πολλά άλλα σημεία με τη θεωρία αυτή παραμένουν σκοτεινά. Δεν είναι εύκολο, για παράδειγμα, να κατανοηθεί γιατί οι Αμερικανοί, έχοντας ήδη μπλεχτεί σε έναν εξοντωτικό πόλεμο —όπως αυτός του Βιετνάμ— και έχοντας να αντιμετωπίσουν την αντίδραση της ξένης αλλά κυρίως της αμερικανικής κοινής γνώμης, θα επιχειρούσαν να αναμειχθούν σε μια άλλη περιπέτεια που θα πολλαπλασίαζε τα ήδη υπάρχοντα προβλήματά τους. Αυτό που μπορεί να υποστηριχτεί με σιγουριά είναι ότι υπήρχε ένας διάχυτος προβληματισμός στους αμερικανικούς κύκλους σχετικά με τις επιπτώσεις της επικείμενης νίκης της ΕΚ. Πέραν αυτού, όμως, οι υπάρχουσες πηγές δεν αναφέρουν τίποτε άλλο παρά εκτιμήσεις των αξιωματούχων<sup>121</sup>.

Επιπλέον φαίνεται το ίδιο «περίεργο» το αναμφισβήτητο —αφού το αναφέρουν όλοι οι συγγραφείς— γεγονός του αιφνιδιασμού του πρεσβευτή των ΗΠΑ Τάλμποτ, όταν ξέσπασε το πραξικόπημα. Γιατί, όσες διαφορές και αν υπάρχουν στην πολιτική του Κογκρέσου, είναι σίγουρο ότι σ' ένα τόσο σοβαρό ζήτημα, όπως είναι η επέμβαση σε μια ξένη χώρα, θα υπήρχε, αν μη τι άλλο, μια στοιχειώδης αλληλοενημέρωση. Στο κάτω κάτω οι ΗΠΑ δεν παύουν να

121. Γ. Ρουμπάτης, *ό.π.*, σελ. 254-256.

είναι μια υπερδύναμη η οποία εφαρμόζει μία και συγκεκριμένη πολιτική.

Όμως η ιστορία του Τάλμποτ, που προαναφέραμε, έχει και συνέχεια.

Ο πρεσβευτής αποχώρησε από τη θέση του τον Ιανουάριο του 1969. Ο νέος πρεσβευτής εγκαταστάθηκε στις αρχές του επόμενου έτους 1970! Για έναν ολόκληρο χρόνο οι ΗΠΑ δεν είχαν στην Ελλάδα πρεσβευτή! Και δεν έφτανε μόνο αυτό, αλλά το Δεκέμβριο του 1969 εγκατέλειψε την πρεσβεία και ο Αμερικανός επιτετραμμένος, με συνέπεια η πρεσβεία να μείνει για ένα μήνα κλειστή<sup>122</sup>.

Ακόμα, είναι πιο δύσκολο να ερμηνευτεί, με αυτή τη θεωρία, το εμπάργκο βαρέων όπλων που εφάρμοσαν οι ΗΠΑ στην Ελλάδα από την ημέρα του πραξικοπήματος μέχρι τις 22-9-1970, με μοναδική εξαίρεση το Σεπτέμβριο του 1968, που δόθηκαν όπλα στην Ελλάδα μετά την εισβολή της ΕΣΣΔ στην Τσεχοσλοβακία. Η ενέργεια αυτή των Αμερικανών σίγουρα δε φανερώνει κάποια ιδιαίτερη εύνοια προς ανθρώπους που υποτίθεται ότι λειτουργούσαν σαν ενεργούμενά τους<sup>123</sup>.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστά στο περίεργο φαινόμενο μια διεθνής δύναμη όχι μόνο να μην προσπαθεί να ανυψώσει το διεθνές κύρος των «πρακτόρων της», αλλά και να κάνει ό,τι μπορεί για να δείξει τη δυσαρέσκειά της.

Το γεγονός αυτό παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις αν μνημονευτεί το βασιλικό αντιπραξικόπημα του Δεκεμβρίου 1967. Τα γεγονότα είναι γνωστά. Το εγχείρημα του Κωνσταντίνου είχε αυθημερόν καταγώδη αποτυχία. Οι

122. Για περισσότερα βλ. Σ. Γρηγοριάδης: *Ιστορία της δικτατορίας*, τόμος Α', σελ. 337-339.

123. Στο ίδιο, τόμος Β', σελ. 46.

συνταγματάρχες εδραίωσαν απόλυτα πια την εξουσία τους, πολύ περισσότερο μετά τη φυγή του Κωνσταντίνου στη Ρώμη. Και όμως, ενώ αυτά συμβαίνουν στην Ελλάδα, οι ξένες διπλωματικές αποστολές έχουν διακόψει την επικοινωνία τους με τις ελληνικές Αρχές. Στις 17 Δεκεμβρίου ο Αμερικανός υπουργός Εξωτερικών Ντιν Ρασκ δηλώνει: «Οι Ηνωμένες Πολιτείες δε βιάζονται να αναγνωρίσουν το νέο καθεστώς των Αθηνών»<sup>124</sup>.

Καμιά εκδήλωση συμπαράστασης προς τους «υπαλλήλους» τους. Και η στάση αυτή συνεχίζεται.

Την 1η Ιανουαρίου 1968 κανένας διπλωματικός ακόλουθος δεν παρίσταται στην καθιερωμένη δοξολογία της 1ης του έτους στη Μητρόπολη της Αθήνας. Είναι πια φανερό ότι οι ξένοι αναμένουν τις αντιδράσεις του Κωνσταντίνου.

Εκείνος — νέος, άπειρος και φοβισμένος — μένει αδρανής. Όμως ο καιρός περνά και οι ξένοι δεν μπορούν, βέβαια, να περιμένουν τον Κωνσταντίνο μήπως και αποφασίσει να αναλάβει κάποια πρωτοβουλία. Έτσι η Τουρκία πρώτη (20-1) και μετά οι ΗΠΑ (23-1) επαναλαμβάνουν τις διπλωματικές σχέσεις τους με το καθεστώς της Αθήνας. Τις επόμενες μέρες θα ακολουθήσουν και οι υπόλοιπες χώρες<sup>125</sup>.

Από τα περιστατικά αυτά γίνεται φανερό ότι η στάση των ΗΠΑ απέναντι στην ελληνική «κυβέρνηση» δεν ήταν ιδιαίτερα ενθουσιώδης. Αυτό δε σημαίνει φυσικά πως όπου μπόρεσαν οι Αμερικανοί δεν εκμεταλλεύτηκαν καταστάσεις για να στηρίξουν τη δική τους πολιτική. Όμως κάτι τέτοιο απέχει πολύ από την υποτιθέμενη σχέση υπαλληλίας.

Ας περάσουμε τώρα στην πολιτική της δικτατορίας απέ-

124. Σ. Γρηγοριάδης: *Ιστορία της δικτατορίας*, τόμος Α', σελ. 201.

125. Για τη συνολική στάση όλων των ξένων δυνάμεων απέναντι στο βασιλικό κίνημα, βλ. στο ίδιο, τόμος Β', σελ. 196-203.

ναντι στους Αμερικανούς. Έχει υποστηριχτεί ότι ένα από τα αίτια του πραξικοπήματος ήταν η βοήθεια, μέσω των ελληνικών βάσεων, στο Ισραήλ<sup>126</sup>.

Όμως ο αναπληρωτής υπουργός Εξωτερικών Ξανθόπουλος-Παλαμάς στις 5-8-1972 δηλώνει, απαντώντας σε ανάλογες θέσεις του Νίξον: «Αποκλείεται συμμετοχή της Ελλάδος εις οιαδήποτε ενέργειαν στρεφόμενη κατά των Αράβων»<sup>127</sup>.

Και βέβαια η Ελλάδα συνέχισε να μην αναγνωρίζει το κράτος του Ισραήλ. Όμως σε λίγο και τα λόγια αυτά του Ξανθόπουλου-Παλαμά θα μετατραπούν σε πράξεις. Τον Οκτώβριο του 1973 ξεσπά ο αραβοϊσραηλινός πόλεμος. Οι Αμερικανοί ζητούν από τη δικτατορία να επιτρέψει τη χρησιμοποίηση των βάσεων ως έμμεσα σημεία στήριξης των Ισραηλινών. Όμως και πάλι η χουντική κυβέρνηση αρνείται κατηγορηματικά<sup>128</sup>.

Οι εξελίξεις στις 23-10 παίρνουν δραματική τροπή. Ο Νίξον καλεί τις αμερικανικές δυνάμεις σε ολόκληρο τον κόσμο σε πυρηνική επιφυλακή!

Και, όπως αναφέρουν οι εφημερίδες της εποχής: «Η επιφυλακή των αμερικανικών ενόπλων δυνάμεων περιλαμβάνει και τα πλοία του βου Στόλου»<sup>129</sup>. Όμως η ελληνική κυβέρνηση φοβάται τα τυχόν πυρηνικά αντίποινα αν συναίνεσει στις αξιώσεις των ΗΠΑ. Έτσι για μια ακόμα φορά αρνείται.

Βέβαια σε όλα αυτά τα στοιχεία υπάρχει αντίλογος από τον Ν. Ψυρούκη. Ο τελευταίος θεωρεί πως αυτή ακριβώς η διαφοροποίηση του Παπαδόπουλου από τις

126. Βλ. Γ. Κάτρης: *Η γέννηση...*, σελ. 80.

127. Βλ. Σ. Γρηγοριάδης: *Ιστορία...*, τόμος Β', σελ. 191.

128. «Αι φιλικαί σχέσεις της Ελλάδος με τας Αραβικάς Χώρας αποκλείουν οιαδήποτε συμμετοχήν, είτε άμεσον είτε έμμεσον, εις τυχόν ενέργειαν στρεφόμενην εναντίον αυτών». (Δηλώσεις στις 13-10-1973 του υπουργού Εξωτερικών Ξανθόπουλου-Παλαμά.) Σ. Γρηγοριάδης, τόμος Γ', σελ. 45.

129. Στο ίδιο, τόμος Γ', σελ. 46.

ΗΠΑ έφερε και την πτώση του από τον πιστό στη CIA Ιωαννίδη<sup>130</sup>. Όμως η τεκμηρίωση αυτής της άποψης πάσχει από έλλειψη αναμφισβήτητων στοιχείων. Γιατί, βέβαια, το ότι ο Ιωαννίδης, αρχηγός της ελληνικής ΚΥΠ, είχε επαφές με την αντίστοιχη αμερικανική υπηρεσία δεν αποτελεί σοβαρό στοιχείο. Ούτε το γεγονός ότι ο Παπαδόπουλος, προσπαθώντας να υπερασπίσει τον εαυτό του και εκμεταλλευόμενος ταυτόχρονα το αντιαμερικανικό λαϊκό αίσθημα, κατά την απολογία του στη δίκη για τη σφαγή του Πολυτεχνείου θεωρεί ως υπευθύνους της πτώσης του τους Αμερικανούς!

Άλλωστε ο πρεσβευτής των ΗΠΑ Χ. Τάσκα σε συνέντευξή του αρνήθηκε αυτή την εκδοχή<sup>131</sup>. Αλλά, ακόμα κι αν θεωρηθεί ανελικρινής ο Τάσκα, δεν μπορεί να θεωρηθεί ειλικρινής ο Παπαδόπουλος, ο οποίος υπερασπιζόταν τον εαυτό του. Διότι αν τελικά δεχτούμε ότι η CIA προώθησε τον Ιωαννίδη, μένει ανεξήγητη η πτώση του τον Ιούλιο του 1974. Ο Ιωαννίδης, πάντα σύμφωνα με τον Ν. Ψυρούκη, ακολούθησε τις εντολές της CIA και έκανε το πραξικόπημα στην Κύπρο. Δε γίνεται κατανοητός ο λόγος για τον οποίο οι ΗΠΑ εγκαταλείπουν τα υποχείριά τους και δέχονται ανάληψη της εξουσίας από τον Καραμανλή — που κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του για ένα μικρό χρονικό διάστημα η χώρα θα αποχωρήσει από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ — και δε συνεχίζουν την υποστήριξή τους στον Ιωαννίδη, τη στιγμή μάλιστα που δεν είχε εκδηλωθεί κάποιο λαϊκό κίνημα αμφισβήτησής του.

Όλα αυτά βέβαια δε συμβαδίζουν με τη θεωρία «των πιονιών» που επιμένει να βλέπει, αντιδιαλεκτικά κατά την άποψή μας, τους «μεγάλους» να αποφασίζουν και τους «μικρούς» να εκτελούν. Οι θεωρίες, που στο επίκεντρό τους

130. Βλ. Ν. Ψυρούκης: *Ιστορία της...*, τόμος Δ', σελ. 330-334.

131. Βλ. Σ. Γρηγοριάδης, στο ίδιο, τόμος Γ', σελ. 137.

τοποθετούν σκοτεινούς και καταχθόνιους συνωμότες, μπορεί να έχουν μία ελκυστικότητα, σίγουρα όμως μια βαθύτερη ανάλυση αποδεικνύει τις μεθοδολογικές αδυναμίες τους.

Κλείνοντας, είναι αναγκαίο να υπογραμμιστεί ένα σημείο: από όσα αναφέρθηκαν δεν προκύπτει ότι οι συνταγματάρχες διεξήγαγαν αντιαμερικανικό αγώνα! Το αντίθετο μάλιστα. Η χώρα παρέμεινε, περισσότερο από ποτέ, προσανατολισμένη στα αμερικανικά και νατοϊκά συμφέροντα.

Η στάση και οι επιθυμίες των ΗΠΑ επηρέασαν σημαντικά την ελληνική πολιτική. Σημαντικά, όμως, όχι απόλυτα, και αυτό είναι το σημαντικό...

### 1β. Ο ρόλος του ξένου κεφαλαίου

Στο προηγούμενο μέρος είδαμε ότι πολλοί συγγραφείς θεωρούν πως ένα από τα αίτια που προκάλεσαν την παρέμβαση της CIA στα ελληνικά πράγματα ήταν το ξένο — και ιδιαίτερα — το αμερικανικό κεφάλαιο.

Οι Αμερικανοί επιχειρηματίες, συνηθισμένοι στην πολιτική των «ανοικτών θυρών» που εφάρμοσε επί χρόνια η Δεξιά, δε δέχτηκαν τους περιορισμούς που επέβαλε η πολιτική της ΕΚ, υποστηρίζουν αυτοί οι ερευνητές. Έτσι οι Αμερικανοί επενδυτές πίεσαν τη CIA να οργανώσει το πραξικόπημα-μαριονέτα για να μπορέσουν να επενδύσουν με τους όρους της προτίμησής τους.

Όμως το επιχείρημα αυτό δε φαίνεται ιδιαίτερα στοιχειοθετημένο σε κανένα από τα σημεία του. Γιατί ούτε η ΕΚ έβαλε περιορισμούς στην εισαγωγή ξένου κεφαλαίου, αλλά ούτε και στη διάρκεια της επταετίας σημειώθηκε οργανισμός εισαγωγής ξένου κεφαλαίου.

Για την πολιτική της ΕΚ μπορούμε να πούμε ότι ο Γ. Παπανδρέου έθεσε τη βάση της λέγοντας:

«Εάν τα ημερομίσθια εν Ελλάδι αυξηθούν ουσιαστικά, υπάρχει κίνδυνος να μην έλθη το ξένο κεφάλαιο εις την Ελλάδα»<sup>132</sup>.

Στη συνέχεια ο Γ. Μαύρος, διοικητής της Εθνικής Τράπεζας, δηλώνει:

«Η κυβέρνηση θα παράσχη πλήρη προστασία και ουσιαστική ενίσχυση προς τας ξένας επενδύσεις και τας επιχειρήσεις εξωτερικού αι οποίαι θα εισέλθουν εις την Ελλάδα»<sup>133</sup>.

Και ο Ανδρέας Παπανδρέου συμπληρώνει:

«Η κυβέρνηση σχεδιάζει να καταστήση την Ελλάδα ακόμη περισσότερο ελκυστική διά τας ξένας επενδύσεις»<sup>134</sup>.

Ταυτόχρονα η ΕΚ προχωρεί σε καινοτομίες:

«Η κυβέρνηση της ΕΚ εγκαινίασε τον κρατικό δανεισμό από το ξένο ιδιωτικό κεφάλαιο. Έως τότε ο κρατικός δανεισμός γινόταν συνήθως από τας ξένας κυβερνήσεις ή τους διάφορους κρατικούς και διακρατικούς πιστωτικούς οργανισμούς»<sup>135</sup>.

Το αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής είναι η καθαρή (nette) εισροή κεφαλαίων και χρυσού να αυξάνεται από 74 εκατ. δολ. το 1961 σε 85 εκατ. το 1962, 103 εκατ. το 1963 και

132. *Αυγή* στις 4-6-1964.

133. Βλ. *Ελληνική Αριστερά*, τ. 23, σελ. 31.

134. *Αυγή* στις 2-7-1964.

135. Στο ίδιο, σελ. 36.

222 εκατ. το 1964. Τα αίτια της αύξησης σχετίζονται με τη μεγαλύτερη εισροή των ιδιωτικών κεφαλαίων. Από αυτή την άποψη είναι ενδεικτικά τα στοιχεία που αφορούν τις αιτήσεις εισαγωγής μακροπρόθεσμων κεφαλαίων σύμφωνα με το Νόμο 2687/53: το 1963 ήταν 70 εκατ. δολ., το 1964 125 εκατ. δολ. και το 1965 201 εκατ. δολάρια<sup>136</sup>.

Παράλληλα, πρέπει να σημειωθεί το γεγονός της άνοδου, κατά την περίοδο των ετών 1964-1965, της συνολικής εισροής κεφαλαίων κατά 220%, αλλά και των εισαχθέντων κεφαλαίων προς επένδυση από 44,3 εκατ. δολ. (1963) σε 60,6 εκατ. (1964). Σημαντικά, τέλος, είναι τα ποσά που αφορούν εγκρίσεις για νέες επενδύσεις τα οποία αυξάνονται από 70 εκατ. δολ. (1963) σε 124 εκατ. (1964)<sup>137</sup>.

Όμως, ας δούμε τι συνέβη και στην περίοδο της χούντας.

Είναι αλήθεια πως οι συνταγματάρχες έκαναν ό,τι μπορούσαν για να προσελκύσουν ξένα κεφάλαια<sup>138</sup>. Δεν μπορούσαν, άλλωστε, να κάνουν και διαφορετικά. Χωρίς να έχουν γνώσεις οικονομικής πολιτικής και με μια ελληνική αστική τάξη όχι ιδιαίτερα αποφασισμένη να επενδύσει (βλ. και παρακάτω), στράφηκαν και αυτοί προς τη λύση του ξένου κεφαλαίου.

Εν τούτοις τα στοιχεία που υπάρχουν για την εισροή ξένου κεφαλαίου, σύμφωνα με το Νόμο 2687/53, από τη μια δε δείχνουν κάποια εντυπωσιακή άνοδο των εισροών του ξένου κεφαλαίου στη διάρκεια της επταετίας, και από την άλλη — και εδώ είναι πάλι το σημαντικό — φανερώνουν πως δεν υπήρξε μια συγκεκριμένη πολιτική αύξησης της

136. Βλ. *Ελληνική Αριστερά*, τ. 38.

137. Τα στοιχεία προέρχονται από άρθρο του Α. Κανελλόπουλου (υφυπουργού Συντονισμού της ΕΚ) στο *Βήμα* στις 21-1-66.

138. Βλ. Α.Ν. 89/1967 «Περί εγκαταστάσεως εν Ελλάδι εμποροβιομηχανικών εταιρειών» και το συμπληρωματικόν του Α.Ν. 378/1968.

εισροής ξένου κεφαλαίου. Οι ξένες επενδύσεις εξαρτήθηκαν από μία σειρά άλλων παραγόντων εντελώς διαφορετικών από τη μορφή της κυβερνητικής εξουσίας (ποσοστά κερδοφορίας, εξελίξεις σε παγκόσμιο επίπεδο κ.λπ.).

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 12 του Παραρτήματος, διαπιστώνεται πως οι επενδύσεις ξένου κεφαλαίου δεν ακολούθησαν μία ευθύγραμμη πορεία, αλλά, αντίθετα, επηρεάστηκαν από διαφορετικούς από τη δικτατορία παράγοντες. Πολύ περισσότερο που στη μεγαλύτερη διάρκεια της δικτατορίας οι ξένες επενδύσεις κυμάνθηκαν σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα απ' ό,τι στα χρόνια της ΕΚ.

Τα πράγματα, όμως, ξεκαθαρίζουν περισσότερο αν συγκρίνουμε τη σχέση των ξένων προς το σύνολο των επενδύσεων στον τομέα της μεταποίησης.

Πίνακας 1

Σχέση (%) των ξένων επενδύσεων προς το σύνολο των ακαθάριστων επενδύσεων στον τομέα της μεταποίησης

Έτος	Σχέση
1960	8,5
1961	7,2
1962	7,7
1963	24,0
1964	25,6
1965	31,8
1966	21,9
1967	14,2
1968	12,4
1969	4,3
1970	11,1
1971	7,6
1972	3,6
1973	13,7
1974	11,4

Πηγή: Εθνικοί Λογαριασμοί και Β. Παπανδρέου, 1986: *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και αναπτυσσόμενες χώρες*, σελ. 176.

Ο πίνακας αυτός ξεκαθαρίζει ακόμα περισσότερο την κατάσταση, γιατί παρουσιάζει την εξέλιξη των ξένων επενδύσεων σε αναλογία με τις αντίστοιχες ελληνικές, πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό, γιατί πολλές φορές τα απόλυτα στοιχεία είναι και παραπλανητικά. Παρατηρούμε ότι η σχέση των ξένων προς τις συνολικές επενδύσεις φτάνει, για την περίοδο 1960-1974, στο ανώτερο σημείο της τη διετία 1964-1965, όταν στην κυβέρνηση ήταν η ΕΚ! Αντίθετα, οι πιο χαμηλές επιδόσεις σημειώνονται δύο χρονιές (1969 και 1972) κατά τις οποίες κυριαρχούν οι συνταγματάρχες. Πρόκειται για δεδομένα που έρχονται να επιβεβαιώσουν τις αυξητικές τάσεις εισροής ξένου κεφαλαίου επί κυβερνήσεως ΕΚ, γεγονός που αποδεικνύει τον κανόνα ότι το κεφάλαιο τείνει να επενδύει στις χώρες όπου η κυβερνητική εξουσία απολαμβάνει της λαϊκής νομιμοποίησης.

Πριν προχωρήσουμε στη διατύπωση κάποιων τελικών συμπερασμάτων, είναι σημαντικό να γίνει αναφορά στο ζήτημα του ελέγχου βιομηχανιών από το ξένο κεφάλαιο την περίοδο 1964-1972 σύμφωνα με στοιχεία του ΣΕΒ<sup>139</sup>.

139. Βλ. Γ. Καραμπελιάς: *Το τέλος του παλιού κόσμου*, σελ. 183.

Πίνακας 2  
Έλεγχος βιομηχανιών από το ξένο κεφάλαιο

	1964				1966		
	A	B	Γ	Δ	A	B	Γ
2 δις.	0	0	-	-	1	1	100
1 δις.	6	1	17	23	8	2	25
500 εκ.	13	1	7.5	14.6	20	4	20
200 εκ.	35	6	17.1	18.4	50	9	18

  

	1968				1970		
	A	B	Γ	Δ	A	B	Γ
2 δις.	2	1	50	66	6	2	33
1 δις.	12	5	38	42.5	17	4	23.5
500 εκ.	28	7	25	33.5	42	8	19
200 εκ.	58	9	15.5	25	107	17	15.5

  

	1972			
	A	B	Γ	Δ
2 δις.	9	1	11	28
1 δις.	23	3	13	18.5
500 εκ.	52	8	15.4	16.4
200 εκ.	125	19	15.2	16.2

A = συνολικός αριθμός βιομηχανιών

B = ξένες ή ελεγχόμενες

Γ = B/A ποσοστό (%)

Δ = κεφάλαια ξένων βιομηχανιών (%) / συνολικά βιομηχανικά κεφάλαια

Πηγή: ΣΕΒ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στήλη «Δ», στην οποία παρατηρούμε το ποσοστό των ξένων κεφαλαίων σε σχέση με τα συνολικά βιομηχανικά κεφάλαια. Βλέπουμε, λοιπόν, πως, ενώ το 1966 ελεγχόταν από το ξένο κεφάλαιο το 100% της πρώτης και μεγαλύτερης κατηγορίας (εταιρείες συνολικών κεφαλαίων πάνω από 2 δις.), το 1972 έχει πέσει μόλις στο 28%. Το ίδιο συμβαίνει και στη δεύτερη κατηγορία, στην οποία ο ξένος έλεγχος από το 35% το 1966 καταλήγει στο 18,5% το 1972. Παρομοίως στην τρί-

τη κατηγορία το ποσοστό κατεβαίνει από 27% το 1966, στο 16,4% το 1972. Στην τέταρτη κατηγορία, τέλος, διαπιστώνεται πτώση από 21% σε 16,2% αντίστοιχα.

Το συμπέρασμα που μπορεί να προκύψει από την παράθεση αυτών των στοιχείων είναι πως υπήρχε επενδυτική δραστηριοποίηση του ξένου κεφαλαίου στην περίοδο της δικτατορίας, που όμως κυμάνθηκε σε χαμηλότερα επίπεδα από ό,τι την προηγούμενη περίοδο του κοινοβουλευτισμού.

Το γεγονός δεν πρέπει να καταπλήσσει. Η κυβέρνηση της ΕΚ ως αστική κυβέρνηση δεν ήταν διατεθειμένη να επιδοθεί σε μία εκστρατεία εναντίον του ξένου κεφαλαίου. Αντίθετα, η αύξηση των ξένων επενδύσεων ενδυνάμωνε τους ρυθμούς συσσώρευσης, γεγονός που σύμφωνα με την πολιτική της θα οδηγούσε στην αύξηση της προσφοράς και συνακόλουθα στην πτώση των τιμών και στην ενίσχυση της κατανάλωσης. Για την πραγμάτωση της πολιτικής της η ΕΚ είχε απόλυτη ανάγκη από τη συνδρομή του ξένου κεφαλαίου και έκανε ό,τι μπορούσε για να το επιτύχει. Στον αντίποδα, οι πραξικοπηματίες δεν κατόρθωσαν να παρουσιάσουν μία φερέγγυα πρόταση επενδυτικής πολιτικής και γι' αυτό δεν πέτυχαν την προσέλκυση των ξένων επενδύσεων.

### *1γ. Το Κυπριακό*

Το Κυπριακό σίγουρα αποτελεί ένα από τα πιο ακανθώδη ζητήματα του ελληνικού έθνους. Έχουν γραφεί πολλά γι' αυτό και έχει γίνει προσπάθεια να θεωρηθεί ως ένα από τα βασικά αίτια τόσο της ανόδου, όσο και της πτώσης της δικτατορίας. Η συσχέτιση αυτή δικαιολογείται, για μία

ακόμα φορά, από το ρόλο των Αμερικανών στο Κυπριακό ή, καλύτερα, από τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους στην περιοχή.

Έτσι οι ΗΠΑ, που επιθυμούσαν να δοθεί μια νατοϊκή λύση στο πρόβλημα — και όχι μέσω του ΟΗΕ, όπως συνέφερε τους Άγγλους — όταν είδαν ότι αυτό αποτύγχανε, έδωσαν εντολή στους Έλληνες πράκτορές τους να πραγματοποιήσουν το πραξικόπημα για να πετύχουν το σκοπό τους.

Ήθελαν δε τη νατοϊκή λύση γιατί, είτε με διπλή ένωση της Κύπρου με Ελλάδα-Τουρκία, που ήταν και οι δύο χώρες-μέλη του ΝΑΤΟ, είτε με προσχώρηση της ανεξάρτητης Κυπριακής Δημοκρατίας στο ΝΑΤΟ, οι ΗΠΑ, μέσω της Ατλαντικής Συμμαχίας, θα αποκτούσαν βάσεις στο στρατηγικό αυτό σημείο.

Αντίθετα οι Άγγλοι διατύπωναν αντιρρήσεις για μια τέτοια «λύση», γιατί, σύμφωνα με την προηγούμενη συνθήκη της Ζυρίχης, είχαν μόνο εκείνοι, εκτός φυσικά από τους Έλληνες και τους Τούρκους, το δικαίωμα να διατηρούν βάσεις στο νησί.

Όμως, ενώ όλα αυτά είναι απολύτως σωστά, η λεπτομερής μελέτη των γεγονότων γεννά πολλά ερωτηματικά ως προς τη συσχέτιση του Κυπριακού με την πτώση της ΕΚ και την εγκαθίδρυση της δικτατορίας. Και αυτό γιατί εκείνο που προκύπτει είναι πως το πρόβλημα για την επίτευξη νατοϊκής λύσης δεν ήταν η ΕΚ αλλά ο Μακάριος. Έτσι, αν ήθελαν να εκβιάσουν μια λύση οι ΗΠΑ και είχαν τη δυνατότητα να το πράξουν, θα έπρεπε να αποπειραθούν την πτώση του Μακάριου και όχι του Γ. Παπανδρέου.

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά.

Στις 24-6-1964, σε συνάντηση που είχε ο Γ. Παπανδρέου με τον πρόεδρο των ΗΠΑ Λ. Τζόνσον, του είπε, σύμφωνα με τα επίσημα πρακτικά, τα εξής σε σχέση με το Κυπριακό Ζήτημα:

«Η Τουρκία έχει μόνον εν θεμιτόν αίτημα εις την όλην υπόθεσιν και το αναγνωρίζομεν. Δικαιούται να ζήτηση α-

σφάλειαν. Τούτο διττώς. Ητοι ασφάλειαν διά την επικράτειαν της και ασφάλειαν διά την εν Κύπρω τουρκικήν μειονότητα. Αυτή, κύριε πρόεδρε, είναι βάσις συνεννοήσεως. *Δι' αυτό και η νατοποίησης της Κύπρου αποτελεί την καλύτεραν διά την Τουρκίαν λύσιν. Διότι προσφέρει εις την Τουρκίαν εκείνο το οποίον δικαιούται, δηλαδή, την ασφάλειαν*<sup>140</sup>. (Υπογράμμιση Σ. Σ.)

Φυσικά οι Αμερικανοί μετά από αυτή τη δήλωση προώθησαν το σχέδιο ΑΤΣΕΣΟΝ. Το σχέδιο αυτό είχε πάρει δύο μορφές. Η πρώτη περιλάμβανε την πλήρη παραχώρηση ενός κομματιού της Κύπρου στην Τουρκία ώστε η τελευταία να εγκαθιδρύσει εκεί στρατιωτική βάση. Σε αντάλλαγμα η υπόλοιπη Κύπρος θα ενωνόταν με την Ελλάδα. Ο Μακάριος αμέσως εναντιώθηκε, γιατί η εφαρμογή ενός τέτοιου σχεδίου θα σήμαινε από τη μια προσφυγοποίηση δεκαπέντε χιλιάδων Ελληνοκυπρίων και από την άλλη, το σημαντικότερο, μια μόνιμη απειλή, λόγω της ύπαρξης του τουρκικού στρατού, για την εδαφική ακεραιότητα της Κύπρου<sup>141</sup>. Η ελληνική κυβέρνηση, γνωρίζοντας τις αντιδράσεις που θα προέκυπταν από τυχόν αποδοχή του, αναγκάστηκε να το απορρίψει.

Όμως οι Αμερικανοί δεν πτοήθηκαν. Έτσι ύστερα από λίγο συνέτασαν δεύτερο σχέδιο. Σ' αυτό προέβλεπαν συγκεκριμένη εδαφική περιοχή συνολικής έκτασης ίσης με το 4,5% του κυπριακού εδάφους. Η περιοχή αυτή θα νοικιαζόταν στην Τουρκία για πενήντα χρόνια.

Παρά τις αλλαγές αυτές τα προβλήματα που επισημάναμε παρέμειναν. Η στάση της Κύπρου συνέχιζε να είναι αρνητική. Εν τούτοις, ο Γ. Παπανδρέου συζήτησε το δεύτερο αυτό σχέδιο και χαρακτηριστικά δήλωνε:

140. Βλ. Σ. Λιναρδάτος: *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Ε', σελ. 14.  
141. Λιναρδάτος, 1986, σελ. 40-41.

«Μου προσφέρουν μία πολυκατοικία υπό τον όρο να αφήσω σε κάποιον τρίτο ένα δωμάτιο επ' ενοικία. Θα ήταν τρέλα να μην δεχθώ την προσφορά και τον όρο»<sup>142</sup>.

Όπως αφηγείται ο Π. Κανελλόπουλος, όταν τον Αύγουστο του 1964 ο Γ. Παπανδρέου είχε καλέσει σε σύσκεψη αυτόν και το βασιλιά για το σχέδιο ΑΤΣΕΣΟΝ, ο πρωθυπουργός φαινόταν διστακτικός. Από τη μια ήθελε και από την άλλη δεν το αποφάσιζε<sup>143</sup>. Τελικά, ύστερα από πολλούς ενδοιασμούς, ο Γ. Παπανδρέου φαίνεται πως κατέληξε να αποδεχτεί το σχέδιο και έστειλε στις 20-8 τον Γ. Σωσσίδη, πρεσβευτή της χώρας στην Ουάσιγκτον, να ενημερώσει τον Άτσεσον ότι δέχεται. Όμως, ύστερα από λίγο άλλαξε ξανά γνώμη και έστειλε μήνυμα ότι και το δεύτερο σχέδιο δε γίνεται οριστικά δεκτό. Και αυτό εξαιτίας της συνολικής άρνησης της κυπριακής προεδρίας να συναινέσει στην αποδοχή του<sup>144</sup>.

Είναι φανερό, πως ο Μακάριος ήταν ο υπεύθυνος που απορρίφθηκε η νατοϊκή λύση του Κυπριακού<sup>145</sup>. Χαρακτηριστικά ο Σ. Στεφανόπουλος, αντιπρόεδρος εκείνη την περίοδο της κυβέρνησης, αφηγείται:

«Μετά την απόρριψιν χωρίς πολλές εξηγήσεις από τον πρόεδρον της Κυπριακής Δημοκρατίας του σχεδίου ΑΤΣΕΣΟΝ, ο Γ. Παπανδρέου μου είπε ένα πρωί επί λέξει: 'Είχαμε φθάσει σε δύο βήματα από την Ένωσιν, αλλά σκοτεινάι δυνάμεις μας απέκοψαν οριστικά τον δρόμον'».<sup>146</sup>

142. Βλ. Π. Σέρβας: *Κυπριακό. Ευθύνες*, τόμος Β', ημίτομος II, σελ. 472.

143. Βλ. Σ. Λιναρδάτος: *Από τον εμφύλιο...*, τόμος Ε', σελ. 53-54.

144. Βλ. Π. Σέρβας, στο ίδιο, σελ. 476-477.

145. Σύμφωνα με τον Λιναρδάτο, ο Μακάριος είχε και παλαιότερα, στις αρχές του 1964, απορρίψει μία άλλη λύση νατοποίησης της Κύπρου, παρ' ότι με αυτή συμφωνούσαν και ο τότε πρωθυπουργός Παρασκευόπουλος αλλά και ο Γ. Παπανδρέου με τον Π. Κανελλόπουλο. Βλ. Λιναρδάτος, 1986, σελ. 71.

146. Βλ. Π. Σέρβας, στο ίδιο, σελ. 486.



Όμως και ο Γ. Παπανδρέου είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικός:

«Αν ο Μακάριος δε λύσσαγε εναντίον μου, για να μη χάσει την προεδρία, η κυβέρνησή μας θα είχε στο ενεργητικό της την ένωση της Κύπρου με την Ελλάδα». Και συνεχίζει: «Ήταν ασυγχώρητος (...) στα 1964 με το σχέδιο ΑΤΣΕΣΟΝ. Αν δεν είχε αντίρρηση σ' αυτό, θα επανόρθωνε το εθνικό έγκλημα της Ζυρίχης και του Λονδίνου. Οι Τούρκοι δε θα μπορούσαν να αρνηθούν. Οι Αμερικανοί και οι Άγγλοι θα τους ανάγκαζαν να το δεχτούν. Ακόμα και αν τυχόν εκβίαζαν για κάποια μεγάλη αντιπαροχή, κανένα... δάνειο να πούμε... εμείς οι Έλληνες έπρεπε να το δεχτούμε χωρίς συζήτηση. (...) Τρελάθηκε από την ανοησία του ο καλόγερος και έβαλε λυτούς και δεμένους να με πιέσουν να μην το δεχτώ»<sup>147</sup>.

Αλλά ας δούμε και τη μαρτυρία του Μακάριου:

«Ως δευτέραν κρίσιμον φάσιν, από την οποίαν διήλθε το Κυπριακόν, αναφέρω το σχέδιον ΑΤΣΕΣΟΝ. Έλαβον διά πρώτην φοράν γνώσιν του σχεδίου τον Ιούλιον του 1964, ότε μετέβην εις Αθήνας διά συνομιλίας μετά της ελληνικής κυβερνήσεως. Εν συνεννοήσει μετά του τότε πρωθυπουργού Γ. Παπανδρέου, όστις ευστόχως είπε περί του σχεδίου ότι 'είχεν ως τίτλον την ένωσην και ως περιεχόμενον την διχοτόμησιν', διεβιβάσθη αρνητική απάντησις (...) Μετά, όμως, την αναχώρησίν μου εξ Αθηνών ευρεθείσα, ως αντιλαμβάνομαι, υπό πίεσιν η ελληνική κυβέρνησις, επανήρχισε τας συνομιλίας εν Γενεύη επί του σχεδίου ΑΤΣΕΣΟΝ. Επεχειρήθησαν μερικά τροποποιήσεις επί του σχεδίου και η κυβέρνησις Παπανδρέου το απεδέχθη (...) Ότε το σχέδιον έλαβεν την οριστικήν του μορφήν, εγένοντο από ελληνικής πλευράς βολιδοσκοπήσεις της αντιδράσεώς μας. Και η αντίδρασίς μου ήτο σαφώς και σφοδρώς αρνητική και ο

147. Βλ. στο ίδιο, σελ. 488-489.

εκ του σχεδίου ΑΤΣΕΣΟΝ μέγας εθνικός κίνδυνος απεσοβήθη»<sup>148</sup>.

Η σθεναρή στάση του Μακάριου μπορεί να ερμηνευτεί μόνο ύστερα από ενδελεχή μελέτη των εσωτερικών δεδομένων του κυπριακού κοινωνικού σχηματισμού. Πολύ σύντομα μπορούμε να πούμε ότι η αρνητική θέση αποτελεί τη σύνθεση πολλαπλών, και συχνά αντιφατικών, προσδοκιών και αιτημάτων όπως διατυπώνονταν από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα. Έτσι, τα αντιιμπεριαλιστικά αισθήματα των κυριαρχούμενων τάξεων, προϊόν σε μεγάλο βαθμό της πολυετούς κατοχής από τους Τούρκους και τους Άγγλους, έρχονταν να συναντηθούν με τους σχεδιασμούς της κυπριακής αστικής τάξης για αυτόνομη ανάπτυξη στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής. Κατά συνέπεια αυτό που επιλέγεται είναι από τη μία η άρνηση οποιασδήποτε νατοϊκής λύσης και από την άλλη η προσπάθεια για παρεμπόδιση της ένωσης και η παραμονή στο υπάρχον καθεστώς.

Όστόσο η νατοϊκή κατεύθυνση της ελληνικής κυβέρνησης φαίνεται και από άλλα γεγονότα, όπως αυτό που αφορά την έντονη διαφωνία στη συμφωνία παροχής όπλων στην Κύπρο από την ΕΣΣΔ το Σεπτέμβριο του 1964, ύστερα από τις αιματηρές συγκρούσεις Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων τον Αύγουστο του προηγούμενου έτους<sup>149</sup>.

Ο ίδιος ο Α. Παπανδρέου παραδέχεται:

«Ο Μακάριος είχε εγείρει το θέμα στην ελληνική κυβέρνηση, αλλά ο Γ. Παπανδρέου του δήλωσε καθαρά και

148. Βλ. Σ. Λιναρδάτος: *Από τον εμφύλιο...*, τόμος Ε', σελ. 53-54.

149. Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστικό το γεγονός της προειδοποίησης του Γ. Παπανδρέου, από το τέλος Αυγούστου, προς τις ΗΠΑ, ότι απόρριψη του Σχεδίου Ατσεσον από την κυπριακή πλευρά θα επιφέρει τη στροφή της Κύπρου προς τη Μόσχα. Για τη σχετική αλληλογραφία, βλ. Λιναρδάτος, 1986, σελ. 63-64.

ξάστερα πως δε θα μπορούσε να συμμεριστεί την ευθύνη. Παραδέχτηκε βέβαια ο Παπανδρέου την αδυναμία του να προστατεύσει τον εναέριο χώρο της Κύπρου, προειδοποίησε όμως τον Μακάριο να αποφύγει οποιαδήποτε πολιτική δέσμευση απέναντι στη Μόσχα. Διαφορετικά η ελληνική κυβέρνηση θα βρισκόταν στη δυσάρεστη θέση να αναγκαστεί να καταγγείλει τον Μακάριο και να αποσύρει την υπόσχεσή της για την υπεράσπιση της Κύπρου. Ο Μακάριος δεν ανέλαβε καμιά πολιτική δέσμευση απέναντι στη Σοβιετική Ένωση, προμηθεύτηκε όμως σημαντικές ποσότητες πολεμικού υλικού. (...) Η αμερικανική αντιπροσωπεία στην Ελλάδα εξοργίστηκε εξαιτίας της πρωτοβουλίας του Μακάριου και ετοίμασε ένα πρόγραμμα πέντε σημείων για εκχειρία στην Κύπρο επί ένα εξάμηνο. Οι όροι του είχαν σκοπό να ικανοποιήσουν το θιγμένο τουρκικό εγώισμό και να βελτιώσουν τη στρατιωτική θέση τους. Ο Γαρουφαλιάς, που πήγε στην Κύπρο στα μέσα Μαρτίου για να επιδώσει το τελεσίγραφο στο κυπριακό υπουργικό συμβούλιο, γύρισε εντελώς άπρακτος»<sup>150</sup>.

Από τα παραπάνω δεν προκύπτει καμία ένδειξη αντινατοϊκής εξάρσης από την πλευρά της ελληνικής κυβέρνησης. Αντίθετα, μόλις η Κύπρος πάει να υπερβεί το νατοϊκό πλαίσιο, αμέσως η Ελλάδα αντιτίθεται και απειλεί ότι θ' αρνηθεί να διαφυλάξει τον εναέριο χώρο της Κύπρου! Και όταν οι Αμερικανοί πιέζουν αναλαμβάνει να παίξει το ρόλο του ταχυδρομικού απεσταλμένου!

Όμως το αποκορύφωμα του δειλού χαρακτήρα της εξωτερικής πολιτικής της ελληνικής κυβέρνησης φαίνεται και από το παρακάτω απόσπασμα τηλεγραφήματος του Π. Γαρουφαλιά, ύστερα από συνάντησή του με το γεν. γραμματέα του ΝΑΤΟ Μ. Μπρότζιο στις 30-5-1965 στο Παρίσι:

«(...) εσυνέχισα και του είπον την θέσιν την διατυπωθείσαν υπό του Προέδρου κου Παπανδρέου ότι τρεις λύσεις

150. Βλ. Α. Παπανδρέου: *Η δημοκρατία...*, σελ. 207.

υπάρχουν: ένωση, ανεξαρτησία με δικαίωμα αυτοδιαθέσεως και ανεξαρτησία άνευ δικαιώματος αυτοδιαθέσεως. Απόκειται εις εσάς και εις τους Αμερικανούς ποιαν λύσιν πιστεύετε ως εξυηρητούσαν την ασφάλειαν του Ελευθέρου Κόσμου»<sup>151</sup>. (Υπογράμμιση Σ. Σ.)

Στη συνέχεια ο Γαρουφαλιάς είπε πως, κατά την προοπτική του άποψη, η πρώτη λύση θα πρέπει να αποκλείεται επειδή κινδυνεύει η Κύπρος να γίνει ρωσική.

Βέβαια, ειδικά στις θέσεις αυτές του Γαρουφαλιά θα μπορούσε να αντιτάξει κανείς πως αυτός ήταν η πέτρα του σκανδάλου στα γεγονότα του Ιουλίου '65 και άρα δεν εκτελούσε εντολές του Γ. Παπανδρέου κ.λπ. Σ' αυτή την άποψη μπορεί να αντιπαρατεθεί πως, απ' ό,τι φάνηκε, η όλη πολιτική της ΕΚ στο Κυπριακό δε διαφέρει ιδιαίτερα από το πνεύμα του τηλεγραφήματος Γαρουφαλιά. Εξάλλου το εγχείρημα αποπομπής του Γαρουφαλιά από τον Γ. Παπανδρέου δεν οφειλόταν στους εσφαλμένους χειρισμούς του πρώτου στο Κυπριακό —τουλάχιστον κανείς μέχρι τώρα δεν έχει υποστηρίξει τέτοια άποψη— αλλά, κυρίως, στο ότι λειτουργούσε στα ζητήματα των Ενόπλων Δυνάμεων περισσότερο ως υπουργός του βασιλιά απ' ό,τι της ΕΚ.

Είδαμε πως η εξωτερική πολιτική της ΕΚ δεν ήταν και ιδιαίτερα αντινατοϊκή. Ούτε συγκρούστηκε σε μεγάλο βαθμό με την πολιτική των ΗΠΑ. Οι όποιες διαφοροποιήσεις, που κυρίως λόγω του Μακάριου υπήρχαν, δε φαίνεται να αποτελούν ικανό λόγο για πραξικόπημα. Βάσει των παραπάνω δεν μπορεί αβίαστα να στηριχτεί η άποψη πως το πραξικόπημα έγινε για να πραγματοποιηθεί η βούληση(;) των Αμερικανών. Επιπρόσθετα δεν εξηγείται γιατί χρειά-

151. Βλ. Π. Σέρβας, *Ευθύνες...*, τόμος Β', ημίτομος II, σελ. 526.

στηκαν επτά χρόνια (1974) για να συμβεί η διχοτόμηση. Ως εντολοδόχοι των ΗΠΑ οι συνταγματάρχες θα μπορούσαν να το είχαν πράξει αμέσως. Πολύ περισσότερο που λόγω της ηγεμονίας των ΗΠΑ δεν ήταν ανάγκη να επιχειρηθεί η «διπλή ένωση» με αυτό τον τρόπο, με τους εκατοντάδες νεκρούς και τους χιλιάδες πρόσφυγες.

Η απάντηση που πρέπει να δοθεί σε όλα αυτά τα ερωτήματα είναι πως ο Ιωαννίδης, μπροστά στο αδιέξοδο στο οποίο βρισκόταν, επιχείρησε ένα στρατιωτικό τυχодиωκτισμό. Και αυτό έγινε μετά από επτά χρόνια, γιατί τότε δημιουργήθηκαν τα πολιτικά αδιέξοδα στη χούντα. Σίγουρα ο Ιωαννίδης βρισκόταν σε επικοινωνία με τους Αμερικανούς<sup>152</sup> για να πετύχει το πραξικόπημα. Όμως οι τελευταίοι δεν μπορούσαν να περιορίσουν τον τουρκικό επεκτατισμό. Έτσι φτάσαμε στη γνωστή κατάληξη, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη βραχύχρονη αποχώρηση της Ελλάδας από το ΝΑΤΟ και τα έντονα αντιαμερικανικά αισθήματα του ελληνικού λαού (που βέβαια δεν οφείλονται μόνο στα γεγονότα της Κύπρου).

Είδαμε πως και η εμπειρική μελέτη των γεγονότων οδηγεί στο ίδιο συμπέρασμα με τη θεωρητική θέση που αποδεχτήκαμε. Η σχέση εξωτερικών και εσωτερικών παραγόντων μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο μέσα από το ειδικό φιλτράρισμα των εξωτερικών επιδράσεων, που καθορίζεται από τον εσωτερικό συσχετισμό των ταξικών δυνάμεων βάσει της ιστορικής μελέτης της αυτόνομης πορείας του ελληνικού κράτους. Έτσι γίνεται δυνατή η ερμηνεία μίας σειράς σημαντικών ιστορικών εξελίξεων, όπως η ανισόμετρη πορεία των επενδύσεων ξένου κεφαλαίου, η απόρριψη

152. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία του Τάσκα, πρεσβευτή των ΗΠΑ στην Αθήνα, που επιβεβαιώνει αυτή τη θέση.

των προτάσεων επίλυσης του Κυπριακού λόγω των επικείμενων εσωτερικών αντιδράσεων αλλά και οι τυχодиωκτισμοί του Ιωαννίδη στην Κύπρο.

Στη συνέχεια του Δεύτερου Μέρους της εργασίας θα ασχοληθούμε με την αντίκρουση των απόψεων που δε θεωρούν ως καθοριστική την επέμβαση των Αμερικανών. Ειδικότερα θα επιχειρηθεί να ανασκευαστούν οι θέσεις που δίνουν ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο του ΚΚ από τη μία (συνταγματάρχες) και της αστικής τάξης από την άλλη (Πουλαντζάς). Εννοείται, η αναφορά στη θέση των δικτατόρων θα είναι σύντομη, γιατί σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ληφθεί σοβαρά υπόψη. Αντίθετα, η παρουσίαση της δράσης και της λειτουργίας των δύο σημαντικότερων μερίδων της ελληνικής αστικής τάξης (βιομηχανικό και εφοπλιστικό κεφάλαιο) εμφανίζει ένα γενικότερο ενδιαφέρον και διευκολύνει την κατανόηση της ιστορικής εξέλιξης.

## 2. Ο κομμουνιστικός «κίνδυνος»

Η άποψη περί κομμουνιστικού κινδύνου έχει αποκλειστικά διατυπωθεί από τους κύκλους των πραξικοπηματιών.

Η θεωρία αυτή, είτε στην αρχική της μορφή «κομμουνιστική εξέγερση» είτε στη μετεξελιγμένη της μορφή «συνεργασία ΕΚ-ΕΔΑ», δε φαίνεται να στηρίζεται και ιδιαίτερα σε πραγματικά γεγονότα. Είναι, άλλωστε, γνωστό πως κανένας αστός πολιτικός δε φοβόταν κομμουνιστική εξέγερση. Ο Γ. Ράλλης, υπουργός Δημόσιας Τάξης το 1967, σε συνέντευξή του έχει δηλώσει:

«Εκπεφρασμένη πεποίθησίς μου είναι ότι δεν διέτρεχαν κανέναν κίνδυνον το κοινωνικόν καθεστώς και η τάξις τας ημέρας εκείνας»<sup>153</sup>.

Ο στρατηγός Κ. Παπαγεωργόπουλος, αρχηγός της ΚΥΠ πριν από το πραξικόπημα, συμπληρώνει:

«Ο ισχυρισμός (...) ότι έσωσαν την πατρίδα από την κομμουνιστικήν επικράτησιν νομίζω ότι δεν ευσταθεί. Πρώτον μεν διότι, ως ανωτέρω ελέχθη, πρέπει να εγνώριζον την απόφασιν περί επεμβάσεως του Ανωτάτου Στρατιωτικού Συμβουλίου και, δεύτερον, διότι τα άρματα μάχης, τα πολυβόλα και τα αεροπλάνα ήσαν εις τας χείρας των»<sup>154</sup>.

Αλλά και ο Κ. Καραμανλής χαρακτήρισε «γελοίους» τους ισχυρισμούς της χούντας «περί κομμουνιστικού κινδύνου κατά τον Απρίλιον»<sup>155</sup>. Καταλυτική, τέλος, είναι η εκμυστήρευση του Κωνσταντίνου στο δημοσιογράφο Σουλτσμπέργκερ λίγο καιρό πριν από το πραξικόπημα:

«Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι οι κομμουνιστές ετοιμάζονται για βιαιότητες ή αιματοχυσία. Δεν έχω την εντύπωση ότι συγκεντρώνουν όπλα»<sup>156</sup>.

Απ' ό,τι φαίνεται, όλες αυτές οι σκέψεις είναι λογικές. Και αυτό γιατί δεν μπορεί να γίνει εύκολα κατανοητό γιατί δεν έγινε «κομμουνιστική εξέγερση» το 1958, που η ΕΔΑ είχε προσελκύσει το 24% της προτίμησης του εκλογικού σώματος, και θα γινόταν το 1967, όταν ήταν πολύ αμφίβολο αν θα ξεπερνούσε το 11,8% που είχε λάβει στις εκλογές του 1964.

153. Βλ. Σ. Γρηγοριάδης: *Ιστορία...*, τόμος Α', σελ. 49.

154. Βλ. Σ. Γρηγοριάδης: *Ιστορία...*, τόμος Α', σελ. 49.

155. Βλ. Γ. Κάτρης: *Η γέννηση...*, σελ. 75-76.

156. Βλ. Μ. Πλωρίτης: *Δυναστείες και δυνάστες*, σελ. 156.

Πολύ περισσότερο που στις μεγάλες κινητοποιήσεις το πιο «επαναστατικό» σύνθημα που είχε υποστηρίξει η ΕΔΑ ήταν το «114», δηλαδή, το συνταγματικό άρθρο που καλούσε το λαό να υπερασπίσει το αστικό αυτό Σύνταγμα<sup>157</sup>.

Άλλωστε παραμένει το ερώτημα σχετικά με τον οπλισμό με τον οποίο θα γινόταν η εξέγερση. Οι διάφοροι ισχυρισμοί του Παπαδόπουλου περί 70 φορτηγών ένοπλου υλικού ουδέποτε αποδείχτηκαν.

Οι συνταγματάρχες κατανόησαν το παράλογο του επιχειρήματος και έτσι αναθεώρησαν τη θεωρία τους στον κίνδυνο μετεξέλιξης της Ελλάδας «σε κομμουνιστική χώρα μέσω κυβερνητικής συνεργασίας ΕΚ-ΕΔΑ»<sup>158</sup>.

Όσον αφορά τώρα αυτή τη θέση πρέπει να παραδεχτούμε πως η ΕΔΑ επιθυμούσε τη δημιουργία μιας τέτοιας συμμάχιας. Όμως το 1963 η ΕΚ προτίμησε να ξαναγίνουν εκλογές, παρά να στηριχτεί στις ψήφους της Αριστεράς. Μία παρόμοια προοπτική συμμαχίας εμφανιζόταν εντελώς απίθανη και το 1967. Και αυτό γιατί ο Γ. Παπανδρέου το είχε αποκλείσει υπογράφοντας το μυστικό πρωτόκολλο με τον Π. Κανελλόπουλο και το βασιλιά<sup>159</sup>. Ούτε, όμως, και το επιχείρημα (Κόλλιας) ότι αίτιο της χούντας ήταν η ανώμαλη πολιτική κατάσταση ευσταθεί. Και αυτό επειδή μένει ανεξήγητο γιατί δεν έγινε το πραξικόπημα το καλοκαίρι ή έστω το φθινόπωρο του '65.

157. Είναι γνωστό πως τα ριζοσπαστικά συνθήματα: «Δημοψήφισμα», «Έξω οι Αμερικάνοι» κ.λπ. φανάχτηκαν αυθόρμητα από τον κόσμο που συμμετείχε στις διαμαρτυρίες. Τα συνθήματα αυτά αποτελούσαν θέσεις των όχι ιδιαίτερα πολυάριθμων ομάδων της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς.

158. Ο ίδιος ο Γ. Παπαδόπουλος έδωσε τη χαρακτηριστική βολή στην άποψη αυτή, ομολογώντας πως πριν από τις 21-4-1967: «Η δημοκρατία εις την Ελλάδα δεν διέτρεχε κανέναν άμεσον κίνδυνον από τας δραστηριότητας των κομμουνιστών». Βλ. Γ. Κάτρης: *Η γέννηση...*, σελ. 76.

159. Είναι πια αποδεδειγμένο ότι μπροστά στο πολιτικό αδιέξοδο που είχε δημιουργήσει η αδυναμία αναπαραγωγής των μετεμφυλιακών δομών εξουσίας, οι Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλος, κάτω από την πίεση του βασιλιά, σύναψαν μυστικό σύμφωνο το οποίο προέβλεπε παύση των

Κλείνοντας αυτή την επιχειρηματολογία μπορούμε αβίαστα να συμπεράνουμε πως τα «επιχειρήματα» των συνταγματαρχών είναι εσφαλμένα και σε καμιά περίπτωση δεν υπήρχε κίνδυνος «κομμουνιστικής ανταρσίας». Αντίθετα, η σύλληψη του «κομμουνιστικού κινδύνου» χρησιμοποιήθηκε για να δημιουργηθούν συνθήκες νομιμοποίησης απέναντι στις πράξεις των πραξικοπηματιών.

### 3. Η ελληνική αστική τάξη

Έχουν γραφεί πολλά για τη στάση που κράτησε η αστική τάξη της Ελλάδας τόσο πριν, όσο και κατά τη δικτατορία. Έτσι το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 έχει εμφανιστεί είτε ως αποτέλεσμα ενδοαστικών αντιθέσεων (Πουλαντζάς) είτε ως αποτέλεσμα της συμμαχίας του ντόπιου με το ξένο κατεστημένο (Παπανδρέου-Κάτρη)<sup>160</sup>. Τα συμπεράσματα όμως που προκύπτουν από τη μελέτη τόσο των απόψεων όσο και της επενδυτικής πολιτικής της αστικής τάξης είναι, όπως θα δούμε, τελείως διαφορετικά.

Ας προχωρήσουμε, λοιπόν, στην εξέταση της πολιτικής του βιομηχανικού κεφαλαίου.

αναφορών στα γεγονότα του 1965, δημιουργία της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου, ψήφιση της απλής αναλογικής, αποφυγή —ακόμα και σε περίπτωση μη κατάκτησης της απόλυτης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας από την ΕΚ— σχηματισμού κυβέρνησης ΕΚ-ΕΔΑ, αποφυγή νέων συγκρούσεων μεταξύ ΕΚ και βασιλιά. Για τα παρασκήνια της συμφωνίας, βλ. Λιναρδάτος, 1986, σελ. 376-384.

160. Δεν πρέπει να παραλείψουμε και την άποψη η οποία μιλάει για άμεση επέμβαση της αστικής τάξης στην πτώση του κοινοβουλευτισμού. (Βλ. Σ. Παπασπηλιόπουλος: «Η ελληνική οικονομία πριν και μετά την τελευταία δικτατορία», στον *Οικονομικό Ταχυδρόμο* στις 28-11-74.) Για το βαρύνοντα ρόλο της αστικής τάξης υπάρχουν κι άλλες οπτικές γωνίες (βλ. Κ. Τσουκαλάς: *Η ελληνική τραγωδία*, σελ. 193).

### 3α. Το βιομηχανικό κεφάλαιο

Σε ό,τι αφορά τη βιομηχανική μερίδα της άρχουσας τάξης, το ερώτημα επικεντρώνεται γύρω από τα ζητήματα που έχει θέσει ο Ν. Πουλαντζάς. Συγκεκριμένα γίνεται προσπάθεια να αποσαφηνιστεί η θέση των επιχειρηματιών σε μία σειρά από θέματα, όπως είναι η στάση απέναντι στην κυβέρνηση της ΕΚ, η επενδυτική πολιτική που ακολουθήθηκε, καθώς και η τοποθέτηση σχετικά με την επικείμενη ένταξη στην ΕΟΚ.

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει είναι ότι το βιομηχανικό κεφάλαιο, εκφραζόμενο μέσα από το Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων (ΣΕΒ), ούτε αντιπαπανδρείκό, αλλά ούτε ιδιαίτερα φιλοεοκικό ήταν. Έτσι στο δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 25-11-63 διαβάζουμε για τα αποτελέσματα των εκλογών:

«Το κατ' αυτάς πλειοψηφήσαν κόμμα είναι και αυτό, εξίσου με το μειοψηφήσαν, κόμμα αστικό, εμπιστεύεται και αυτό την οικονομική ανάπτυξιν του τόπου εις την ιδιωτικήν πρωτοβουλίαν και, ως προκύπτει από τας πρώτας δηλώσεις του, αυτής της ιδιωτικής πρωτοβουλίας προτίθεται να καθορίση ευρύτατα τα περιθώρια δράσεως».

Από την ανακοίνωση αυτή δεν αναδεικνύεται κάποιο πρόβλημα μεταξύ ΣΕΒ και ΕΚ. Στη συνέχεια και καθ' όλη τη διάρκεια του 1964 ο ΣΕΒ ασκεί κριτική σε αρκετές πτυχές της κυβερνητικής πολιτικής, π.χ. σε ζητήματα αγορανομικών ελέγχων, για τη μη ύπαρξη συνεργασίας στο βαθμό που θα επιθυμούσαν οι βιομήχανοι μεταξύ κράτους και ΣΕΒ κ.λπ.. Όμως αυτή η κριτική σε καμιά περίπτωση δεν υπερβαίνει τα όρια της κριτικής της διαχείρισης του αστικού συστήματος από μια αστική κυβέρνηση.

Λίγο αργότερα θα εξαλειφθούν και αυτά τα σημεία κρι-

τικής. Έτσι το δελτίο του ΣΕΒ, σχολιάζοντας τα βιομηχανικά νομοσχέδια της κυβέρνησης, παρατηρεί:

«Τα βιομηχανικά νομοσχέδια, που κατηρτίστησαν μερίμνη του Υπουργού Βιομηχανίας, αποτελούν εν τω συνόλω των μίαν άνευ προηγουμένου συστηματική προσπάθειαν αντιμετώπισεως των προβλημάτων της βιομηχανίας και δημιουργίαν ευνοϊκών διά την βιομηχανικήν ανάπτυξιν προϋποθέσεων»<sup>161</sup>.

Με αυτό τον τρόπο η προσφώνηση του Γ. Δράκου, προέδρου του ΣΕΒ, προς τον Γ. Παπανδρέου, σε γεύμα του ΣΕΒ λίγες μέρες αργότερα, δεν πρέπει να δημιουργεί κατάπληξη. Συγκεκριμένα ο Γ. Δράκος τόνισε:

«Δεν θα απασχολήσωμεν επί της διαγραφείσης διά του προχθεσινού σας λόγου βιομηχανικής πολιτικής. Θα σας είπωμεν μόνον ότι εις την γενικότητα μας ικανοποίησεν. Τας λεπτομερείας της και, το κυριότερον, την εφαρμογήν της (...) συζητούμεν με τους υπουργούς σας και συνομολογούμεν ενώπιόν σας σήμεραν ότι όλοι των είναι πρόθυμοι δέχται των παρατηρήσεων και των απόψεών μας. Τους ευχαριστούμεν δι' αυτό».<sup>162</sup>

Οι σχέσεις συνεργασίας μεταξύ ΣΕΒ και ΕΚ θα συνεχιστούν:

«Επιτέλους πρώτη φορά ηκούσθη εν Ελλάδι επισήμως, εγκύρως και απεριφράστως υπέρ της βιομηχανίας και υπέρ των βιομηχάνων φωνή: Έίναι μωρόν να θεωρούμεν ταυτοχρόνως την βιομηχανίαν καθώς και τους βιομηχάνους ύποπτον υπόθεσιν, εφόσον εις την βιομηχανικήν ανάπτυξιν στηρίζομεν την άνοδον του βιοτικού επιπέδου

161. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 15-12-64.

162. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 15-12-64.

του λαού μας', είπεν ο κύριος πρόεδρος της κυβερνήσεως. Ορθόν βεβαίως»<sup>163</sup>.

Όμως το θέμα των βιομηχανικών νομοσχεδίων μονοπωλεί το ενδιαφέρον του ΣΕΒ. Έτσι επανέρχεται στο θέμα σημειώνοντας πως τα νομοσχέδια σε γενικές γραμμές:

«Αποτελούν ένα τεράστιο άλμα προς την ενθάρρυνσιν της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, προς την διοργάνωσιν της βιομηχανικής παραγωγής. (...) Ο ΣΕΒ έχει ιδιαίτερους λόγους να χαιρή διά την ολοκλήρωσιν των νομοσχεδίων»<sup>164</sup>.

Ενώ όμως όλα έβαιναν αισίως, ξέσπασαν τα γεγονότα του Ιουλίου. Μήπως είχε προηγηθεί κάποια «υπόγεια» κρίση στις σχέσεις ΣΕΒ-ΕΚ έτσι ώστε τα Ιουλιανά να αποτελούν λογική κατάληξη αυτής της ρήξης; Μήπως το ντόπιο βιομηχανικό «κατεστημένο» είχε ξαφνικά ανησυχήσει από την κυβερνητική πολιτική; Την απάντηση μας τη δίνει ο ίδιος ο ΣΕΒ με άρθρο του που φέρει τον χαρακτηριστικό τίτλο «Το Δυστύχημα»:

«Με βαρυθυμίαν και αποκαρδίωσιν χαράσσονται αι γραμμαί του παρόντος άρθρου. Εξαιτίας φυσικά της πολιτικής κρίσεως που εξέσπασεν (...)».

Και συνεχίζοντας ο συντάκτης του ΣΕΒ παρατηρεί πως το δελτίο:

«διαπιστώνει ότι παρόμοιαι πολιτικά κρίσεις συνοδεύομεναι από τη συνήθη —φευ— αναστολήν πάσης προσπαθείας οικονομικού εκσυγχρονισμού της Ελλάδος προς τα υποδείγματα των χωρών μετά των οποίων συνεδέθημεν, είναι λυπηραί εκδηλώσεις, θα ελέγαμε μάλιστα δείγματα

163. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 15-1-65.

164. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 31-5-65.

νοσηρότητας της εθνικής μας ζωής. (Υπογράμμιση Σ. Σ.) Παντού σημειώνονται πολιτικά κρίσεις. Αλλά παντού αφήνουν ανεπηρέαστον την οικονομική επίδοσιν του έθνους και παντού προφυλάσσουν την οικονομική εξέλιξιν (...), δεν την αφήνουν έκθετον εις την τύχην της»<sup>165</sup>.

Και όσο η κρίση συνεχίζεται, τόσο διογκώνεται η δυσαρέσκεια των βιομηχάνων:

«Η κυβερνητική κρίσις παρετάθη επί πολύ, παρετάθη καθ' υπερβολήν, παρετάθη πέρα παντός ορίου. Δεν αναζητούμεν τους υπευθύνους αυτής (...). Επισημαίνομεν όμως ότι η κρίσις παρουσιάζει όλα τα χαρακτηριστικά της ψυχικής αποενδιαφερώσεως, της αποτόμου διακοπής του ενδιαφέροντος των Ελλήνων προς την Ελλάδα, της υποσυνειδήτου αγνοήσεως των υποχρεώσεων τα οποίας επιβάλλει το ενδιαφέρον περί του τόπου μας. Είναι δε δείγμα θανάσιμον αυτή η απενδιαφέρωσις, είναι δείγμα παρακμής και προάγγελος αποσυνθέσεως της ζωτικής μας λειτουργίας ως έθνους και ως ατόμων. Τα έθνη φυτοζωούν και πεθαίνουν απενδιαφερόμενα και τα άτομα δεν επιζούν»<sup>166</sup>.

Αυτή η στάση δε φανερώνει, βέβαια, υποκινητές της πολιτικής κρίσης. Αντίθετα μάλιστα αποκαλύπτει φορείς που έχουν θιγεί από αυτή, φορείς που εμφανίζονται αδύναμοι να αντιδράσουν. Τα Ιουλιανά δεν αποτελούν παρά την κορύφωση της σύγκρουσης μεταξύ Παλατιού και κοινοβουλίου. Ο Κωνσταντίνος δεν μπορούσε να ανεχθεί την άνοδο της δύναμης της κυβέρνησης και τη δυνατότητα της να παρεμβαίνει σε όλους τους τομείς. Ο Γ. Παπανδρέου δεν μπορούσε να υποχωρήσει, γιατί τότε θα έχανε τη λαϊκή υποστήριξη. Ήδη το αποτέλεσμα των δημοτικών εκλογών του Ιουλίου του 1964 (βλ. παρακάτω) ήταν σαφέ-

165. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 31-5-65.

166. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 15-9-65.

στατο προανάκρουσμα. Και οι δύο όμως μ' αυτή τους τη σύγκρουση «ευθύνονται» για την απομάκρυνση της χώρας από την «ομαλότητα» ή τουλάχιστον από αυτό που εκείνη την εποχή χαρακτηριζόταν ως «ομαλότητα».

Όμως οι κεφαλαιούχοι μόνο σε περιόδους κοινωνικής γαλήνης μπορούν να επενδύσουν. Έτσι η αποεπενδυτική πολιτική που θα ακολουθήσει αποτελεί τη λογική κατάληξη των πραγμάτων. Παράλληλα οι επιχειρηματίες, καταλογίζοντας στις δύο αντιμαχόμενες πλευρές τις ευθύνες για την κρίση, αφαιρούσαν την εμπιστοσύνη της απ' αυτές. Και, όπως θα δούμε παρακάτω, αυτό θα συντελέσει στην αποδοχή της εναλλακτικής λύσης του στρατού. Ο στρατός που θα λειτουργήσει ως το πολιτικό κόμμα της αστικής τάξης, όπως τόσο εύστοχα έχει παρατηρήσει ο Ν. Πουλαντζάς.<sup>167</sup>

Αλλά ας επανέλθουμε στην εξεταζόμενη περίοδο. Απέναντι στην κυβέρνηση των αποστατών ο ΣΕΒ ακολουθεί διττή στάση. Αρχικά επαινεί την κυβέρνηση και ειδικά τον Στεφανόπουλο και τον Τσουδερό επειδή υποστηρίζουν την ελεύθερη οικονομία και τη συνεργασία κυβέρνησης και ΣΕΒ. Αλλά στη συνέχεια διαμαρτύρεται για τους υψηλούς φόρους και την έντονη κρατική παρέμβαση. Οι βιομήχανοι είναι ιδιαίτερα αυστηροί στην κριτική τους αυτή η οποία όσο περνά ο καιρός γίνεται όλο και δριμύτερη.

Έτσι τον Οκτώβριο του 1966 σημειώνει το δελτίο του ΣΕΒ:

«Το κράτος έχει τόσα δικαιώματα που δεν είχε ποτέ κανένας μονάρχης και τα ασκεί χειρότερα από τύραννο και δεν έχεις από ποιον να βρεις το δίκιο σου».<sup>168</sup>

Λίγο αργότερα ο Μαρινόπουλος, πρόεδρος του ΣΕΒ, κα-

167. Βλ. Ν. Πουλαντζάς: *Η κρίση των δικτατοριών*, σελ. 45.

168. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 15-10-66.

τηγορεί την κυβέρνηση Στεφανόπουλου πως επιβαρύνει με πρόσθετες αυξήσεις της τάξης των 750 εκατομμυρίων δραχμών τη βιομηχανική παραγωγή<sup>169</sup>. Μετά την προκήρυξη εκλογών για το Μάιο 1967 η πιθανότητα αλλαγής συσχετισμού δυνάμεων στο τρίγωνο εξουσίας με τον επικείμενο θρίαμβο της ΕΚ, και συνακόλουθα του κοινοβουλευτισμού, επανέρχεται. Η μεγάλη χούντα προετοιμάζεται, εκφράζοντας τα συμφέροντα του Παλατιού. Η μικρή όμως χούντα πραγματοποιεί το πραξικόπημα, επειδή είναι εκείνη η οποία ήλεγχε ουσιαστικά το στράτευμα. Οι στρατηγοί, έμπιστοι πια του βασιλιά, έχοντας εγκαταλείψει τον ΙΔΕΑ και τους στόχους του, ήταν αδύναμοι να αποτρέψουν την τελική εξέλιξη.

Η βιομηχανική αστική τάξη αναλογιζόμενη τους κινδύνους τόσο μιας νέας σύγκρουσης Παλατιού-κοινοβουλίου, όσο και ενός ημικοινοβουλευτικού βασιλικού πραξικοπήματος, προτιμά να δώσει την εμπιστοσύνη της στους συνταγματάρχες, που στη συγκεκριμένη περίοδο εκφράζουν καλύτερα τα συμφέροντά της. Έτσι δε διστάζει να τους περιβάλει με την εμπιστοσύνη της, αφού πρώτα οι χουντικοί αναγνώρισαν τον αναντικατάστατο ρόλο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην οικονομική ζωή της χώρας.

Τα οικονομικά στοιχεία που υπάρχουν για την περίοδο αποδεικνύουν αυτή τη θέση. Μελετώντας τα στοιχεία του Πίνακα 13 του Παραρτήματος, παρατηρούμε ότι οι επενδύσεις τα έτη 1960-1965 ακολουθούν μια συνεχή ανοδική πορεία που κορυφώνεται το 1964 και το 1965. Ο μικρότερος ρυθμός ανόδου των ετών 1965/1964 σε σχέση με τα έτη 1964/1963 θα πρέπει να αποδοθεί στη διστακτικότητα του επιχειρηματικού κόσμου εξαιτίας της πολιτικής κρίσης. Η ασταθής κατάσταση του 1966 και του 1967 θα επιφέρει και την απόλυτη πτώση. Οι επιχειρηματίες περιμένουν να

169. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 31-12-66.

δουν την εξέλιξη της κατάστασης. Το 1968 ξαναρχίζει διστακτικά η ανοδική πορεία, αν και σε επίπεδα χαμηλότερα απ' αυτά του 1964. Από το 1969 οι επενδυτές βεβαιώνονται ότι το καθεστώς έχει παγιωθεί οριστικά και οι ρυθμοί επενδύσεων αυξάνονται σημαντικά. Μία αύξηση που θα συνεχιστεί και τα επόμενα χρόνια (με εξαίρεση το 1971).

Στα ίδια συμπεράσματα θα καταλήξουμε, αν εξετάσουμε τις ακαθάριστες επενδύσεις πάγιου κεφαλαίου στο δευτερογενή τομέα παραγωγής.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 14 του Παραρτήματος, παρατηρούμε ότι η μεγαλύτερη αύξηση σημειώθηκε τα έτη 1964-1965 και 1968-1969, κατά τη διάρκεια των οποίων το δικτατορικό καθεστώς είχε πια σταθεροποιηθεί. Αντίθετα, οι ρυθμοί είναι αρνητικοί για τα χρόνια της κρίσης (1966-1967). Από εκεί και πέρα η ανοδική πορεία, με εξαίρεση το 1970, θα συνεχιστεί μέχρι το τέλος της επταετίας.

Ένα τελευταίο ενδιαφέρον δεδομένο αφορά την ποσοστιαία διάρθρωση των ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου ανάλογα με το φορέα επένδυσης —ιδιωτικό ή δημόσιο. Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 15 του Παραρτήματος, φανεράνουν την απουσία ιδιαίτερων διαφορών μεταξύ της δικτατορικής και της προδικτατορικής περιόδου, πράγμα που ανατρέπει τους ισχυρισμούς για επέλαση του ιδιωτικού κεφαλαίου κατά την περίοδο αυτή. Αντίθετα, ο ιδιαίτερα δραστήριος κρατικός τομέας συνεχίζει την έντονη παρουσία του.

Είδαμε, λοιπόν, πως η βιομηχανική μερίδα της ελληνικής αστικής τάξης δεν αντιτάχθηκε στην πολιτική της ΕΚ ούτε «συνωμότησε» με τους στρατηγούς για να έρθει η 21η Απριλίου 1967. Η στάση της μπορεί να ερμηνευτεί μόνο σε σχέση με την αδυναμία αναπαραγωγής του μετεμφυλιακού τριγώ-



νου εξουσίας και την κρίση που έφερε αυτή η αδυναμία μέσα στα πλαίσια της έντασης των κοινωνικών συγκρούσεων που χαρακτήρισαν την περίοδο. Με το ζήτημα όμως αυτό θα ασχοληθούμε αργότερα. Εκείνο που πρέπει να κρατήσουμε είναι ότι το πραξικόπημα είναι δύσκολο να ερμηνευτεί μέσω μιας επίπεδης αναφοράς στην υποτιθέμενη σύγκρουση κυβέρνησης-ΣΕΒ. Η ταξική πάλη σε μία χώρα αποτελεί πολυσύνθετο φαινόμενο που ξεπερνά κατά πολύ την όποια δυσανεμία μπορεί να έχουν τμήματα του επιχειρηματικού κόσμου απέναντι στην εκάστοτε κυβέρνηση. Πολύ περισσότερο όταν το εμπειρικό υλικό αποδεικνύει πως αυτή η δυσανεμία δεν ξεπερνούσε τα συνθήματα όρια τριβών που υπάρχουν μεταξύ κυβέρνησης και εργοδοσίας.

#### ΣΕΒ και ΕΟΚ

Ας εξετάσουμε τώρα και τη θέση του Ν. Πουλιαντζά σύμφωνα με την οποία το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 δεν αποτελεί παρά το αποτέλεσμα της σύγκρουσης του φιλοεοικτικού ΣΕΒ με το αμερικανόφιλο εφοπλιστικό κεφάλαιο.

Κατ' αρχήν μια τέτοια θέση διαψεύδεται αμέσως αν αναλογιστούμε ότι, όπως διαπιστώθηκε, ο ΣΕΒ από τις πρώτες μέρες της δικτατορίας εκδήλωσε ανοικτά την υποστήριξή του στο καθεστώς. Επιπρόσθετα, σε συνέντευξή του σε αντιπροσώπους του ελληνικού και ξένου Τύπου στις 27-4-1967 ο Παπαδόπουλος τόνισε:

«...είναι φυσικόν η επιδίωξις μας να είναι η οικονομική ανάπτυξις της χώρας εντός του πλαισίου της Οικονομικής Κοινότητος, εις την οποίαν ανήκομεν...»<sup>170</sup> (Υπογράμμιση Σ. Σ.)

Το γεγονός της μη ολοκλήρωσης της διαδικασίας

170. Βλ. Γ. Παπαδόπουλος: *Το πιστεύω μας*, τόμος Α', σελ. 10.

ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ πρέπει να αποδοθεί στην άρνηση της ΕΟΚ να δεχτεί ως μέλος της χώρα με δικτατορικό καθεστώς.

Αλλά πέρα απ' αυτά τα δύο γεγονότα είναι πραγματικά δύσκολο να θεωρήσει κανείς την πολιτική του ΣΕΒ, κατά την περίοδο 1960-1967, ιδιαίτερα φιλοεοικτική:

Στην έκθεση απολογισμού του το Δ.Σ. του ΣΕΒ (1960) θεωρεί την έναρξη εφαρμογής της συνθήκης σύνδεσης ως το «σημαντικότερο γεγονός της νεότερης ελληνικής ιστορίας»<sup>171</sup>. Όμως στο τέλος του 1963 εκφράζονται για πρώτη φορά ορισμένες αντιρρήσεις για τον τρόπο εφαρμογής της συνθήκης και επισημαίνεται ο κίνδυνος πως, μετά την παρέλευση των χρονικών προθεσμιών, η Ελλάδα θα αποπλιστεί δασμολογικά<sup>172</sup>.

Λίγο αργότερα συνεχίζονται από πλευράς του ΣΕΒ οι διαμαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες οι όροι της συνθήκης των Αθηνών είναι πιο επαχθείς από εκείνους της συνθήκης της Ρώμης<sup>173</sup>. Το Μάιο του 1964 ο ΣΕΒ ζητά αναβολή των χρονοδιαγραμμάτων έτσι ώστε να μπορέσουν να εφαρμοστούν αρμονικά οι συνδέσεις Ρώμης και Αθήνας<sup>174</sup>. Και το Δεκαπενταύγουστο του ίδιου έτους ο ΣΕΒ ξεκαθαρίζει πλήρως τη θέση του:

«Αλλά είναι μύθος ότι η συνθήκη της συνδέσεως αποτελεί υπόδειγμα συνδέσεως διά την Κοινήν Αγοράν. *Εν τοις πράγμασιν αποτελεί το παταγωδέστερον διπλωματικόν μας απόημα περί οικονομικών θεμάτων*»<sup>175</sup>. (Υπογράμμιση Σ. Σ.)

Η στροφή της πολιτικής του ΣΕΒ έχει ολοκληρωθεί. Σε λίγο θα αρχίσει η αντίστροφη πορεία. Έτσι περνάμε από

171. Βλ. ΣΕΒ: *Η ελληνική βιομηχανία κατά το 1961*, σελ. 6.

172. Βλ. ΣΕΒ: *Η ελληνική βιομηχανία κατά το 1963*, σελ. 51-52.

173. Βλ. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 15-1-64.

174. Βλ. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 15-5-64.

175. Βλ. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 15-8-64.

την έντονη αμφισβήτηση στην αποδοχή με όρους της συνθήκης:

«Ζήτημα αναθεώρησης της συνδέσεως δεν μπορεί να τεθεί, αλλά, αντιθέτως, πρέπει να ενεργοποιηθεί όλος ο λαός διά να πετύχη η σύνδεσις»<sup>176</sup>.

Και συνεχίζουν οι βιομήχανοι:

«Δι' ημάς, λοιπόν, είναι αδιάφορον εάν είναι καλή ή κακή η συνθήκη συνδέσεως. Αυτήν υπογράψαμεν, αυτήν θα εκτελέσωμεν»<sup>177</sup>.

Όμως, λίγο αργότερα θα επανέλθει το αισιόδοξο κλίμα του 1961:

«Ο Σύνδεσμος υπήρξεν εκ των πρωτοπόρων εις την προσπάθειαν προσανατολισμού της ελληνικής βιομηχανίας εις την διεθνή αγορά και η υποστήριξις της συνδέσεως βασίζεται εις την πεποίθησιν ότι πρωτίστως διά τα βιομηχανικά προϊόντα διανοίγονται άμεσοι και σοβαραί ευκαιρίαί τοποθετήσεώς των εις το εξωτερικόν»<sup>178</sup>.

Ένα χρόνο μετά ο πρόεδρος του ΣΕΒ ανακαλύπτει τους υπευθύνους για τη μη αρμονική σύνδεση της ελληνικής βιομηχανίας με τα εοκικά χρονοδιαγράμματα: Είναι τα

«πολιτικά κόμματα, που με τους καβγάδες και την πολιτική κρίση, αδυνατούν να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που προκύπτουν από τις προθεσμίες με τη σύνδεση με την ΕΟΚ»<sup>179</sup>.

176. Βλ. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 31-1-65.

177. Βλ. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 15-2-65.

178. Βλ. ΣΕΒ: *Η ελληνική βιομηχανία κατά το 1965*, σελ. 36.

179. Βλ. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 30-4-66.

Όλες αυτές οι παλινδρομήσεις των βιομηχάνων φανερόνουν ένα δισταγμό μπροστά στην πλεύση στο «ανοικτό πέλαγος» της ΕΟΚ. Η βιομηχανική αστική τάξη, όντας στηριγμένη σε καθεστώς προστατευτισμού και υψηλών κρατικών επιδοτήσεων, είχε, και δικαιολογημένα, πολλούς ενδοιασμούς για το αν και με ποιο τρόπο θα μπορέσει να ανταποκριθεί στον ανταγωνισμό των ξένων εταίρων.

Αποτελώντας την πιο αδύνατη πλευρά του ελληνικού κεφαλαίου, αντιμετώπιζε δυσκολίες προσαρμογής σ' ένα καινούριο πλαίσιο η ένταξη στο οποίο είχε αποφασιστεί από την κυβερνητική εξουσία και αποσκοπούσε στην πολιτική και οικονομική ενσωμάτωση της Ελλάδας σε δυτικού τύπου μορφές ανάπτυξης. Στο σχεδιασμό αυτό σημαντικό ρόλο είχαν και οι επιδιώξεις των πιο αναπτυγμένων και ανταγωνιστικών μερίδων του ελληνικού επιχειρηματικού κόσμου (κυρίως εφοπλιστικό και εμπορικό κεφάλαιο), που αντιμετώπιζαν την ένταξη ως μία ευκαιρία επέκτασης των δραστηριοτήτων τους και βελτίωσης της κερδοφορίας τους.

Διαπιστώνεται, με άλλα λόγια, ότι το πρόβλημα παρουσιάζει την ακριβώς αντίθετη μορφή σε σχέση με αυτά που υποστηρίζει ο Ν. Πουλαντζάς. Οι βιομήχανοι όντας σε ασθενέστερη θέση παλινδρομούσαν γύρω από το ζήτημα της ένταξης στην ΕΟΚ. Αντίθετα οι εφοπλιστές εμφανίζονται ως οι κυριότεροι θιασώτες, όπως προκύπτει και από την ανάλυση που ακολουθεί.

### 3β. Το εφοπλιστικό κεφάλαιο

Υπάρχει μία μεγάλη συζήτηση μεταξύ των διαφόρων μελετητών σχετικά με το αν μπορεί ή όχι το εφοπλιστικό κεφάλαιο ελληνικής ιδιοκτησίας, που εισήχθη στη χώρα με το νόμο 2687/53 «περί ξένου κεφαλαίου», να θεωρείται ελλη-

νικό. Συνακόλουθα και αν οι Έλληνες εφοπλιστές αποτελούν μέλη της ελληνικής αστικής τάξης.

Το περιεχόμενο αυτής της μελέτης ξεφεύγει πολύ από τέτοιου είδους αναζητήσεις. Πολύ σύντομα θα αναφέρουμε ότι το εφοπλιστικό κεφάλαιο εκπροσωπείται από το ελληνικό κράτος και οι εργαζόμενοι στην ελληνόκτητη ναυτιλία είναι, κατά κύριο λόγο, Έλληνες πολίτες<sup>180</sup>. Παράλληλα, λόγω της ισχυρής θέσης του στην οικονομία της χώρας, αποτελεί τμήμα της ηγεμονικής μερίδας του συνασπισμού εξουσίας, συμμετέχοντας είτε άμεσα είτε έμμεσα στο πολιτικό γίγνεσθαι. Όπως όμως και να έχει το πράγμα, η ιστορία του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού αποκαλύπτει ότι οι Έλληνες εφοπλιστές όταν ήθελαν να θέσουν αιτήματα στο κράτος χρησιμοποιούσαν πάντα το φόβητρο της απονηολόγησης ως μέσο πίεσης. Έτσι διαπιστώνονται μαζικές αποχωρήσεις και αντίστροφα μαζικές επιστροφές στα ελληνικά νηολόγια, χωρίς όμως να σημαίνει ότι πάντα οι εξελίξεις αυτές εξαρτώνται από την κρατική πολιτική. Άρα από όποια σκοπιά και αν δει κανείς το θέμα δεν μπορεί να αρνηθεί πως το εφοπλιστικό κεφάλαιο ελληνικής ιδιοκτησίας είτε με ξένες είτε με ελληνική σημαία αποτελούσε πάντα έναν ιδιαίτερα σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης των ελληνικών πραγμάτων<sup>181</sup>.

Τόσο σημαντικό άραγε, ώστε, όπως ισχυρίζεται ο Ν. Πουλαντζάς, να υποκινήσει μια στρατιωτική δικτατορία

180. Μαυρή-Τσεκούρας: «Το ξένο κεφάλαιο και...», *Θέσεις*, τ. 2, σελ. 75.

181. Πάντως, για το θεωρητικό ζήτημα, που κατά τη γνώμη μας είναι ιδιαίτερα σημαντικό, βλέπε:

1) Μ. Σεραφεινίδης, Γ. Σεραφεινίδης, Μ. Λαμπρενίδης, Ζ. Δεμαθάς: «Η ανάπτυξη του ελληνικού εφοπλιστικού κεφαλαίου και οι επιπτώσεις στην οικονομία της Ελλάδας».

2) Ν. Ψυρούκης: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Γ'.

3) Γ. Μαυρή-Θ. Τσεκούρας: «Το ξένο κεφάλαιο και η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού», στο περιοδικό *Θέσεις*, τ. 2, σελ. 74-76.

εξαιτίας της σύγκρουσής του με το φιλοευρωπαϊκό κεφάλαιο; Ή, αν δεχτούμε την άλλη άποψη, τόσο ισχυρό ώστε να μην αποδέχεται τη ρηξικέλευθη πολιτική της ΕΚ, να την υπονομεύει και, συμμαχώντας με τα μέλη του «ντόπιου» και «ξένου» κατεστημένου, να την ανατρέπει;

Ας πάρουμε τα πράγματα με σειρά, μελετώντας πρώτα τη σχέση ελληνικού εμπορικού στόλου ως ποσοστού του ελληνόκτητου εμπορικού στόλου. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 16 του Παραρτήματος που αφορούν την περίοδο 1960-1973, η χαμηλότερη συμμετοχή πλοίων ελληνικής ιδιοκτησίας στα ελληνικά νηολόγια σημειώνεται από την περίοδο διακυβέρνησης της ΕΚ μέχρι και την εκδήλωση του πραξικοπήματος, ενώ από το 1968 και μετά ξαναρχίζει η ανάκαμψη.

Το συμπέρασμα, για όσους πρεσβεύουν τις απόψεις περί αμερικανικής επέμβασης, ντόπιου και ξένου κατεστημένου κ.λπ., είναι προφανές και επαληθεύεται απόλυτα, αφού η απονηολόγηση ξεκινάει από τα χρόνια που το Κέντρο ήταν στην κυβέρνηση. Όμως τα πράγματα δεν είναι πάντα όπως φαίνονται με μια πρώτη ματιά. Έτσι πάνω σ' αυτό το ζήτημα ο εφοπλιστής Α. Λαιμός παρατηρεί:

«Διά την απομάκρυνσιν μεγίστου όγκου της εμπορικής μας ναυτιλίας εκ της γαλανόλευκης ευθύνεται βεβαίως και η κατά το παρελθόν ασκηθείσα υπό του κράτους ναυτιλιακή πολιτική, αλλά τούτο δεν σημαίνει ότι αν αυτή ήτο ορθή δεν θα εσημειούτο προσφυγή εις τας ξένας σημαίας. Διότι τοιαύτη προσφυγή εγένετο υπό εφοπλιστών και άλλων κρατών γνωστών διά τον ανέκαθεν προστατευτισμόν των εθνικών των ναυτιλιών, ως είναι αι ΗΠΑ, των οποίων υπήκοοι είναι οι επινοήσαντες τας 'σημαίας ευκολίας'. Αι εκάστοτε συνθήκαι —εθνικαί και παγκόσμιαι— διεξαγωγής του κατά θάλασσαν αγώνος είναι εκείναι αι οποίαι ευθύνονται περισσότερο διά την λήψιν υπό των αγωνιστών των διαφόρων μέτρων, εν οίς και το της προσφυγής εις σημαίας ευκολίας (...). Αι ιδιαίτεραι συνθήκαι

και πάλιν —κατά την γνώμην μας— θα διαδραματίσουν πρωτεύοντα ρόλον εις την επιστροφήν των εμπορικών ναυτιλιών υπό τας εθνικάς των σημαίας (...) υπό τας νέας συνθήκας όλαι αι ναυτιλιακαί επιχειρήσεις θα υποχρεωθούν να καλυφθούν από ισχυράς ναυτιλιακάς εθνικάς σημαίας, εγγυωμένας και την ναυτικήν εργασίαν διά της παροχής όλων των συγχρόνων πολιτισμικών ανέσεων εις τους ναυτικούς, τοιαύται δε δεν δύνανται να είναι, ως εκ της φύσεώς των, αι 'σημαίαι ευκολίας'»<sup>182</sup>.

Αυτά τα έγγραψε ο Α. Λαιμός το 1968. Από το 1969, όπως είδαμε, άρχισε η επιστροφή στα ελληνικά νηολόγια. Άλλωστε η τάση αυτή αποχώρησης ξεκινάει ήδη από το 1963, έτος στο οποίο η ΕΚ ήταν κυβέρνηση μόνο για πολύ λίγο. Έπειτα, καθ' όλη τη διάρκεια των ετών 1962-1963, μέσω του ανεπίσημου οργάνου των εφοπλιστών *Ναυτιλιακά Χρονικά*, διατυπώνονται συνεχείς απειλές αποχώρησης από τα ελληνικά νηολόγια. Τα αίτια δυσαρέσκειας του ναυτιλιακού κεφαλαίου αφορούν το φορολογικό σύστημα. Οι εφοπλιστές διαμαρτύρονται ότι λόγω της ναυτιλιακής κρίσης οι επιχειρήσεις τους πραγματοποιούν μόνο ζημίες και κατά συνέπεια δεν πρέπει να φορολογούνται. Το αξιοπερίεργο όμως είναι ότι παρά την ύπαρξη ζημιών ο ελληνικός εφοπλιστικός στόλος διαρκώς αυξάνει.

Έτσι, βάσει των στοιχείων του Πίνακα 17 του Παραρτήματος, παρατηρούμε ότι ο αριθμός των πλοίων θα αυξηθεί από 1.043 (1960) σε 1.848 (1967), ενώ τα αντίστοιχα μεγέθη για τη χωρητικότητα σε χιλ. τόνους είναι 4.529 (1960) και 7.433 (1967). Εμβαθύνοντας περισσότερο στα δεδομένα του πίνακα γίνεται αντιληπτό ότι ο ελληνικός εφοπλιστικός στόλος με ελληνικές σημαίες παρουσιάζει μια αυξητική τάση, η οποία δε διακόπτεται καμιά χρο-

182. Βλ. Α. Λαιμός: *Το ναυτικόν του γένους των Ελλήνων*, τόμος Β', σελ. 244-245.

νιά. Κατά συνέπεια συμπεραίνουμε ότι οι «μεγάλες ζημίες» δεν εμποδίζουν τους εφοπλιστές να αποκτούν νέα πλοία, γεγονός που δημιουργεί αμφιβολίες για το πόσο αληθινές ήταν αυτές οι ζημίες.

Αλλά ας παρακολουθήσουμε τα επιχειρήματα των εφοπλιστών που η μη αποδοχή των αιτημάτων τους οδήγησε στην απονηολόγηση του 1963:

«Και διερωτώνται οι εφοπλισταί: —Προς τι η περαιτέρω προς τον ελληνικόν νηολόγον στροφή; Πάμπολλαι αι οχληραί γραφειοκρατικάι διατυπώσεις, προκλητική των 'εγκεφάλων' η προβολή, παρέμβασις του εργατικού παράγοντος, απροθυμία εις την λήψιν κάθε μέτρου δυναμένου να αποκαταστήση την ομαλότητα εργασίας (...), επιπλέον δε φορολογία επί των ζημιών!»<sup>183</sup>

«Κλονίζεται η εμπιστοσύνη των εφοπλιστών περί την δυνατότητα προαγωγής της προσπάθειάς τους ταύτης υπό την ελληνικήν σημαίαν και έλλειψις εμπιστοσύνης προκαλεί την φυγήν»<sup>184</sup>.

«Αγώνα υπάρξεως διεξάγουν τώρα οι εφοπλισταί και τονίζουν ότι θα φθάσουν και την κυανόλευκη να παραμερίσουν, αν το κράτος δε θελήση (...) να αλλάξη πολιτική!»<sup>185</sup>

Και καταλήγουν:

«Προσέξατε, κύριοι, είναι αι τελευταίαι προειδοποιήσεις που λαμβάνετε. Συνέλθετε. Κατανοήσατε την κατάστασιν. Θα την χάσετε την ναυτιλίαν»<sup>186</sup>.

Προκαλεί έκπληξη η οξύτητα των επιθέσεων ενάντια στην αστική κυβέρνηση Καραμανλή. Αλλά η προσπάθεια

183. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στη 1-11-1962.

184. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στις 15-1-1963.

185. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στη 1-5-1963.

186. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στη 1-5-1963.

του Καραμανλή για ορθολογικό εκσυγχρονισμό του ελληνικού αστικού συστήματος δεν μπορεί να περιλάβει και την απαίτηση της Ένωσης Εφοπλιστών για κατάργηση της φορολογίας.

Από το Νοέμβριο, όμως, αναλαμβάνει, με ένα σύντομο διάλειμμα, τη διακυβέρνηση της χώρας η ΕΚ. Η στάση των εφοπλιστών απέναντί της παίρνει ένα διττό χαρακτήρα. Από τη μια εκθειάζεται η θέλησή της για συνεργασία —άλλωστε η «ασυμβίβαστη», για τον Α. Παπανδρέου, ΕΚ αλλάζει το φορολογικό νομοσχέδιο κατά τέτοιο τρόπο ώστε να εναρμονίζεται με τις θέσεις των Ελλήνων εφοπλιστών— αλλά από την άλλη προκύπτουν και σοβαρές διαφωνίες. Διαφωνίες που αφορούν τη θέση της ΕΚ για κατάργηση των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων στους ναυτικούς. Βέβαια η κυβέρνηση της ΕΚ δεν ήταν τυχαία κυβέρνηση. Αποτελούσε έκφραση της λαϊκής βούλησης για ορισμένες μεταρρυθμίσεις στα πλαίσια πάντα του συστήματος. Τις μεταρρυθμίσεις αυτές ήταν υποχρεωμένη να τις εφαρμόσει αν δεν ήθελε να χάσει τη λαϊκή υποστήριξη. Έτσι η σύγκρουση σ' αυτό τον τομέα ήταν αναπόφευκτη. Τα αποσπάσματα που ακολουθούν αποδεικνύουν του λόγου το αληθές για τη διπλή στάση των εφοπλιστών.

Τα *Ναυτικά Χρονικά*, σχολιάζοντας αγόρευση του Γ. Παπανδρέου στη βουλή, επισημαίνουν:

«Διά πρώτην φοράν ηκούσθησαν εις την Βουλήν δηλώσεις πρωθυπουργικάι αποδίδουσαι την αναγνώρισιν και αποκαθιστώσαι την ναυτιλίαν εις την συνειδησιν όλου του έθνους. Με ικανοποίησιν η ναυτιλλόμενη Ελλάς δέχεται τους λόγους του κ. Παπανδρέου (...). Από το ούτω πανηγυρικός εκδηλούμενον κυβερνητικόν ενδιαφέρον πολλά δικαιούμεθα να προσδοκώμεν»<sup>187</sup>. (Υπογράμμιση Σ. Σ.)

187. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στις 15-4-1964.

Λίγο αργότερα, ο Σ. Ανδρεάδης θα τονίσει:

«Πριν κλείσω την παρούσαν θεωρώ επιβαλλόμενον το καθήκον να εξάρω το έργον το οποίον έχει επιτελέσει και επιτελεί το αρμόδιον διά τα ναυτιλιακά θέματα υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας, το οποίον, παρά την ποσοτικώς ανεπαρκή συγκρότησίν του και τα περιορισμένα μέσα τα οποία διαθέτει, πράττει ό,τι του είναι δυνατόν διά την ικανοποιητικότεραν παρακολούθησιν και προώθησιν των ζητημάτων τα οποία σχετίζονται με την ναυτιλίαν»<sup>188</sup>.

Η θετική αντιμετώπιση της ΕΚ από τον εφοπλιστικό κόσμο δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση. Όντας μία αστική κυβέρνηση είχε ως έργο της τη βελτίωση των δυνατοτήτων ανάπτυξης της ναυτιλίας. Μία αυστηρή τεχνοκρατική ανάλυση των δεδομένων της περιόδου δε θα μπορούσε να κατανοήσει τα αίτια που θα οδηγήσουν την ΕΚ σε διαμάχη με τους πλοιοκτήτες. Αντίθετα, η γνώση του ιστορικού πλαισίου μέσα στο οποίο λαμβάνουν χώρα οι πολιτικές πράξεις διευκολύνει περισσότερο. Και αυτό γιατί η απόπειρα ενσωμάτωσης των εαμικών μαζών που επιχειρήσε η κυβέρνηση δεν μπορούσε παρά να προσκρούσει στη σθεναρή αντίσταση της ιθύνουσας τάξης, η οποία δεν ήταν διατεθειμένη να αποδεχτεί οποιαδήποτε ενέργεια μπορούσε να θέσει σε αμφισβήτηση τις μετεμφυλιακές δομές εξουσίας. Έτσι οι αγαστές σχέσεις εφοπλιστών-κυβέρνησης δε θα διαρκέσουν πολύ. Ήδη τα πρώτα ρήγματα εμφανίζονται με άρθρο των *Ναυτικών Χρονικών*, που επιτίθεται κατά του υπουργού Μπίρη, επειδή ο τελευταίος ζήτησε την κατάργηση των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων. Βέβαια, είναι ταυτόχρονα υποχρεωμένα να επαινέσουν τον Μπίρη και τον Μητσοτάκη, γιατί, χάρη στις ενέργειές τους, καταργήθηκαν «οι άδικοι φορολογικοί νό-

188. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στις 15-6-1964.

μου». Αυτή η διπλή στάση θα διατηρηθεί μέχρι το τέλος του 1964. Από την αρχή του 1965 μέχρι και την πτώση της ΕΚ οι επιθέσεις κατά του υπουργού αυξάνονται κατακόρυφα. Ταυτόχρονα σταματούν, από την πλευρά της Ένωσης Εφοπλιστών, οι έπαινοι στην κυβέρνηση. Το άρθρο των *Ναυτικών Χρονικών* τις παραμονές των Ιουλιανών, αποτελεί τη λογική κατάληξη της πολιτικής της Ένωσης Εφοπλιστών:

«Η δίωξις των εφοπλιστών — έναρξιν αυτής έκαμεν ο κύριος Μπίρης — δεν πρέπει να μείνη άνευ της ενδεικνυόμενης αντιδράσεως εκ μέρους των ενδιαφερομένων (...). Προσφάτως απέδειξεν ο εφοπλισμός τι ημπορεί να πράξη ηνωμένος. Είναι καιρός να εγκαταλείψη την ανοχήν και να εγείρη τον γρόνθον του»<sup>189</sup>.

Μετά ακολουθούν τα Ιουλιανά και η ενεργός ανάμειξη ενός τμήματος του εφοπλιστικού κόσμου σ' αυτά<sup>190</sup>. Η Ένωση Εφοπλιστών βρίσκει στους αποστάτες τους ιδανικούς εκφραστές των συμφερόντων της. Οι αποστάτες συνδυάζουν από τη μια τον οικονομικό ενδοτισμό της ΕΚ απέναντι στους εφοπλιστές και από την άλλη την άρνηση κάθε μορφής εκδημοκρατικοποίησης και υποστήριξης των πολιτικών ελευθεριών.

Βέβαια, όταν λέμε ότι οι εφοπλιστές υποστήριζαν την κυβέρνηση Στεφανόπουλου, εννοείται πως αυτό έγινε μέσα στα συγκεκριμένα πλαίσια εκείνης της περιόδου, τα οποία από το 1963 οδηγούσαν τους εφοπλιστές να ακολουθούν

189. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στη 1-7-1965.

190. Είναι γνωστό πως στο σπίτι του γνωστού εφοπλιστή Α. Ποταμιάνου, στις 17-9-65, έστησαν το αρχηγείο τους οι αρχηγοί των αποστατών Στεφανόπουλος, Μητσοτάκης, Γαρουφαλιάς, Μπακατσέλος «και με τη βοήθεια και του πρώην συμβούλου του Γ. Παπανδρέου, Γ. Σωσσίδη, άρχισαν να υποδέχονται όσους βουλευτές της ΕΚ είχαν καμφθεί...» (Βλ. Σ. Λιναρδάτος: *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Ε', σελ. 297.

μια διπλή πολιτική: αύξηση των πλοίων με ελληνική σημαία, αλλά σχετική μείωσή τους στο γενικό σύνολο πλοίων ελληνικής ιδιοκτησίας, του οποίου η μεγέθυνση εμφανίζει μεγαλύτερους ρυθμούς.

Άλλωστε ποτέ μία αστική κυβέρνηση δεν μπορεί να ικανοποιήσει το σύνολο των αιτημάτων, οποιοσδήποτε και αν είναι ο αιτών, ακόμα και αν πρόκειται για την πιο ισχυρή μερίδα της άρχουσας τάξης. Και αυτό γιατί κάθε κυβέρνηση έχει ως στόχο της τη συνολική αναπαραγωγή του συστήματος και συνεπώς όλων των εκφραστών του κεφαλαίου και όχι μόνο μίας πλευράς του.

Αλλά ας εξετάσουμε τώρα, μέσα από το εμπειρικό υλικό, πώς εκφράστηκε η σχέση Ένωσης Εφοπλιστών και αποστατών.

Στη 1-8-65 τα *Ναυτικά Χρονικά* χαιρετίζουν με ενθουσιασμό το διορισμό του Κ. Μητσοτάκη ως προσωρινού υπουργού Ναυτιλίας. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, άλλωστε, ότι ο Κ. Μητσοτάκης ήταν, μαζί με τον Σ. Μπίρη, ο υπουργός εκείνος που άλλαξε το φορολογικό νόμο σύμφωνα με τις επιδιώξεις των εφοπλιστών.

Ύστερα από λίγο θα αναλάβει υπουργός ο Σ. Μαυριδόγλου και οι έπαινοι θα ξαναρχίσουν.

«Ό,τι δεν επελύθη κατά το 18μηνο συνεζητήθη και έτυχε της προσφοροτέρας λύσεως εντός δεκαημέρου»<sup>191</sup>. Και λίγο καιρό αργότερα επισημαίνουν: «Λίαν επιτυχείς αι δηλώσεις του κυρίου Μαυριδόγλου και αι σκεφθείσαι απόψεις επί της κυβερνητικής ναυτιλιακής πολιτικής. (...) αι σώφρονες δηλώσεις του κυρίου υπουργού αποτελούν ενθάρρυνσιν διά την ναυτιλίαν μας, μετά τα όσα υπέστη κατά την τελευταίαν διετίαν»<sup>192</sup>. Το τελευταίο αυτό σχόλιο φανερώνει σαφέστατα πόσο είχε ενοχλήσει τον εφο-

191. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στις 15-10-1965.

192. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στη 1-11-1965.

πλιστικό κόσμο η προσπάθεια πολιτικών μεταρρυθμίσεων της ΕΚ Έτσι ξεχνιούνται οι έπαινοι που είχαν απευθύνει στον Γ. Παπανδρέου για τα οικονομικά μέτρα της κυβέρνησης και η σφοδρότατη αντιπαράθεση επικεντρώνεται στο ζήτημα των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονιμάτων.

Αυτή η θετική στάση θα συνεχιστεί σε όλη τη διάρκεια της κυβέρνησης Στεφανόπουλου (π.χ. βλ. δημοσιεύματα των *Ναυτικών Χρονικών* στη 1-6-1966 και 1-11-1966). Οι εφοπλιστές, που δε φείδονταν κριτικής για τις προηγούμενες κυβερνήσεις, δεν έχουν ούτε έναν αρνητικό λόγο να απευθύνουν στους αποστάτες της ΕΚ. Το μόνο σημείο κριτικής θα αποτελέσει ένα χλιαρό άρθρο των *Ναυτικών Χρονικών* μετά (!) την παραίτηση του Σ. Στεφανόπουλου<sup>193</sup>.

Η παραίτηση αυτή, άμεση συνέπεια της άρσης της στήριξης των αποστατών από την ΕΡΕ, οδηγεί τους εφοπλιστές σε κατάσταση αναμονής μέχρι τα γεγονότα της 21ης Απριλίου 1967. Το νέο καθεστώς εξυπηρετεί και αυτό τα συμφέροντά τους. Είναι, όμως, αποτέλεσμα δικών τους άμεσων ενεργειών; Καμία απόδειξη, ούτε καλά καλά ένδειξη, δεν υπάρχει γι' αυτό. Η δικτατορία ήρθε, όπως θα αναλυθεί διεξοδικά στη συνέχεια, ως το αποτέλεσμα της κρίσης των μετεμφυλιακών δομών λόγω της έντασης των κοινωνικών κινητοποιήσεων, και ως καθεστώς ήταν ιδιαίτερα ευπρόσδεκτο από τη συντηρητική μερίδα της ελληνικής ιθύνουσας τάξης.

Έτσι τα *Ναυτικά Χρονικά* παρατηρούν:

«Δε θα παρέλθη χρόνος πολύς —είμεθα βέβαιοι περί τούτου— και θα ιδώμεν τα καλά αποτελέσματα της ανακτήσεως της εμπιστοσύνης όλων προς την νέαν τάξιν πραγμάτων. Ειδικότερον εις την ναυτιλίαν η σταθερότης εις τα

193. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στις 15-1-1967.

της Διοικήσεως είναι η βασική προϋπόθεση της παραγωγικής κινήσεως των πλοίων, της αναπτύξεώς της. Και αυτήν, ευτυχώς, την σταθερότητα γνωρίζει τώρα η Ελλάς, χάρις εις την έγκαιρον επέμβασιν του εθνικού στρατού. Ολίγον ακόμη και η καταστροφή θα επήρχετο»<sup>194</sup>.

Εν τούτοις, είναι αλήθεια πως ούτε η δικτατορία ακολούθησε μία ιδιαίτερη πολιτική «ανοικτών θυρών» απέναντι στο εφοπλιστικό κεφάλαιο. Έτσι με το Ν.Δ. 465/1968 το στρατιωτικό καθεστώς προσπάθησε να αλλάξει τον τρόπο φορολογίας των πλοίων. Η μεταρρύθμιση προέβλεπε την επιβολή φορολογίας ανά τόνο χωρητικότητας σε αντίθεση με το προηγούμενο καθεστώς που προέβλεπε τη φορολόγηση σε αναλογία με την κλίμακα των κερδών. Πρακτική που είχε ως αποτέλεσμα να υπερτετραπλασιαστεί το συνολικό τονάζ και να υποδιπλασιαστούν τα φορολογικά έσοδα κατά την περίοδο 1956-1961.

Σ' αυτό το στοιχείο, που δε φανερώνει υιοθέτηση ιδιαίτερα ευνοϊκής στάσης από την πλευρά των συνταγματάρχων, ίσως αντιταχθεί το γεγονός της αύξησης των ρυθμών επανεγγραφής στα ελληνικά νηολόγια πλοίων ελληνικής ιδιοκτησίας με ξένες σημαίες. (Ενώ στην επταετία 1960-1967 ο ρυθμός αύξησης ήταν της τάξης του 50%, την περίοδο 1967-1974 θα φτάσει το 200%.) Όμως αυτή η τάση έχει ως κύριο αίτιο την παγκόσμια ναυτιλιακή κρίση που ξέσπασε στο τέλος της δεκαετίας του '60 και η οποία καθιστούσε τις σημαίες ευκαιρίας ασύμφορες πια για τους εφοπλιστές. Μικρό, λοιπόν, ρόλο έπαιξε στο γεγονός αυτό η πολιτική της χούντας...

Μένει, τέλος, να ερευνηθεί η θέση των εφοπλιστών σε

194. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στις 15-5-1967.

σχέση με την επικείμενη ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ και οι πιθανές αντιρρήσεις που, σύμφωνα με το σχήμα του Ν. Πουλαντζιά, μπορεί ν' ανάγκασαν τους εφοπλιστές να υποστηρίξουν το πραξικόπημα.

#### Σχέση εφοπλιστών και ΕΟΚ

Η στάση των εφοπλιστών απέναντι στην ένταξη της χώρας στην ΕΟΚ εμφανίζεται αρκετά διαφοροποιημένη απ' αυτή των βιομηχάνων. Οι εφοπλιστές υποστηρίζουν σε όλες τις χρονικές στιγμές, αντίθετα με όσα ισχυρίζεται ο Πουλαντζιάς, την είσοδο της Ελλάδας στην Οικονομική Κοινότητα. Δεν είχαν άλλωστε κανένα σοβαρό λόγο να μην τη θέλουν. Ο πολύ ισχυρός ελληνικός εφοπλιστικός στόλος δε θα αντιμετώπιζε προβλήματα προσαρμογής στα νέα κοινοτικά πλαίσια. Έπειτα η ναυτιλιακή κρίση του 1960-1961 επηρέασε πολύ τους προσανατολισμούς των Ελλήνων εφοπλιστών. Για πρώτη φορά φάνηκε να απαγκιστρώνονται από τη στενή σύνδεση με το αμερικανικό εφοπλιστικό κεφάλαιο, που χαρακτήριζε την πολιτική τους μέχρι τη στιγμή αυτή, και να προσανατολίζονται σε μια «διεθνή συνεργασία του εφοπλιστικού κεφαλαίου»<sup>195</sup>.

Αλλά ας δούμε, μέσα από τα ίδια τους τα λόγια, τι συγκεκριμένα πρόσβευαν εκείνη την περίοδο οι Έλληνες εφοπλιστές. Για την εφαρμογή της σύνδεσης Ελλάδας-ΕΟΚ ο Σ. Ανδρεάδης, πρόεδρος της Ένωσης Εφοπλιστών, στο πρωτοχρονιάτικο μήνυμά του του 1962 θα υπογραμμίσει:

«...Ουδείς δύναται να αμφισβητήσει ότι ο μέγας όγκος της

195. Για το ζήτημα της ναυτιλιακής κρίσης και της αναγκαιότητας της διεθνούς συνεργασίας των εφοπλιστών, βλ. την ομιλία του Σ. Ανδρεάδη στην Ένωση Εφοπλιστών στα *Ναυτικά Χρονικά* στη 1-7-1962.

πρωτοπόρου ελληνικής ναυτιλίας αποτελεί αξιοσημείωτον σύμβολον της ιδιωτικής ναυτιλιακής δραστηριότητος προς την όλην ελληνικήν οικονομίαν και έρεισμα σημαντικόν εν όψει της συνδέσεώς της προς την ΕΟΚ...»<sup>196</sup>

Καμία αντίρρηση δε διαφαίνεται για τη σύνδεση. Αντίθετα, υπενθυμίζεται το βάρος και οι δυνατότητες της συνεισφοράς της ελληνικής ναυτιλίας.

Λίγο καιρό αργότερα τα *Ναυτικά Χρονικά* σε άρθρο τους χαρακτηρίζουν τη σύνδεση ως «το μεγαλύτερο γεγονός της μεταπολεμικής περιόδου και σταθμό στην ιστορία του έθνους»<sup>197</sup>.

Τον επόμενο χρόνο ο Στ. Νιάρχος, σε επιστολή του προς τους Έλληνες εφοπλιστές, θα επισημάνει:

«...Η Ελλάς πραγματοποιεί αυτήν την στιγμήν ένα πρόγραμμα βιομηχανικής αναπτύξεως το οποίο θα επιτρέψει εις την χώραν μας να λάβη εν καιρώ την αρμόζουσαν θέσιν μεταξύ των μελών της ΕΟΚ»<sup>198</sup>.

Όμως ο Α. Δεπάντος, διευθυντής ναυτιλιακών επιχειρήσεων, θα είναι πιο ενθουσιώδης:

«Η εφαρμογή των αρχών της συμφωνίας της Ρώμης και των θαλασσιών μεταφορών και η υιοθέτησις κοινής ναυτιλιακής πολιτικής παρά των χωρών της Κοινότητος απέναντι των τρίτων χωρών θα ενισχύση την θέσιν της Ελλάδος...»<sup>199</sup>

Η θετική αυτή στάση των εφοπλιστών, με εξαίρεση

196. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στη 1-1-1962.

197. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στις 15-10-1962.

198. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στις 15-5-1963.

199. Βλ. *Ναυτικά Χρονικά* στη 1-4-1963.



κάποιες διαφωνίες περιορισμένης κλίμακας, θα συνεχιστεί και τα επόμενα χρόνια.

Όλα αυτά τα στοιχεία θα πρέπει να πείθουν και τον πιο δύσπιστο ότι κανενός είδους αντίθεση μεταξύ εφοπλιστών και ΕΟΚ δεν εμφανίστηκε την περίοδο αυτή. Το αντίθετο μάλλον συνέβη. Συνεπώς η οποιαδήποτε συσχέτιση της δικτατορίας με ενδοαστικές εφοπλιστικού-βιομηχανικού κεφαλαίου, που είχαν ως επίκεντρό τους την είσοδο της χώρας στην ΕΟΚ, δε φαίνεται να είναι ιδιαίτερα τεκμηριωμένη. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι ο ΣΕΒ και η Ένωση Εφοπλιστών παρουσιάζουν ταύτιση συμφερόντων και απόψεων. Ο νόμος 2687/53, που εξυπηρετούσε τους εφοπλιστές, αποτέλεσε για σειρά ετών πηγή συνεχών διαμαρτυριών από την πλευρά των βιομηχάνων. Όμως δεν υπάρχουν στοιχεία που να δείχνουν πως η δικτατορία έγινε γι' αυτό το λόγο. Έπειτα δεν πρέπει να ξεχνάμε πως και οι εφοπλιστές αλλά και οι βιομήχανοι υποστήριξαν σχεδόν αμέσως το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967. Και γι' αυτό υπάρχουν αποδείξεις και ντοκουμέντα. Οτιδήποτε άλλο υπάρχει κίνδυνος να μας οδηγήσει από το χώρο της εμπειρικής πραγματικότητας στο χώρο των συλλογιστικών ακροβασιών.

Το συμπέρασμα που προκύπτει από τη μελέτη του ιστορικού υλικού σχετικά με τη στάση των εφοπλιστών είναι περίπου ίδιο με το αντίστοιχο πόρισμα που ανέδειξε η έρευνα για το βιομηχανικό κεφάλαιο. Οι σχέσεις των κυβερνήσεων της περιόδου 1960-1967 με τους εφοπλιστές πέρασαν από πολλές φάσεις, αλλά σε καμία από αυτές δεν επήλθε ρήξη σε τέτοιο βαθμό, ώστε να μπορεί αβίαστα να πιθανολογηθεί η άμεση συμμετοχή του συνόλου των εφοπλιστών ή, έστω, η συμμετοχή μίας σημαντικής μερίδας στο σχεδιασμό του πραξικοπήματος. Πολύ περισ-

σότερο που, απ' ό,τι είδαμε, η τελευταία κυβέρνηση, αυτή των αποστατών, ήταν και η πιο ευνοϊκά διακείμενη προς τα συμφέροντα του ναυτιλιακού κεφαλαίου. Ούτε, τέλος, φαίνεται να αποδεικνύεται η θέση του Ν. Πουλαντζά περί υποτιθέμενης σύγκρουσης ΣΕΒ-εφοπλιστών γύρω από το ζήτημα της ένταξης στην ΕΟΚ.

### Συμπεράσματα Δεύτερου Μέρους

Στο δεύτερο τμήμα της εργασίας επιχειρήθηκε η αντίκρουση των απόψεων εκείνων που επικεντρώνονται στις σχέσεις εξάρτησης μεταξύ Ελλάδας και ΗΠΑ και στον επικαθοριστικό ρόλο των πρακτόρων της CIA, στις επιδιώξεις του ξένου κεφαλαίου, στις πιθανότητες ύπαρξης «κομμουνιστικού κινδύνου», καθώς και στις διαμάχες στο εσωτερικό του συνασπισμού εξουσίας μεταξύ μεταπρατικής και ενδογενούς αστικής τάξης.

Αρχικά παρουσιάστηκε το ρεύμα μητρόπολης-περιφέρειας και ακολούθησε η κριτική αποτίμηση.

Το συμπέρασμα που προέκυψε είναι ότι για μία σειρά λόγους (ο περιγραφικός χαρακτήρας της θεωρίας, η λανθασμένη προσέγγιση του ζητήματος της εκμετάλλευσης, η εμπορευματική αντίληψη του καπιταλισμού, η προβληματική ερμηνεία του ιμπεριαλισμού, η ελλιπής κατανόηση του κρατικού φαινομένου και η αδυναμία πρόβλεψης των εξελίξεων στις υπανάπτυκτες χώρες) η θεωρία της εξάρτησης εμφανίζεται ανεπαρκής στη δυνατότητα ανάλυσης των σύνθετων φαινομένων που χαρακτηρίζουν τις λεγόμενες «τριτοκοσμικές χώρες» και προτείνεται η αντικατάστασή της από τη μελέτη της ιστορικής εξέλιξης κάθε κοινωνικού σχηματισμού ξεχωριστά. Η επισήμανση ομοιοτήτων

και αποκλίσεων μεταξύ διαφορετικών κοινωνιών θα έρχεται ως παράγωγο της έρευνας και όχι ως προαπαιτούμενο.

Στη συνέχεια ασχοληθήκαμε με τη θεωρία της άμεσης επέμβασης των ΗΠΑ. Έτσι εξετάστηκε, βάσει της παράθεσης εμπειρικού υλικού, η σχέση του δικτατορικού καθεστώτος με τις ΗΠΑ και διαπιστώθηκε ότι υπήρχε ένας διασταγμός για την αναγνώριση του από την αμερικανική κυβέρνηση. Παράλληλα είδαμε ότι σε ορισμένες κρίσιμες στιγμές για τα συμφέροντα των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ, που είχαν να κάνουν με την κατάσταση στη Μέση Ανατολή, οι συνταγματάρχες προτίμησαν να ακολουθήσουν την παραδοσιακά φιλοαραβική ελληνική εξωτερική πολιτική σε αντίθεση με τις βορειοατλαντικές επιθυμίες.

Όσον αφορά το ξένο κεφάλαιο η μελέτη κατέληξε σε δύο συμπεράσματα: α) Η πολιτική της ΕΚ ουδέποτε ήταν αποτρεπτική για την πραγματοποίηση ξένων επενδύσεων, θα μπορούσε δε να χαρακτηριστεί ως ευνοϊκή. β) Στη διάρκεια της δικτατορίας παρατηρήθηκε πτώση στη συμμετοχή των ξένων προς το σύνολο των ακαθάριστων επενδύσεων πάγιου κεφαλαίου, καθώς και στη σχέση ξένων προς ελληνικές επιχειρήσεις.

Για το ακανθώδες ζήτημα του Κυπριακού διαπιστώθηκε ότι η ΕΚ προωθούσε μία νατοϊκή λύση του προβλήματος σε συνεργασία με τις ΗΠΑ και εκείνος που είχε σοβαρές αντιρρήσεις ήταν ο Μακάριος. Παρατηρήθηκε, τέλος, πως ούτε το καθεστώς του Παπαδόπουλου για έξι ολόκληρα χρόνια επιχείρησε οποιαδήποτε λύση αντίθετη στις θέσεις του Μακάριου.

Το γενικό συμπέρασμα που προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι η πολιτική της ΕΚ σε καμία περίπτωση δεν ήρθε σε σημαντική αντίθεση με την αμερικανική πολιτική, οι δε θέσεις της δικτατορίας δεν ήταν πάντα ευθυγραμμισμένες με τους στόχους και τις επιδιώξεις της Αμερικής.

Για το ζήτημα του υποτιθέμενου «κομμουνιστικού κινδύνου» παρουσιάστηκαν μία σειρά από μαρτυρίες (Κωνσταντίνος, Ράλλης, Παπαγεωργόπουλος, Καραμανλής), οι ο-

ποιές βεβαιώνουν ότι το αποδυναμωμένο κομμουνιστικό κόμμα δεν μπορούσε να προχωρήσει στον «τρίτο γύρο», πολύ περισσότερο που και η ΕΚ από την πλευρά της δεν επιθυμούσε κανενός είδους πολιτική συμμαχία με την Αριστερά.

Στη συνέχεια έγινε αναφορά στις θέσεις και την πολιτική που ακολούθησαν οι δύο σημαντικότερες συνιστώσες του ελληνικού κεφαλαίου, το βιομηχανικό και το εφοπλιστικό κεφάλαιο. Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις τους με την ΕΚ μπορεί να παρατηρηθεί ότι γενικά κινήθηκαν σ' ένα επίπεδο συνεργασίας με λιγότερο ικανοποιημένο το εφοπλιστικό κεφάλαιο, πράγμα όμως που είχε διαπιστωθεί και για τις σχέσεις εφοπλιστών και ΕΡΕ. Παράλληλα εξετάστηκαν οι απόψεις που είχαν διατυπωθεί για την επικείμενη ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ και διαπιστώθηκε πως, αντίθετα με τα όσα υποστηρίζει ο Ν. Πουλαντζάς, το εφοπλιστικό κεφάλαιο ήταν αναμφισβήτητα ευνοϊκό, ενώ το βιομηχανικό κεφάλαιο διατύπωνε από καιρό σε καιρό ορισμένες σημαντικές επιφυλάξεις.

Στο σημείο αυτό θα επιχειρηθεί μία συνοπτική περιγραφή όσων θα υποστηρίξουμε στο επόμενο μέρος.

Ειδικότερα στο Πρώτο Μέρος παρουσιάστηκαν αρχικά οι κυριότερες απόψεις που έχουν διατυπωθεί για τα αίτια της 21ης Απριλίου 1967 και επιχειρήθηκε η ανασκευή τους. Όμως η μελέτη αυτή δε θα ήταν ολοκληρωμένη αν περιοριζόταν στην αναφορά των θέσεων που έχουν διατυπωθεί και των αντίστοιχων αντικρούσεων, γιατί τότε θα εξηγουσαμε μόνο γιατί η 21η Απριλίου 1967 δεν ήταν αποτέλεσμα παραγόντων που άλλοι συγγραφείς θεωρούν σημαντικούς. Είναι, δηλαδή, απαραίτητο να γίνει αναφορά στους λόγους τους οποίους εμείς εκτιμούμε ως γενεσιουργούς. Μία τέτοια προσπάθεια ξεκίνησε με την αναφορά της άποψης του Δ. Χαράλαμψη, σύμφωνα με την οποία το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 ήταν αποτέλε-

σμα των μετεμφυλιακών δομών του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, στον οποίο, μετά το τέλος του εμφυλίου, δημιουργήθηκαν τρία κέντρα εξουσίας: στρατός, κοινοβούλιο, Παλάτι. Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1964 σηματοδότησε την άνοδο του κοινοβουλευτισμού και τον κίνδυνο ανατροπής του πλαισίου αυτού<sup>200</sup>.

Σίγουρα η ανάλυση αυτή είναι η πιο πειστική από όσες έχουν αναφερθεί μέχρι τώρα, όμως δεν παύει να παραμένει στο πολιτικό επίπεδο. Έτσι δεν εξηγεί γιατί συνέβη αυτή η εντυπωσιακή στροφή του λαού προς την Ένωση Κέντρου. Δεν εξηγεί, επίσης, τη γρήγορη μεταστροφή προς την ΕΔΑ, όπως τουλάχιστον αυτή σημειώθηκε στις δημοτικές εκλογές του Ιουλίου 1964. Δεν ερμηνεύει ακόμα τα αίτια του λαϊκού ξεσηκωμού ενάντια στο βασιλικό πραξικόπημα, τις συνεχείς λαϊκές κινητοποιήσεις για ολόκληρες εβδομάδες...

Για να μπορέσουν να αποσαφηνιστούν όλα αυτά θα πρέπει να γίνει μία εκτενής αναφορά στις κοινωνικές (πολιτικές, ιδεολογικές, οικονομικές) συνθήκες ύπαρξης στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού κατά τη διάρκεια της περιόδου 1949-1967. Δεν πρέπει, δηλαδή, να αγνοηθεί το γεγονός της πολιτικής, ιδεολογικής και οικονομικής καταπίεσης των κυριαρχούμενων εαμογενών στρωμάτων. Με βάση αυτές τις τρεις συνιστώσες μπορεί να γίνει κατανοητή η εξέλιξη των γεγονότων.

Έτσι, μπορούμε να πούμε πως το βιοτικό επίπεδο του λαού κυμαινόταν σε πάρα πολύ χαμηλά επίπεδα από το 1949 μέχρι και το 1963. Ταυτόχρονα η καταπίεση είχε επεκταθεί και στο πολιτικό αλλά και στο ιδεολογικό επίπεδο. Στο πολιτικό με τη μη ελεύθερη λειτουργία του κοι-

200. Μπροστά σε αυτό τον κίνδυνο έχουμε τη σύγκρουση κυβέρνησης και Παλατιού και τη νίκη του τελευταίου. Όμως απέναντι στην πιθανότητα της παγίωσης της δύναμης του κοινοβουλευτισμού, με τις εκλογές του Μαΐου 1967, ο στρατός αποφασίζει να παρέμβει. Αποτελεί, άλλωστε, και τον πιο ισχυρό από τους τρεις πόλους εξουσίας, πράγμα που εξηγεί τόσο τον αιφνιδιασμό του Κωνσταντίνου το πρωινό της 21ης Απριλίου 1967, όσο και την αποτυχημένη κατάληξη του βασιλικού κινήματος το Δεκέμβριο 1967.

νοβουλευτισμού και στο ιδεολογικό με τη θέσμιση του κράτους των εθνικοφρόνων.

Αυτή η μορφή συγκρότησης, μέσα από μια πορεία εσωτερικών συγκρούσεων και αντιφάσεων, θα φτάσει στα όριά της με τις εκλογές του 1964. Η άρνηση του δοσμένου οικονομικού, πολιτικού και ιδεολογικού μετεμφυλιακού πλαισίου θα εκφραστεί μέσα από το 53% της Ένωσης Κέντρου. Το αποτέλεσμα αυτό θα λειτουργήσει καταλυτικά και θα οδηγήσει το σύστημα σε μια σειρά από εσωτερικές αντινομίες. Η περίοδος 1964-1967 θα είναι περίοδος γενικευμένης κρίσης όλων των δομικών επιπέδων. Η σύγκρουση θα επικεντρωθεί στο πολιτικό επίπεδο και νικητής θα αναδειχτεί ο πιο ισχυρός πόλος εξουσίας, ο στρατός. Η μετατόπιση του κέντρου της ταξικής πάλης στο πολιτικό επίπεδο δεν πρέπει να ξαφνιάζει. Σε κάθε ιστορική στιγμή, η μορφή ενός κοινωνικού σχηματισμού αποκρυσταλλώνεται μόνο ύστερα από οξύτερες αντιπαραθέσεις που λαμβάνουν χώρα στο πολιτικό επίπεδο. Παραδείγματα υπάρχουν πολλά. Στην περίπτωση της Ελλάδας δεν πρόκειται για αλλαγή, αλλά για μια εναγώνια προσπάθεια διατήρησης των μετεμφυλιακών κοινωνικών δομών σ' ένα αυταρχικό πλαίσιο όπως αυτό εκφράστηκε από το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967. Η δομική κρίση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού λύθηκε μ' αυτό τον τρόπο (21-4-67), γιατί δεν μπορούσε στις συγκεκριμένες συνθήκες να γίνει διαφορετικά, αν αναλογιστούμε την υπεροχή δύναμης που διέκρινε το στρατό από τα υπόλοιπα κέντρα εξουσίας.

Στην ουσία όλο το πρόβλημα των αιτίων του πραξικοπήματος σχετίζεται με τη δυναμική που πήραν οι κοινωνικές κινητοποιήσεις από την άνοδο της ΕΚ στην κυβερνητική εξουσία μέχρι και την 21η Απριλίου 1967, γεγονός που αποδεικνύει πως η εμπιστοσύνη στον κοινοβουλευτισμό, όπως εκφράστηκε με τον εκλογικό θρίαμβο της ΕΚ, δεν είχε μια βραχυπρόθεσμη διάρκεια. Αυτό φαίνεται, σε κοινωνικό

επίπεδο, από τις συνεχείς κινητοποιήσεις τόσο των αγροτών όσο και των εργατών. Αποδεικνύεται, όμως, και στο πολιτικό επίπεδο τόσο από τη μεταστροφή προς τα αριστερά του εκλογικού σώματος τον Ιούλιο 1964 (δημοτικές εκλογές), όταν η πολιτική της ΕΚ φανέρωνε πως καμιά διάθεση δεν υπήρχε από πλευράς της για ιδιαίτερες και σοβαρές μεταρρυθμίσεις, όσο και από τις συνεχείς λαϊκές κινητοποιήσεις την περίοδο του βασιλικού πραξικοπήματος<sup>201</sup>.

Η άρχουσα τάξη ήταν αποφασισμένη να μη δεχτεί να προβεί σε καμία παραχώρηση, μόλις δεκαοχτώ χρόνια μετά το τέλος του εμφυλίου, προς τα κυριαρχούμενα στρώματα. Ο στρατός ήταν έτοιμος να παίξει το ρόλο για τον οποίο προετοιμαζόταν τα δεκαοχτώ αυτά χρόνια...

Στα επόμενα τμήματα της εργασίας μας επιχειρείται να αποδειχτεί η υπόθεση εργασίας που μόλις διατυπώθηκε. Θα πρόκειται, δηλαδή, για μία απόπειρα διαλεκτικής σύνθεσης και των τριών δομικών στοιχείων που συνυπάρχουν στα πλαίσια ενός κοινωνικού σχηματισμού με ξεχωριστή, αρχικά, αναφορά στο καθένα.

Έτσι, στο επόμενο τμήμα θα ασχοληθούμε με την παρουσίαση των βασικών συνιστωσών που χαρακτήριζαν την ελληνική κοινωνία κατά τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου.

201. Βέβαια, αυτό που πρέπει να σημειωθεί εδώ είναι το γεγονός της ριζοσπαστικοποίησης μεγάλης μερίδας των συμμετεχόντων σ' αυτές τις κινητοποιήσεις. Έτσι για πρώτη φορά ακούγονται συνθήματα, παρά τις αντίθετες παραινέσεις τόσο της ΕΚ όσο και της ΕΑΑ, όπως: «Δημοψήφισμα», «Δε σε θέλει ο λαός, πάρ' τη μάνα σου και μπρος» κ.λπ. Όμως και σ' αυτή την περίπτωση δεν έχουμε παρά μόνο τη θέληση για μεταβολή του αστικού Συναγματος από βασιλευόμενη κοινοβουλευτική δημοκρατία σε αβασίλευτη κοινοβουλευτική δημοκρατία, πάντα όμως στα αστικά πλαίσια. Αυτό άλλωστε φανερώνει και η ιδιαίτερη επιτυχία που γνώρισε το σύνθημα «1-1-4», το οποίο δεν εξέφραζε παρά την ανάγκη λειτουργίας του αστικού Συναγματος.

## ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

### Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΩΝ, ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΥΝΙΣΤΩΣΩΝ

#### Εισαγωγή

Η οποιαδήποτε προσπάθεια προσέγγισης της μετεμφυλιακής ιστορίας πρέπει να λαμβάνει πάντοτε υπόψη της ένα βασικό πολιτικοκοινωνικό δεδομένο: το γεγονός ότι η χώρα το 1949 βγήκε μετά τη διεξαγωγή ενός εμφυλίου πολέμου, ο οποίος έθεσε σε σοβαρό κίνδυνο τις ίδιες τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, την ίδια την αστική εξουσία. Η κοινωνικοπολιτική στρατηγική που επινοήθηκε και εφαρμόστηκε από την άρχουσα τάξη, καθώς και η προσπάθεια σύναψης κοινωνικών συμμαχιών συνδέονται άμεσα με το γεγονός αυτό.

Πρόκειται για έναν τριπλό στόχο που μπορεί να αναλυθεί στις εξής συνιστώσες — την καθεμιά με τις δικές της οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις: α) Συγκρότηση του κράτους βίας με κυρίαρχο πόλο το στρατό. β) Προσπάθεια ανασυγκρότησης της οικονομίας, στην οποία σημαντικό ρόλο έπαιξε τόσο ο ρόλος του κράτους

όσο και η βοήθεια της αμερικανικής αποστολής (μέχρι το 1953). γ) Δημιουργία μιας ευρύτατης κοινωνικής συμμαχίας τόσο στη βάση συγκεκριμένων υλικών ανταλλαγμάτων, για παράδειγμα, πρόσληψη στο Δημόσιο, όσο και στη βάση καλλιέργειας αφηρημένων ιδεολογημάτων (η πίστη στην εθνικοφροσύνη).

Τον πιο σημαντικό ρόλο στο εσωτερικό της αστικής τάξης επιτέλεσε το εφοπλιστικό κεφάλαιο. Αυτή η μερίδα του κεφαλαίου κατόρθωσε, εκμεταλλευόμενη ιστορικούς όρους και γεωπολιτικά δεδομένα, να παρουσιάσει μία γρήγορη ανάπτυξη και να πετύχει την ταχύτατη διεθνοποίησή της. Αντίθετα η δράση του βιομηχανικού κεφαλαίου χαρακτηρίστηκε από πολιτική σημαντικών επιδοτήσεων από την πλευρά του κράτους και από την αδιαφορία του ξένου κεφαλαίου για πραγματοποίηση μαζικών επενδύσεων στον ελλαδικό χώρο. Η προσπάθεια εκσυγχρονισμού αυτών των δομών της ελληνικής οικονομίας θα επιχειρηθεί από τον Κ. Καραμανλή μέσω της προσπάθειας ένταξης στην ΕΟΚ.

Παρατηρούνται, ωστόσο, ορισμένες σημαντικές αλλαγές στη φυσιογνωμία των Ελλήνων κεφαλαιούχων. Ένας μεγάλος αριθμός επιχειρηματιών που είχαν δράσει στην προπολεμική περίοδο είτε αδρανοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της κατοχής είτε διέφυγαν στο εξωτερικό. Όμως, στο διάστημα της απουσίας τους διαμορφώθηκαν και πλούτισαν νεοπαγή κοινωνικά στρώματα, τα οποία συνδέθηκαν με δραστηριότητες μαύρης αγοράς, δωσιλογισμού, πρακτόρευσης συμπατριωτών τους κ.λπ. Όλοι αυτοί αποτέλεσαν τα νεοσύστατα αστικά στρώματα, τα οποία ήρθαν, από χρονική άποψη, πρώτα σε σύγκρουση με το εαμικό μπλοκ<sup>202</sup>.

202. Κ. Βεργόπουλος: «Το προστατευτικό κράτος και οι κοινωνικές συμμαχίες», *Αντί*, 1977, τ. 66, σελ. 14.

Η συγκρότηση, λοιπόν, της νέας μετεμφυλιακής αστικής τάξης, που περιλάμβανε και τις δύο αυτές κατηγορίες αστικών στρωμάτων, δε θα είχε ολοκληρωθεί χωρίς τη σημαντική υλική βοήθεια της αμερικανικής αποστολής.

Συγκεκριμένα, η αμερικανική βοήθεια είχε πολιτικούς και οικονομικούς στόχους. Οι πολιτικοί στόχοι σχετίζονταν με την προσπάθεια σχηματισμού ενός αυταρχικού κράτους που θα θωράκιζε ακόμα περισσότερο το δεδομένο σύστημα εξουσίας, αλλά και που θα συνδεόταν με τους γενικότερους νατοϊκούς σχεδιασμούς στα πλαίσια του ψυχρού πολέμου. Οι οικονομικοί στόχοι αφορούσαν τις δυνατότητες επαναλειτουργίας της διαδικασίας συσσώρευσης στο εσωτερικό μίας χώρας που μόλις έβγαινε από τη γερμανική κατοχή και από έναν εμφύλιο πόλεμο.

Έτσι σε πολύ μεγάλο βαθμό η δημιουργία του κρατικού μηχανισμού συνδέθηκε με τις ανάγκες σύναψης κοινωνικών συμμαχιών και συνακόλουθα με το γεγονός της πραγματοποίησης διευρυνμένων προσλήψεων στο δημόσιο τομέα, ενώ η αμερικανική χρηματοδότηση σε αρκετούς τομείς της οικονομίας σχετίστηκε με τις ευρύτερες στρατιωτικές ανάγκες του ΝΑΤΟ<sup>203</sup> και αφορούσε, κατά κύριο λόγο, το δημόσιο τομέα της οικονομίας.

Σχετικά με τον ιδιωτικό τομέα, μπορούμε να πούμε ότι η αμερικανική βοήθεια στόχευε από τη μία στην ανόρθωση του εμπορίου και από την άλλη στην ανάπτυξη της βιομηχανίας.

Για το εμπόριο προβλεπόταν η παροχή πιστώσεων σε συνάλλαγμα για την αγορά αμερικανικών προϊόντων<sup>204</sup>. Για τη βιομηχανία γινόταν προσπάθεια να πραγματοποιηθεί η υποκατάσταση των εισαγωγών με τη μείωση της ανερ-

203. Κυρίως ηλεκτρισμός, υλικοτεχνική υποδομή, μεταφορές, χημικά, τσιμέντο, πλαστικά. (Γ. Μηλιός, 1988, σελ. 328-329.)

204. Δ. Σταματόπουλος: *Εκβιομηχάνιση και εξορυσιαστική στρατηγική στην Ελλάδα*, 1989, σελ. 93-94.

γίας και τον παράλληλο συντονισμό με τις εξελίξεις στη γεωργία<sup>205</sup>.

Αναφερθήκαμε στους δύο από τους τρεις στόχους πάνω στους οποίους στηρίχτηκε η αστική στρατηγική μετά το τέλος του εμφυλίου (δημιουργία ισχυρού κράτους, ανόρθωση της οικονομικής δραστηριότητας). Μένει να γίνει μία σύντομη αναφορά στο ζήτημα των κοινωνικών συμμαχιών της περιόδου 1949-1967.

Με ένα σχηματικό τρόπο θα μπορούσε να υποστηριχτεί πως η άρχουσα τάξη στην προσπάθειά της να παγιώσει την υπό αμφισβήτηση αναπαραγωγή της ταξικής της εξουσίας δημιούργησε ένα μπλοκ κοινωνικών συμμαχιών στο οποίο συνυπήρχαν αστικά, μικροαστικά και αγροτικά στρώματα και συνδετικός ιστός του ήταν από τη μία συγκεκριμένα υλικά ανταλλάγματα και από την άλλη η ιδεολογία του αντικομμουνισμού όπως αυτή διαμορφώθηκε από το επίσημο θεσμικό και εξωθεσμικό πλαίσιο. Η συμμαχία αυτή στο πολιτικό επίπεδο εκφράστηκε μέσα από τον εκάστοτε κομματικό σχηματισμό της Δεξιάς.

Πιο συγκεκριμένα, στο εξουσιαστικό μπλοκ συμμετείχαν οι ακόλουθες κοινωνικές ομάδες:

1) Η αστική τάξη κάτω από την ηγεμονία του εφοπλιστικού και του μεγάλου βιομηχανικού κεφαλαίου<sup>206</sup> σε συνεργασία με τα νεοπαγή αστικά στρώματα που πλούτισαν κατά τη διάρκεια της κατοχής και της «ανοικοδόμησης». Σημαντικός ήταν και ο ρόλος της επίσημης κρατικής διανόησης (καθηγητές πανεπιστημίου κ.λπ.) στη

205. Σταματόπουλος, ό.π., σελ. 97.

206. Χαράλαμπος, 1985, σελ. 73.

δημιουργία όρων ιδεολογικής συνοχής και νομιμοποίησης.

2) Αγρότες από τις πιο καθυστερημένες οικονομικά περιοχές της χώρας, καθώς και κάτοικοι των παραμεθόριων περιοχών που το επίσημο κράτος τούς κρατούσε απομονωμένους από την υπόλοιπη Ελλάδα με το πρόσχημα του κινδύνου της κατασκοπίας<sup>207</sup>.

3) Τα στρώματα εκείνα που συνδέθηκαν με τους κατασταλτικούς μηχανισμούς κατά τη διάρκεια των ετών 1936-1949 (δωσίλογοι, παρακρατικοί, μέλη των ΤΕΑ κ.λπ.).

4) Η επαγγελματική κατηγορία των μόνιμων αξιωματικών του στρατού, που μέσα από τις εμφυλιοπολεμικές συνθήκες κατόρθωσε να αναβαθμίσει τη θέση και το κύρος της στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας<sup>208</sup>.

5) Το σώμα των δημόσιων υπαλλήλων τού, εκκαθαρισμένου από τα φιλοεαμικά στοιχεία, κρατικού μηχανισμού. Το εγχείρημα ενσωμάτωσης ευρύτερων κοινωνικών στρωμάτων στις κυρίαρχες στρατηγικές μέσω της ένταξης στο δημόσιο τομέα θα έχει ως αποτέλεσμα κατά τη διάρκεια των ετών 1949-1967 να αυξηθούν οι δημόσιοι υπάλληλοι κατά 140%, ενώ, όπως υπολογίζει ο Α. Παπανδρέου, στις αρχές της δεκαετίας του '50 το ένα τρίτο του ελληνικού πληθυσμού εξαρτάται μερικά ή ολικά από τις κρατικές επιχορηγήσεις<sup>209</sup>.

6) Τα μέλη της παραδοσιακής μικροαστικής τάξης. Μέσω του κυκλώματος των κρατικών επιδοτήσεων, αλλά και μέσω των υλικών πόρων που είχαν αποκομίσει κατά τη διάρκεια της κατοχής, νεοσύστατα μικροαστικά στρώματα είχαν βγει στο κοινωνικό προσκήνιο. Το πολιτικό τους βάρος δεν πρέπει, σε καμία περίπτωση, να υποτιμηθεί.

207. Βερναρδάκης-Μαυρή, 1991, σελ. 174.

208. Αρκεί να αναλογιστούμε τη σημασία που έδιναν τότε τα μεσαία στρώματα των πόλεων στο να γίνει ο γιος αξιωματικός ή να παντρευτεί η κόρη με αξιωματικό ώστε να είναι η οικογένεια «μέσα στα πράγματα».

209. Βεργόπουλος, 1984, σελ. 550-551.

Όπως υπολογίζει ο Κ. Βεργόπουλος, μεταξύ του 1941 και του 1953 δημιουργήθηκαν 40.000 νέες βιομηχανίες<sup>210</sup>, ενώ στις αρχές της δεκαετίας του '50 ο αριθμός των εργοδοτών, των αυτοαπασχολούμενων και των συμβοηθούτων μελών από την οικογένεια στις μικρές επιχειρήσεις του δευτερογενή και του τριτογενή τομέα έφτανε τις 300.000!

7) Παράλληλα, η συνεχής εξάρτηση, κατά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, των επενδύσεων από την κρατική αρωγή είχε ως αποτέλεσμα την ανεπάρκεια της επενδυτικής δραστηριότητας και τη συνακόλουθη διατήρηση της ανεργίας και της υποαπασχόλησης σε υψηλά επίπεδα. Δημιουργήθηκαν έτσι πολυάριθμα κοινωνικά στρώματα ανέργων τα οποία ζούσαν από τις κρατικές επιδοτήσεις. Στα περιθωριοποιημένα αυτά στρώματα πρέπει να προσθούμε και τα ξεριζωμένα στρώματα του εμφυλίου (αγρότες, Μικρασιάτες πρόσφυγες κ.λπ.)<sup>211</sup>.

Με τον τρόπο αυτό δημιουργήθηκε ένας σημαντικός αριθμός ανθρώπων, οι οποίοι τόσο για λόγους πολιτικοϊδεολογικούς, όσο και για λόγους οικονομικούς βρέθηκαν να υποστηρίζουν το αστικό μπλοκ εξουσίας.

Συμπερασματικά διαπιστώνεται ότι οι διαδικασίες συγκρότησης του νέου εξουσιαστικού μπλοκ είχαν τρία αποτελέσματα: α) Τη δημιουργία μιας σχετικά πολυάριθμης κατηγορίας νέων επιχειρηματικών στρωμάτων<sup>212</sup>. β) Το σχημα-

210. Κ. Βεργόπουλος, 1984, σελ. 548.

211. Κ. Βεργόπουλος, «Το προστατευτικό κράτος και οι κοινωνικές συμμαχίες», *Αντί*, 1977, τ. 66, σελ. 15.

212. Ο Κ. Βεργόπουλος αναφέρει πως, ενώ στη δεκαετία 1931-1940 ο μέσος ετήσιος αριθμός νέων επιχειρήσεων έφτανε τις 1.803, τη δεκαετία 1946-1956 θα φτάσει τις 3.968 (!) Βλ. Κ. Βεργόπουλος, 1984: «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης», σελ. 548, στο συλλογικό τόμο: *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*.

τισμό ενός κράτους που ευνοεί, με την πραγματοποίηση έργων υποδομής, τις συνθήκες κεφαλαιακής συσσώρευσης, αλλά και που εγγυάται τη λειτουργία ενός θεσμικού πλαισίου που αποσκοπεί στη χειραγώγηση των κοινωνικών και πολιτικών εκείνων δυνάμεων που στήριζαν το εαμικό μπλοκ. γ) Τη σύναψη σημαντικών κοινωνικών συμμαχιών, το εύρος των οποίων διευκόλυνε την παγίωση των ταξικών σχέσεων εξουσίας.

Η προσπάθεια επιβολής της αστικής στρατηγικής και οι κοινωνικές αντιδράσεις που αυτή προκάλεσε στις ιδεολογικές, πολιτικές και οικονομικές διαστάσεις τους θα εξεταστούν στα κεφάλαια που ακολουθούν κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορέσει να γίνει κατανοητό το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο δημιουργήθηκαν οι συνθήκες για την επιβολή της δικτατορίας.

## 1. Ιδεολογικό και θεσμικό πλαίσιο του κράτους των εθνικοφρόνων

«Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες. Με άλλα λόγια, η τάξη που είναι η κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη πνευματική της δύναμη».

K. ΜΑΡΞ

Η συντριπτική ήττα που γνώρισε το λαϊκό κίνημα στον εμφύλιο πόλεμο και η αστική εναλλακτική λύση που επιβλήθηκε δεν μπορούσαν, πέρα από τη βάση, παρά να επηρεάσουν και το εποικοδόμημα του ελληνικού κοινωνικού

σηματισμού. Η αντίθετη θέση έπρεπε με κάθε τρόπο να εξαλειφθεί. Το ιδεολογικό μόρφωμα του «κράτους των εθνοκρόνων» δεν αποτελεί παρά το αποτέλεσμα αυτής της επιδίωξης. Έτσι το «εθνικό κράτος» έφτασε να εμφανίζεται ως «η φανερή και καταξιωμένη συμβολική οντότητα μίας μυθοποιημένης συλλογικής ταυτότητας»<sup>213</sup>. Πρόκειται, δηλαδή, για μια συλλογική συσπείρωση και ταυτόχρονα αναγνώριση μίας συλλογικής ταυτότητας κατά την οποία οι μη δυνάμενοι συμμετοχής στο κράτος αυτό αποτελούσαν κοινωνική μειονότητα.

Η αναγωγή κάθε μη δεξιάς αντίληψης και στάσης, σε πράξη αντεθνική — και συνακόλουθα εχθρική προς το έθνος και τους στόχους του — δεν αποτελούσε παρά το ιδεολογικό κάλυμμα αυτού του κοινωνικού δυϊσμού.

Για να γίνει κατορθωτός αυτός ο διαχωρισμός, που σε τελευταία ανάλυση στόχευε στην υποταγή-αποϊδεολογικοποίηση των ηττημένων — ήταν επιτακτική η λήψη μέτρων τόσο θεσμικού, όσο και εξωθεσμικού χαρακτήρα.

#### α. Θεσμικό πλαίσιο

Μελετώντας το Σύνταγμα του 1952 παρατηρούμε ότι σύμφωνα με το άρθρο 16 παράγρ. 2:

«η διδασκαλία αποσκοπεί την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και την ανάπτυξιν της ηθικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάσει των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού».

Με το άρθρο αυτό καθορίζονται τόσο οι υποχρεώσεις των διδασκόντων, διδασχά των αξιών του «ελληνοχριστιανικού

213. Βλ. Κ. Τσουκαλάς: *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, σελ. 32.

νικού πολιτισμού», όσο και των διδασκομένων (αποδοχή των αξιών αυτών). Οποιοσδήποτε απομακρυνόταν από το πνεύμα του αυτό έθετε εαυτόν εκτός ιδεολογικού πλαισίου!

Βέβαια, ο όρος «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» δε χρησιμοποιήθηκε τυχαία. Τα δύο συνθετικά του επιθετικού προσδιορισμού καθορίζουν την εθνική και θρησκευτική ταυτότητα των πολιτών του κράτους, ταυτότητα που έρχεται σε αντιπαράθεση με τους «άθεους και ανθέλληνες εαμοβούλγαρους» που αποτελούσαν τα μέλη του εαμικού μπλοκ. Πρόκειται για μία συντονισμένη προσπάθεια των κυρίαρχων κοινωνικών δυνάμεων να διαχωρίσουν το λαό όχι βάσει ταξικών αλλά βάσει «εθνολογικών» χαρακτηριστικών. Με τον τρόπο αυτό η Αριστερά ταυτίζεται με τη Σοβιετική Ένωση και η ασταθής θέση του ΚΚΕ για τα θέματα της αυτοδιάθεσης της Θράκης και της Μακεδονίας οδηγεί σε συλλογιστικές αυθαιρεσίες περί υποτιθέμενης ταύτισης Σλάβων και κομμουνιστών<sup>214</sup>.

Ο διαχωρισμός αυτός αποδεικνύει πόσο μπορεί να κλονίσει ορισμένες από τις θεμελιώδεις αρχές του καπιταλιστικού κράτους ο κίνδυνος απώλειας της πολιτικής εξουσίας. Βασικό χαρακτηριστικό του κρατικού λόγου είναι η εξισωτική έγκληση στους «πολίτες». Για το κράτος δεν υπάρχουν τάξεις που αποτελούνται από άτομα-φορείς κοινωνικών σχέσεων, αλλά μόνο ίσοι πολίτες με ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις. Η παραβίαση αυτών των βασικών αρχών και η δημιουργία ενός διπόλου ενσωμάτωσης/αποκλεισμού αποδεικνύει πόσο εύθραυστα μπορεί να γίνουν τα όρια των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων.

Στο ίδιο μήκος κύματος με το άρθρο 16 κινείται και το άρθρο 100 παράγρ. 1, 2:

214. Κ. Τσουκαλάς: *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, σελ. 34.



«Ο δημόσιος υπάλληλος οφείλει πίστιν και αφοσίωσιν εις την πατρίδα και τα εθνικά ιδεώδη, είναι εκτελεστής της θελήσεως του κράτους και υπηρέτης του λαού.

»Ιδεολογία σκοπούσαι την διά βιαίων μέσων ανατροπήν του υφισταμένου πολιτειακού ή κοινωνικού καθεστώτος αντίκεινται απολύτως προς την ιδιότητα του δημοσίου υπαλλήλου».

Πέρα από το «φωτογραφικό» πλαίσιο της δεύτερης παραγράφου, αφού βέβαια εκείνη την περίοδο κανένας άλλος δεν πίστευε στη βίαιη ανατροπή της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων εκτός από το φιλοεαμικό τμήμα του πληθυσμού, προξενεί εντύπωση η αντίφαση που διαπερνά το πνεύμα της παραγράφου 1. Γιατί, ορίζοντας ο νομοθέτης το δημόσιο υπάλληλο ως «εκτελεστή της βούλησης του κράτους και υπηρέτη του λαού» δεν καθορίζει πώς θα πρέπει να συμπεριφερθεί ο δημόσιος υπάλληλος, ως εκτελεστής και υπηρέτης, αν ο λαός θελήσει να αλλάξει τη μορφή του κράτους. Ποιος θα υπερισχύσει σ' αυτή την περίπτωση, ο υπηρέτης ή ο εκτελεστής;

Φυσικά, η «παράλειψη» αυτή δεν είναι συμπτωματική. Στην πραγματικότητα, μάλιστα, δεν πρόκειται για παράλειψη. Κι αυτό γιατί ο λαός αποκλείεται να θελήσει την αλλαγή του κράτους, αφού το κράτος δεν είναι παρά το «κράτος των εθνικοφρόνων» και ο λαός είναι ο «εθνικόφρων λαός».

Αυτό συμβαίνει γιατί στον κρατικό μηχανισμό μπορούν να απασχολούνται, σύμφωνα με το νόμο 516/1948, μόνο πολίτες που έχουν χαρακτηριστεί ως «εθνικόφρονες νομιμόφρονες»<sup>215</sup>. Εννοείται ότι αυτοί οι συνταγματικοί όροι παραμένουν σκοπίμως αδιευκρίνιστοι.

Πρόκειται, δηλαδή, για μία συνειδητή ασάφεια από την

215. Βλ. Ν. Ψυρούκης, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας (1940-1967)*, τόμος Β', σελ. 91.

πλευρά του συνταγματικού νομοθέτη, που στοχεύει στην αποσαφήνιση των καινοφανών για τα παγκόσμια συνταγματικά χρονικά όρων όπως «εθνικόφρων» και «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» από τον απλό νομοθέτη, το δικαστή, ακόμα και από τη διοίκηση<sup>216</sup>. Βέβαια η απροσδιοριστία στους όρους δεν περιοριζόταν μόνο σε ό,τι σχετιζόταν με τα κριτήρια ένταξης στο Δημόσιο, αλλά επεκτεινόταν και σε μία σειρά από έννοιες-κλειδιά για τη λειτουργία του παρασυντάγματος, όπως δημόσια τάξη, ασφάλεια, ανατροπή, διάδοση ιδεών κ.λπ. Ο σκοπός ήταν η υπαγωγή μεγάλου αριθμού περιπτώσεων στη δικαιοσύνη και η συνακόλουθη διεύρυνση των πεδίων δράσης της κρατικής εξουσίας<sup>217</sup>. Με αυτό τον τρόπο οι φορείς της δικαστικής, νομοθετικής και διοικητικής εξουσίας ήταν υποχρεωμένοι να καλύπτουν τα νομικά κενά βάσει του νομοθετικού οπλοστασίου της περιόδου του εμφύλιου πολέμου<sup>218</sup>.

Το αποτέλεσμα όλων αυτών σε ό,τι αφορά τη δημόσια διοίκηση είναι ότι ο δημόσιος υπάλληλος δεν προσλαμβάνεται, κυρίως, για να ασκήσει τα καθήκοντά του ως εργαζόμενος σε δημόσια υπηρεσία, αλλά επιτελεί πρωτίστως ιδεολογική λειτουργία που ως αποδέκτη της έχει το κοινό<sup>219</sup>.

Μ' αυτό το νομικό πλαίσιο, βέβαια, αίρεται η ισοπολιτεία μεταξύ των Ελλήνων, κατάσταση που θα χειροτερεύσει με την έκδοση από το υπουργείο Εσωτερικών της εγκυκλίου 153/1954, σύμφωνα με την οποία η ύπαρξη πιστοποιητι-

216. Ν. Αλιβιζάτος, 1983, σελ. 529.

217. Πρβλ. Α. Μάνσης: Πρόλογος στο Ρ. Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος*, 1978, σελ. 13.

218. Ν. Αλιβιζάτος, ό.π.

219. Α. Ελεφάντης: «Εθνικοφροσύνη: Ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», *αδημοσίευτη εργασία*, 1993, σελ. 26-27.

κών κοινωνικών φρονημάτων κρινόταν απαραίτητη για πρόσληψη στο Δημόσιο, καθώς και σε ορισμένες ιδιωτικές επιχειρήσεις, για φοίτηση στα Α.Ε.Ι., για χορήγηση διαβατηρίου, για χειροτόνηση ιερέα(!) κ.λπ.<sup>220</sup>.

Ταυτόχρονα, το δικαίωμα της απεργίας απαγορεύεται στους δημόσιους υπαλλήλους (άρθρο 10 του Συντάγματος). Παράλληλα, σύμφωνα με το νόμο 3239/1955, το ίδιο δικαίωμα περιοριζόταν —αν όχι εκμηδενιζόταν— και στους ιδιωτικούς υπαλλήλους, αφού κάθε απεργιακή κίνηση χαρακτηρίζεται παράνομη σε περίπτωση που «δεν υπόκειται εις την εξουσίαν των εργοδοτών η ικανοποίησης του αιτήματος των απεργούντων μισθωτών». Σκοπός του νόμου αυτού ήταν η απαγόρευση των πολιτικών απεργιών. Όμως, πολιτική απεργία δε θεωρείται μόνο εκείνη που

«δι' αυτής επιδιώκεται καθαρός πολιτικός σκοπός, αλλά και εκείνη που προσβάλλει και αμφισβητεί την 'ουδετέραν θέσιν' του κράτους έναντι των εργατικών αμφισβητήσεων, γενικώς δε όταν κατευθύνεται εναντίον του κράτους»<sup>221</sup>.

Βέβαια, μ' αυτή την ελαστική διατύπωση κάθε απεργία μπορούσε να χαρακτηριστεί ως πολιτική και να διαταχτεί ο τερματισμός της<sup>222</sup>.

### β. Παρασύνταγμα και εξωθεσμικό πλαίσιο

Όμως, πέρα από το επίσημο συνταγματικό πλαίσιο, λει-

220. Βλ. Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 411-420.

221. Βλ. Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 94.

222. Ιδιαίτερα σημαντική ανάλυση για τα ζητήματα υπάρχει στην κλασική μελέτη του Ν. Αλιβιζάτου: 1922-1974, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*. Ιδιαίτερα, σελ. 527-542.

τούργησε και ένα παράλληλο θεσμικό πλαίσιο, που ο Ν. Αλιβιζάτος το ονομάζει «παρασύνταγμα», του οποίου η λειτουργία κατέληγε σ' ένα μωσαϊκό αστυνομικών και κατασταλτικών μέτρων, που μετέβαλλαν το μη «εθνικόφρον» κομμάτι του λαού, από άποψη πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, σε πολίτες β' κατηγορίας.

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά. Τον Απρίλιο του 1952, η βουλή ενέκρινε σχέδιο ψηφίσματος, το οποίο διατηρούσε επ' αόριστο σε ισχύ τα έκτακτα μέτρα της περιόδου 1946-1949, κατά παρέκκλιση των διατάξεων του Συντάγματος(!). Όπως σημειώνει ο Ν. Αλιβιζάτος:

«Από νομική άποψη, η κατάσταση αυτή ήταν τουλάχιστον παράδοξη, αν όχι παράλογη. Παρ' όλα αυτά (...) (εννοείται τα κείμενα αυτά. Σημ. Σ. Σ.) είχαν ισχύ αυξημένη σε σχέση με τους κοινούς νόμους και μάλιστα και με το Σύνταγμα»<sup>223</sup>.

Με τον τρόπο αυτό και παρ' ότι είχαν παρέλθει τρία χρόνια από το τέλος των εμφύλιων εχθροπραξιών, σύσσωμος ο αστικός κόσμος, αφού μόνοι οι βουλευτές της Αριστεράς αντιτάχτηκαν στο σχέδιο αυτό, αποφάσιζε τη διατήρηση των μέτρων αυτών με απώτερο στόχο όχι πια την υποχώρηση αλλά την κυριολεκτική εξαφάνιση των οπαδών του αντιπάλου. Έτσι, οι εκτελέσεις των κομμουνιστών θα συνεχιστούν μέχρι το 1954, οι δε άλλες διώξεις θα τερματιστούν το 1974.

Ποιο όμως ήταν το περιεχόμενο αυτών των διώξεων; Κατ' αρχήν, με το πρόσχημα της υποστήριξης του εκτός νόμου ΚΚΕ, παρεμποδιζόταν η λειτουργία της —νόμιμης— ΕΔΑ, επειδή η τελευταία θεωρούνταν το νόμιμο κάλυμμα του ΚΚΕ!

Φυσικά, το πρόβλημα δεν τελείωνε εκεί, γιατί οι διατά-

223. Στο ίδιο, σελ. 538.

Ξεις των έκτακτων μέτρων δεν περιορίζονταν στην αποτροπή των προσπαθειών ανασύστασης του ΚΚΕ, αλλά στην ουσία καταφέρνονταν εναντίον οποιουδήποτε υποστήριζε κάποια από τις θέσεις του κόμματος. Έτσι, όμως, κάποιος φιλελεύθερος Δεξιός πολίτης, ο οποίος συμφωνούσε με το αίτημα, για παράδειγμα, του πυρηνικού αφοπλισμού, κινδύνευε να βρεθεί κατηγορούμενος για απόπειρα ανασύστασης του ΚΚΕ<sup>224</sup>.

Πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι οι καταδίκες ενός μεγάλου αριθμού κομμουνιστών στηρίζονταν σε κατηγορίες για κατασκοπία. Σ' αυτές τις περιπτώσεις, η λογική εξίσωση που κυριαρχούσε ήταν απλή: «Ο κομμουνισμός κάνει κατασκοπία. Άρα αφού εσείς είσθε κομμουνισταί είσθε κατάσκοποι»<sup>225</sup>.

Συνολικά 1.722 άτομα εκτοπίστηκαν την περίοδο 1950-1967, ενώ κάποιοι εκτοπισθέντες, από την εποχή του εμφυλίου, παρέμειναν εξόριστοι μέχρι το 1964<sup>226</sup>!

Όμως και στον κρατικό τομέα, που όπως είδαμε και παραπάνω η πρόσληψη ήταν ιδιαίτερα δύσκολη, ο έλεγχος των υπαλλήλων για πιστοποίηση «υγιών, μη κομμουνιστικών φρονημάτων» συνεχιζόταν στο διηνεκές. Έτσι τα υπηρεσιακά συμβούλια που έκριναν τις απολύσεις των υπεράριθμων δημοσίων υπαλλήλων όφειλαν να συνεκτιμούν:

«Παν γεγονός, έστω και παρωχημένο, σχετιζόμενο με την πολιτική εν γένει ιδεολογία και δράσει (των κρινομένων), το οποίον αν και μη μαρτυρή παντελή έλλειψιν αφοσίωσης εις τα εθνικά ιδεώδη, πάντως δύναται να δι-

224. Πρβλ. Α. Μάνεσης: Πρόλογος στο Ρ. Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του...*, σελ. 13.

225. Αλιβιζάτος, σελ. 575.

226. Αλιβιζάτος, σελ. 579-581.

καιολογήση μείωσιν κατά τινα βαθμόν της εμπιστοσύνης του κράτους προς ορισμένα πρόσωπα, όσον αφορά την παρ' αυτών άσκησιν της δημοσίας υπηρεσίας(...)<sup>227</sup>.

Από αυτό το απόσπασμα είναι φανερή η δυνατότητα ελαστικής ερμηνείας του νόμου κατά τρόπο τέτοιο ώστε και οι, για προσωπικούς ακόμα λόγους, ανεπιθύμητοι να υφίστανται διωγμούς. Συνάμα γίνεται ακόμα πιο εμφανής η προσπάθεια καθυποταγής των δημοσίων υπαλλήλων, αφού η βασική αρχή της μονιμότητάς τους καθίσταται διαρκώς επισφαλής κάτω από το πρόσχημα της απόλυσης των υπεράριθμων.

Ταυτόχρονα, η έντονη κρατική-κυβερνητική παρέμβαση, τόσο στο συνδικαλιστικό όσο και στο συνεταιριστικό κίνημα, στο οποίο κατά παράβαση κάθε αρχής δημοκρατίας και αναλογικότητας τοποθετούνται εγκάθετοι κυβερνητικοί παρατηρητές, αποδυνάμωνε οποιαδήποτε διαμαρτυρία που ήταν δυνατό να εκδηλωθεί από την πλευρά αυτή.

Το περίγραμμα της περιόδου συμπληρώνεται με την προσθήκη της εξωθεσμικής, αλλά απόλυτα αποδεκτής από τις επίσημες Αρχές, δράσης τόσο των επίσημων δυνάμεων καταστολής (ΓΕΑ, χωροφυλακή, στρατός, αστυνομία), όσο και των διάφορων παρακρατικών οργανώσεων, που μόνο σκοπό της δράσης τους είχαν τη δημιουργία ενός κλίματος τρομοκρατίας και βίαιης συμμόρφωσης των πολιτών προς τις κυβερνητικές επιταγές. Το αποτέλεσμα είναι η συνολική υπαγωγή της κοινωνίας στους σκοπούς και στις επιδιώξεις του κράτους των εθνικοφρόνων. Πρόκειται γι' αυτό που έχει αποκαλέσει ο Α. Μάνεσης «υπερίσχυση της σκοπιμότητας πάνω στη νομιμότητα»<sup>228</sup>.

227. Αλιβιζάτος, σελ. 593.

228. Πρβλ. Α. Μάνεσης: Πρόλογος στο Ρ. Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του...*, σελ. 13.

Μία τελευταία παρατήρηση πριν κλείσει η αναφορά στα ιδεολογικά χαρακτηριστικά του ελληνικού κράτους σχετικά με το ρόλο των πνευματικών ανθρώπων είναι απαραίτητη. Οι αναγκαιότητες αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας στα πλαίσια μίας κοινωνίας που μόλις είχε βγει από έναν εμφύλιο πόλεμο μετατέθηκαν στους πιο σκληρούς ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους (στρατός, ΚΥΠ, δικαιοσύνη, Εκκλησία), ενώ ο ρόλος των οργανικών διανοούμενων ασκήθηκε από τους ανώτερους δημόσιους υπαλλήλους, καθώς οι κατ' εξοχήν εκφραστές αυτού του ρόλου, οι διανοούμενοι, είχαν υποχρεωθεί, στην πλειοψηφία τους, σε υιοθέτηση μίας στάσης σιωπής<sup>229</sup>.

Τελειώνοντας το μέρος αυτό, πρέπει να παρατηρήσουμε πως οι σχεδιαστές του πλαισίου που μόλις αναλύθηκε δεν μπόρεσαν ή δε θέλησαν να αντιληφθούν τις συνέπειες που θα είχε αυτή η καταπιεστική μορφή οργάνωσης της εξουσίας. Γιατί, βέβαια, οι ιδεολογικοί εξοβελισμοί αλλά και η πολιτική τρομοκρατία δεν μπορούσαν να διατηρηθούν μακροχρόνια. Τόσο οι εξωτερικοί — σύνδεση με τις δυτικού τύπου αστικές κοινοβουλευτικές δημοκρατίες — όσο και οι εσωτερικοί παράγοντες — αυξανόμενη λαϊκή δυσαρέσκεια για το χαμηλό βιοτικό επίπεδο και για τον πολιτικό πειθαναγκασμό — θα οδηγήσουν στην άρνηση του δομικού πλαισίου του κράτους των εθνικοφρόνων με αποκορύφωμα τα γεγονότα της περιόδου 1964-1966.

Όμως για το πολιτικό επίπεδο θα γίνει αναφορά στο Τέταρτο Μέρος. Κι αυτό γιατί η κατανόησή του προϋποθέτει την ανάλυση του κοινωνικοοικονομικού επιπέδου των Ελλήνων, πράγμα με το οποίο ασχολούμαστε στο τμήμα που ακολουθεί.

229. Τσουκαλάς, 1986, σελ. 37-44.

## 2. Οικονομικά και κοινωνικά στοιχεία που αφορούν το σύνολο της χώρας

Η μετεμφυλιακή περίοδος χαρακτηρίζεται, σε γενικές γραμμές, από την ύπαρξη υψηλών ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης, τη βελτίωση των όρων κερδοφορίας του κεφαλαίου τόσο άμεσα, (αύξηση του μεριδίου του κεφαλαίου στο συνολικό προϊόν,) όσο και έμμεσα (υιοθέτηση τέτοιων μορφών οικονομικής πολιτικής που να μεγεθύνουν την αποδοτικότητα των επιχειρήσεων, για παράδειγμα, νομισματική πολιτική, πολιτική επιδοτήσεων κ.λπ.).

Συγκεκριμένα, οι ρυθμοί ανόδου του ΑΕΠ στην Ελλάδα όλη την περίοδο 1958-1967 ήταν υπερδιπλάσιοι των αντίστοιχων του κοινοτικού μέσου όρου<sup>230</sup>, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της απόστασης που χώριζε την Ελλάδα από τις «αναπτυγμένες» καπιταλιστικά χώρες. Έτσι, στο διάστημα 1961-1967 η σχέση τού κατά κεφαλή ΑΕΠ της Ελλάδας προς το αντίστοιχο μέγεθος των χωρών της ΕΟΚ αυξάνει από 30,3% το 1961 σε 36,0% το 1967<sup>231</sup>.

Βέβαια, οι ζηλευτές αυτές επιδόσεις της ελληνικής οικονομίας δε δημιουργήθηκαν εν κενώ. Οφείλονται, σε μεγάλο βαθμό, στην εφαρμογή νέων μορφών οργάνωσης της εργασίας, στην υποχώρηση της μικρής εμπορευματικής παραγωγής, καθώς και στην επέκταση των κεφαλαιοκρατικών παραγωγικών σχέσεων σε νέες μορφές παραγωγής<sup>232</sup>.

Νωρίτερα δε, είχε προηγηθεί μία κρατική πολιτική ρητά υπαγορευμένη από τις ανάγκες αναπαραγωγής του κεφα-

230. Γ. Μηλιός, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, 1988, σελ. 437, Πίνακας Π-13.

231. Γ. Μηλιός, *ό.π.*, σελ. 440, Πίνακας Π-14.

232. Γ. Μηλιός-Η. Ιωακείμογλου: *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*, Εξάντας, 1990, σελ. 95.

λαιού, η οποία είχε δημιουργήσει το πρόσφορο έδαφος για τη βελτίωση των δεικτών της ελληνικής οικονομίας. Ειδικότερα μετά το τέλος του εμφυλίου η επιχειρηματική τάξη, διστάζοντας να προχωρήσει στην πραγματοποίηση ριζοκίνδυνων επενδύσεων, στράφηκε προς μετατροπή των κονδυλίων που δανειζόταν από το κράτος από δραχμές σε χρυσό ή σε σταθερά νομίσματα<sup>233</sup>. Παράλληλα, τόσο οι ποσοτικοί περιορισμοί που επιβλήθηκαν στις εισαγωγές είχαν ως αποτέλεσμα την εκβιομηχάνιση με υψηλό κοινωνικό κόστος<sup>234</sup>, όσο και η προσθήκη μιας σειράς προστατευτικών μέτρων από άμεσες και έμμεσες επιδοτήσεις προς τους επιχειρηματίες συντέλεσαν στην οικονομική ανάπτυξη των αστικών στρωμάτων που αναδύθηκαν μετά το τέλος του εμφυλίου.

Τα υλικά αποτελέσματα αυτής της κρατικής πολιτικής ήταν άμεσα αισθητά σε μεγάλες κοινωνικές κατηγορίες<sup>235</sup> και είχαν μεσοπρόθεσμα σοβαρές πολιτικές επιπτώσεις. Η κατανόηση των σημαντικών πολιτικών ανακατατάξεων της περιόδου 1963-1967 δεν μπορεί να γίνει παρά μέσα από το γρήγορο πλουτισμό ορισμένων στρωμάτων και την εξαθλίωση άλλων κοινωνικών κατηγοριών.

Από αυτή την άποψη είναι σημαντικό να αναφέρουμε ο-

233. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος...*, 1986, σελ. 21. Βλ. επίσης Κ. Βεργόπουλος: «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης», 1984, σελ. 535.

234. Βεργόπουλος, *ό.π.*, σελ. 536.

235. Ενδεικτική είναι η μελέτη του Θ. Λιανού σχετικά με το ποσοστό υπεραξίας στην ελληνική βιομηχανία. Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, από το 1958 (πρώτη χρονιά που υπάρχουν επαρκή στοιχεία) μέχρι το 1962 παρατηρείται μία συνεχής άνοδος του ποσοστού υπεραξίας: 1,32 το 1958, 1,46 το 1959, 1,54 το 1960, 1,57 το 1961 και 1,67 το 1962. Το ποσοστό αυτό σημαίνει ότι σε 100 δρχ. αμοιβής ενός εργάτη αντιστοιχούν 167 δρχ. υπεραξίας τις οποίες τις καρπώνεται ο εργοδότης. Για περισσότερα, βλ. Θ. Λιανός: «Το ποσοστό υπεραξίας στην ελληνική κοινωνία», *Οικονομία και Κοινωνία*, 1982, τ. 16.

ρισμένα στοιχεία που αφορούν τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες στο σύνολο της χώρας και τα οποία θα μας βοηθήσουν στην καλύτερη κατανόηση των πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών αυτής της περιόδου.

Ξεκινάμε πρώτα με στοιχεία που αφορούν την κατανομή του εισοδήματος. Έτσι τα ποσοστά δηλωθέντος εισοδήματος πριν και μετά την επιβολή της άμεσης και της έμμεσης φορολογίας διαμορφώνονται, σε τρέχουσες τιμές για τα έτη 1961-1966, ως εξής:

Πίνακας 3

*Ποσοστά δηλωθέντος εισοδήματος πριν και μετά τη φορολογία*

Εισοδ. κλίμακια σε χιλιάδες δρχ.	Πληθυσμός	1 9 6 1		
		Δηλωθέν εισόδημα	Εισόδημα μετά την άμεση φορολογία	Εισόδημα μετά τους άμεσους και έμμεσους φόρους
Έως 30	33,2	13,4	14,5	10,7
30-50	31,1	21,9	23,2	21,6
50-100	26,0	32,3	33,4	34,9
100-400	9,3	26,5	25,0	28,1
400 & άνω	0,4	5,9	3,9	4,7
		1 9 6 6		
Έως 30	12,3	3,3	3,6	2,2
30-50	23,8	10,9	11,6	9,6
50-100	39,2	32,2	33,9	33,0
100-400	23,5	43,9	43,4	46,7
400 & άνω	1,2	9,6	7,5	8,5

Πηγή: Μ. Δελιβάνη-Νεγρεπόντη: *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, Πίνακας ΧΧ, σελ. 517.

Το βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από τη μελέτη των στοιχείων του πίνακα είναι οι σημαντικές εισοδηματικές ανισοκατανομές που παρατηρούνται στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60.

Ωστόσο μπορεί κανείς να διαπιστώσει πως υπάρχει μια μείωση των εισοδηματικών διαφορών το 1966 σε σύγκριση με το 1961. Ο λόγος πρέπει να αποδοθεί τόσο στις απεργιακές κινητοποιήσεις των ετών 1963-1966, όσο και στο ότι οι υπολογισμοί γίνονται σε τρέχουσες τιμές, με αποτέλεσμα να μη λαμβάνεται υπόψη ο πληθωρισμός<sup>236</sup>. Πάντως, και αυτό είναι το σημαντικό, εκείνο που προκύπτει ξεκάθαρα είναι πως η ιδιαίτερα άνιση κατανομή μεταξύ των διαφόρων εισοδηματικών κατηγοριών συνεχίζεται. Έτσι το 1961, για παράδειγμα, ενώ το 31,1% του πληθυσμού λαμβάνει το 21,9 του εισοδήματος, το 9,3% λαμβάνει μόνο το 26,5%! Η το 1966, κατά το οποίο το 23,8% του πληθυσμού μοιράζεται το 9,6 % του εισοδήματος, ενώ το 23,5% απολαμβάνει το 46,7% του εισοδήματος.

Και όλα αυτά με υπολογισμούς βάσει των φορολογικών δηλώσεων, γιατί αν συνυπολογίσουμε τη φοροδιαφυγή, η οποία ευνοεί κυρίως τους πλουσιότερους αφού οι μισθωτοί δεν μπορούν να κρύψουν τα εισοδήματά τους, η ανισοκατανομή αυξάνει ακόμα περισσότερο.

Βέβαια, ένας παράγοντας όξυνσης της ανισοκατανομής είναι και το υψηλότατο ποσοστό έμμεσων φόρων, το οποίο, όπως άλλωστε φαίνεται και στον πίνακα, εντείνει τις υπάρχουσες διαφορές.

Ένα άλλο στοιχείο που πρέπει να τονιστεί, και το οποίο

236. Το 1966 οι τιμές, σύμφωνα πάντα με τα επίσημα στοιχεία, ήταν αυξημένες σε σύγκριση με το 1961 κατά 12%.

συμβάλλει στην αύξηση των οικονομικών ανισοτήτων, είναι το ιδιαίτερα σημαντικό ποσοστό που καταλαμβάνουν στην Ελλάδα οι έμμεσοι φόροι στο σύνολο της φορολογίας.

Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 18 του Παραρτήματος, που αφορούν τη σχέση άμεσων/έμμεσων φόρων σε μία σειρά από χώρες, στα περισσότερα από τα εξεταζόμενα κράτη οι άμεσοι φόροι υπερέρχονται των έμμεσων στο σύνολο της φορολογίας. Συνολικά 7 από τις 12 παρουσιάζουν ποσοστά άμεσης φορολογίας που υπερβαίνουν το 50%, ενώ το αντίστροφο φαινόμενο παρατηρείται μόνο σε 5 χώρες (Αργεντινή, Γαλλία, Ιταλία, Ιαπωνία, Ελλάδα). Η κατάσταση αυτή επιδεινώνεται από το γεγονός ότι η Ελλάδα είναι η χώρα στην οποία παρατηρείται η μεγαλύτερη ανισομέρεια μεταξύ των άμεσων και έμμεσων φόρων, απέχοντας σημαντικά από την προηγούμενη χώρα που είναι η Ιαπωνία.

Ταυτόχρονα η περίοδος 1960-1967 χαρακτηρίζεται από μία ραγδαία άνοδο των συνολικών φορολογικών εσόδων ως ποσοστού του Ακαθάριστου Εθνικού Εισοδήματος: από 21% το 1960 το ποσοστό ανεβαίνει στο 23,7% το 1963 και στο 27,3% το 1967<sup>237</sup>. Παράλληλα παρατηρείται ένας ρυθμός αύξησης της φορολογίας που αγγίζει συνολικά το 30%.

Στην ίδια περίοδο το κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν σε αγοραίες τιμές αυξάνει κατά 42%. Αν όμως υπολογίσουμε και τον πληθωρισμό (περίπου 16% για την περίοδο), θα καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως η άνιση κατανομή του εισοδήματος συνεχίστηκε όλα αυτά τα χρόνια.

Τα αίτια που παρατηρούνται αυτού του είδους οι ανισότητες (εισοδηματικές ανισότητες, υπεροχή των έμμεσων ένα-

237. Βλ. Μ. Δελιβάνη-Νεγρεπόντη: *Ανάλυση...*, σελ. 522.

ντι των άμεσων φόρων κ.λπ.) πρέπει να αναζητηθούν στη συντριπτική υπεροχή που χαρακτήριζε τη δύναμη του κεφαλαίου στις μετεμφυλιακές συνθήκες. Το κράτος έπρεπε να λειτουργήσει, για να λειτουργήσει χρειαζόταν χρήματα, τα χρήματα ανευρίσκονταν κυρίως στους μισθωτούς τόσο μέσω των έμμεσων φόρων όσο και μέσω της άνισης κατανομής των άμεσων φόρων.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 5 του Παραρτήματος, η δομή των δημόσιων εσόδων στην Ελλάδα διακρίνεται, σε αναφορά με άλλες χώρες, από υστέρηση στη φορολογία των εταιρειών και των εισοδημάτων και από υπερδύγκωση των φόρων κατανάλωσης.

Όμως η σημαντική ανισοκατανομή του πλούτου δε θα μπορούσε ποτέ να έχει, στα πλαίσια μιας καπιταλιστικής οικονομίας, ως κύριο αίτιό της την άνιση φορολόγηση. Έχει ως θεμελιώδη παράγοντα δημιουργίας της την απόσπαση υπεραξίας από την εργατική τάξη, πράγμα που, σχηματικά, μπορεί να φανεί από το μερίδιο της εργασίας στο ΑΕΠ, αλλά και από τη συμμετοχή της αμοιβής της εργασίας ως ποσοστού της προστιθέμενης αξίας.

#### Πίνακας 4

*Η αμοιβή της εργασίας ως ποσοστό της προστιθέμενης αξίας (1958-1960)*

Ελλάδα	54,2
Βιομηχανική Δ. Ευρώπη	63,4
Ιταλία	58,7
Δ. Γερμανία	57,2
Γαλλία	69,6
Σουηδία	70,7
Ην. Βασίλειο	69,3

Πηγή: Παπαντωνίου, 1979, Πίνακας 2.4, σελ. 52.

Παρατηρούμε ότι μεταξύ όλων των δυτικοευρωπαϊκών κρατών στην Ελλάδα είναι που η αμοιβή της εργασίας, ως μέρος της προστιθέμενης αξίας, παρουσιάζεται να κυμαίνεται στα πιο χαμηλά επίπεδα. Γεγονός που επιβεβαιώνει και από εμπειρική άποψη την υποταγή της ζωντανής απέναντι στη νεκρή εργασία σε βαθμό πιο έντονο απ' ό,τι στις υπόλοιπες δυτικές χώρες.

Η κακή οικονομική κατάσταση των Ελλήνων εργαζομένων σε σύγκριση με τους αντίστοιχους Ευρωπαίους φαίνεται και από τα στοιχεία του Πίνακα 19 του Παραρτήματος. Συγκεκριμένα, η σχέση του ελληνικού με το κοινοτικό ΑΕΠ, παρά τις αυξητικές τάσεις —αποτέλεσμα της καλής πορείας της ελληνικής οικονομίας— δεν ξεπερνά, στην καλύτερη περίπτωση, το 36% του μέσου όρου των χωρών της Κοινότητας.

Το ενδιαφέρον είναι πως οι διαφορές στις τιμές των διάφορων καταναλωτικών αγαθών είναι κατά πολύ μικρότερες του ποσοστού αυτού, πράγμα που σημαίνει ότι για τις οικονομικά ασθενέστερες τάξεις η ζωή ήταν πολύ πιο δύσκολη στην Ελλάδα απ' ό,τι για τ' αντίστοιχα στρώματα που διαβίωναν στις χώρες της Δύσης.

Οι πίνακες που ακολουθούν αποδεικνύουν το βάσιμο των θέσεών μας.

Πίνακας 5  
Τιμή του καλαθιού της νοικοκυράς  
σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες  
(σε δολ. ΗΠΑ)

Παρίσι	40
Αθήνα	36
Ζυρίχη	36
Όσλο	32
Δουβλίνο	29
Ελσίνκι	29
Ρώμη	28
Ντίσελντορφ	28
Βιέννη	21
Αθήνα	17
Λισαβόνα	17
Βρυξέλλες	13

Πηγή: Οικονομικός Ταχυδρόμος στις 13-2-1964.

Πίνακας 6  
Τρόφιμα και ρούχα που στοιχίζουν στη Ν. Υόρκη \$ 100  
σε άλλες πόλεις στοιχίζουν:

Πόλη	Τρόφιμα	Ενδυμασία
Ν. Υόρκη	100	100
Παρίσι	117	137
Ρώμη	105	93
Λονδίνο	085	100
Βρυξέλλες	95	120
Βιέννη	92	91
Λισαβόνα	86	68
Αθήνα	89	73
Χάγη	91	73
Ντίσελντορφ	97	73

Πηγή: Νέος Κόσμος, τ. 20 (1965).

Οι πολύ ενδιαφέροντες αυτοί πίνακες φανερώνουν μία αναμφισβήτητη ύπαρξη διαφορών στις τιμές των κατανα-

λωτικών αγαθών, η οποία όμως είναι κατά πολύ μικρότερη από τις υφιστάμενες διαφορές στα εισοδήματα.

Με άλλα λόγια, τα δεδομένα δείχνουν πως οι Έλληνες εργαζόμενοι χρειάζεται να εργαστούν πολύ περισσότερο απ' ό,τι οι ξένοι συνάδελφοί τους για να μπορέσουν να αποκτήσουν την ίδια ποσότητα εμπορικών προϊόντων.

Το γεγονός αυτό δεν πρέπει να δημιουργεί κατάπληξη. Σχετίζεται με τη συντριπτική υπεροχή των δυνάμεων του κεφαλαίου στη μετεμφυλιακή περίοδο, που επέβαλε ένα καθεστώς συσσώρευσης βασισμένο σε μεγάλο βαθμό στη συμπίεση των αμοιβών των εργαζομένων<sup>238</sup>.

Την αναμφισβήτητα άσχημη αυτή κατάσταση θα αντιληφθούμε καλύτερα αν προσπαθήσουμε να συγκρίνουμε την κατανάλωση ποσοτήτων διαφόρων αγαθών στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες.

Έτσι, όπως δείχνουν τα στοιχεία του Πίνακα 20 του Παραρτήματος, η κατανάλωση κρέατος, γάλακτος και αβγών περιορίζεται για την Ελλάδα σε πολύ χαμηλά επίπεδα, για παράδειγμα, δεν ξεπερνά τα 5 κιλά γάλα το χρόνο, ενώ στη Μεγάλη Βρετανία φτάνει τα 8 κιλά, γεγονός που έχει ως συνέπεια τον υποσιτισμό και την κακή διατροφή ενός μεγάλου τμήματος των λαϊκών τάξεων, κáνοντάς τες πιο επιρρεπείς σε ασθένειες, επιδημίες κ.λπ.<sup>239</sup>

238. Η συμπίεση των μισθών οφειλόταν, κατά ένα βαθμό, στα υψηλά ποσοστά ανεργίας που εμφανίζονταν στην περίοδο και που αποθάρρυναν τους εργαζομένους από οποιαδήποτε διεκδίκηση. Το 1960 η Ελλάδα παρουσίαζε ποσοστό ανεργίας 6,1% έναντι 2,4% του μέσου όρου των χωρών της ΕΟΚ και 3,4% των χωρών του ΟΟΣΑ.

239. Αργότερα θα δημοσιευτούν (Αυγή στις 25-1-1967) και τα ακόλουθα



Όμως και στα ηλεκτρονικά είδη παρατηρούμε μία ανάλογη κατάσταση. Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 6 του Παραρτήματος, ο αριθμός κατοχής ραδιοφώνων ανά χίλια άτομα το 1960 διαμορφώνεται ως εξής: 81 για την Ελλάδα έναντι 333 για τη Δανία, 174 για την Ιρλανδία, 944 για τις ΗΠΑ, 452 για τον Καναδά, 367 για τη Σουηδία κ.λπ.

Σε παρόμοια επίπεδα κυμαίνεται και η αναλογία αυτοκινήτων προσωπικής χρήσης ανά 100 κατοίκους σε διάφορες χώρες. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 7 του Παραρτήματος, στην Ελλάδα αντιστοιχούσε 1 αυτοκίνητο έναντι 9,8 στην Αυστρία, 17,6 στη Γαλλία, 13,9 στην Ελβετία, 14,4 στη Δανία, 14,9 στη Γερμανία κ.λπ.

Όμως και σε άλλους τομείς η κατάσταση ήταν πάρα πολύ άσχημη. Έτσι ένα πολύ μεγάλο μέρος του πληθυσμού ήταν υποχρεωμένο να μένει σε σπίτια-τρώγλες.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1961 η κατάσταση διαμορφωνόταν ως εξής:

στοιχεία για την κατανάλωση ζάχαρης σε χιλιόγραμμα ανά άτομο ετησίως:

Γαλλία	34,3
Ιταλία	24,1
Δ. Γερμανία	33,1
Ολλανδία	48,0
Βέλγιο	35
Ελλάδα	16,0

Πίνακας 7

Νοικοκυριά που δε διαθέτουν:	Αστικές περιοχές %	Ημιαστικές περιοχές %	Αγροτικές περιοχές %
Λουτρό ή ντους	78,5	96,8	99,3
W.C. εσωτερικό	70,4	95,2	98,9
Τρεχούμενο νερό	29,0	72,9	91,9
Ηλεκτρικό	10,5	47,8	86,5

Πηγή: Κοτζαμάνης-Μαλούτας: «Η κρατική παρέμβαση στον τομέα της εργατικής-λαϊκής κατοικίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 56, σελ. 139.

Τα στοιχεία αυτά αποκτούν ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον αν αναλογιστούμε ότι, σύμφωνα με την ίδια απογραφή του 1961, το 56,8% του πληθυσμού κατοικούσε είτε σε ημιαστικές είτε σε αγροτικές περιοχές. Με άλλα λόγια, η μεγάλη πλειοψηφία του ελληνικού λαού ζούσε σε σπίτια που βρίσκονταν από πλευράς ανέσεων στην εποχή του 19ου αιώνα<sup>240</sup>!

Εδώ όμως προκύπτει ένα ερώτημα σχετικά με το πώς δικαιολογείται η τόσο άθλια στεγαστική κατάσταση της χώρας, όταν ταυτόχρονα οι ακαθάριστες επενδύσεις πά-

240. Κατανομή πληθυσμού κατά περιοχές:

Αστικός	43,2%
Ημιαστικός	13,0%
Αγροτικός	43,8%

Πηγή: Β. Καραποστόλης, 1983, σελ. 305.

γιου κεφαλαίου για κατοικίες φτάνουν, την ίδια περίοδο, το 58,9% των συνολικών επενδύσεων στο δευτερογενή τομέα παραγωγής<sup>241</sup>.

Την απάντηση την παίρνουμε από το δελτίο του ΟΗΕ:

*«Αθλιωτάτη οικοδομική κατάσταση επικρατεί εις την Ελλάδα. Ο ελληνικός λαός κατέχει την κατωτάτη βαθμίδα των όρων στεγασίας εις ολόκληρον την Ευρώπην, εκτός της Τουρκίας. Παράλληλος η Ελλάς κατέχει την πρώτην θέσιν εις ποσοστιαίαν αύξησιν πολυτελών διαμερισμάτων εις τα αστικά κέντρα»<sup>242</sup>. (Υπογράμμιση Σ. Σ.)*

Από τη μία, λοιπόν, είχαμε επενδύσεις σε ακριβές κατοικίες και από την άλλη επενδύσεις για σπίτια-τρώγλες, που προορίζονταν για τη διαμονή των μετακινουμένων προς τα αστικά κέντρα. (Για την εσωτερική μετανάστευση βλ. και παρακάτω.)

Έτσι δε φαίνεται περίεργο που στην Ελλάδα η μέση πυκνότητα κατοίκησης φτάνει στα 1,89 και μόνο η Τουρκία βρίσκεται πιο πάνω με 2,26. Αντίθετα, οι δείκτες για τις υπόλοιπες χώρες δεν ξεπερνούν το 1,33<sup>243, 244</sup>.

Ιδιαίτερα προβληματική παρουσιάζεται και η κατάσταση του μορφωτικού επιπέδου.

Η απογραφή της ΕΣΥΕ (1961) αποκαλύπτει πως ένα πολύ μεγάλο μέρος του πληθυσμού δεν έχει πάει ποτέ στο σχο-

241. Βλ. Μ. Δελιβάνη-Νεγρεπόντη: *Ανάλυση...*, σελ. 496.

242. *Νέος Κόσμος*, τ. 7, σελ. 70.

243. Οι δείκτες για τις άλλες χώρες είναι: Αυστρία 0,93· Βέλγιο 0,74· Τσεχοσλοβακία 1,33· Ιταλία 1,01· Δανία 0,71· Πορτογαλία 1,06, *Νέος Κόσμος*, τ. 7, σελ. 24.

244. Ταυτόχρονα, το ενοίκιο στα αστικά κέντρα απορροφά το 20-30% του εισοδήματος των εργαζομένων, ενώ στις ευρωπαϊκές χώρες κυμαίνεται από 4,5 μέχρι 8%.

λείο — περίπου ένας στους πέντε — ενώ σχεδόν το 50% δεν έχει τελειώσει το δημοτικό. Πέρα από τις προφανείς εκπαιδευτικές και πολιτιστικές διαστάσεις του φαινομένου, πρέπει να γίνει λόγος και για τις οικονομικές επιπτώσεις. Η αδυναμία πρόσβασης στη μορφωτική διαδικασία λειτουργούσε ανασταλτικά στην κοινωνική κινητικότητα και στις δυνατότητες εύρεσης καλύτερα αμειβόμενης απασχόλησης. Αναπαράγονταν με αυτό τον τρόπο οι μορφές οικονομικής ανάπτυξης που χαρακτηρίζονταν από την εργασία ενός φτηνού, ανειδίκευτου δυναμικού, γεγονός που επέτρεπε τη διαμόρφωση υψηλών περιθωρίων κέρδους. Υπάρχουν όμως και οι πολιτικές συνέπειες. Η έλλειψη γνώσεων συντελεί στη στρεβλή αντίληψη της πραγματικότητας και καθιστά τους ανθρώπους υποχείρια της εκάστοτε εξουσίας.

Αλλά και στην υγεία, για να ξαναγυρίσουμε στην περιγραφή των μετεμφυλιακών συνθηκών διαβίωσης, η κατάσταση δεν εμφανίζεται πιο ρόδινη. Η χώρα διαθέτει 49.000 κρεβάτια από τα οποία σχεδόν τα μισά (23.000) ανήκουν σε ιδιωτικές κλινικές, οι τιμές των οποίων είναι απλησίαστες για τη μεγάλη πλειοψηφία των πολιτών. Ταυτόχρονα ο αριθμός των γιατρών δεν υπερβαίνει τους 3.000, πράγμα που σημαίνει ότι κάθε γιατρός έχει υπό την παρακολούθησή του 16 ασθενείς!

Όλα αυτά δεν είναι καθόλου δύσκολο να εξηγηθούν από τη στιγμή που η Ελλάδα παρουσιάζει το χαμηλότερο ποσοστό μεταβιβάσεων κοινωνικής ασφάλισης:

Πίνακας 8  
Μεταβιβάσεις κοινωνικής ασφάλισης  
ως ποσοστό του ΑΕΠ (1960)

Δ. Γερμανία	12,0
Γαλλία	13,5
Ην. Βασίλειο	6,8
Ιταλία	9,8
Βέλγιο	11,3
Δανία	7,4
Ελλάδα	5,3
Ισλανδία	5,5
Λουξεμβούργο	11,6

Πηγή: OCDE, *Historical Statistics 1960-1989*, σελ. 67, 1991.

Παρατηρούμε τη μεγάλη απόσταση που χωρίζει την Ελλάδα από τις χώρες που αποτελούν την ΕΟΚ, η οποία φτάνει, σε ορισμένες περιπτώσεις, να κινείται σε υπερδιπλάσια επίπεδα. Το αποτέλεσμα αυτής της δυσπραγίας ήταν το επίπεδο της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης να είναι πάρα πολύ χαμηλό, αφού και έλλειψη γιατρών και κλινών παρατηρείται, αλλά και οι τιμές των φαρμάκων κινούνται σε πολύ υψηλά επίπεδα (βλ. παρακάτω).

Η απουσία μορφών κράτους πρόνοιας είχε ως αποτέλεσμα η Ελλάδα να κατέχει τη θέση του ουραγού μεταξύ όλων των χωρών του ΟΟΣΑ στο ζήτημα της ποσοστιαίας κάλυψης για δημόσια νοσοκομειακή περίθαλψη. Έτσι το 1960, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 9 του Παραρτήματος, στην Ελλάδα καλυπτόταν μόνο το 30% των εξόδων για νοσοκομειακή περίθαλψη, ενώ ο μέσος όρος των αναπτυγμένων δυτικών χωρών έφτανε το 75,3%<sup>245</sup>.

245. Όμως και οι τιμές των φαρμάκων χαρακτηρίζονται από την πολιτική αισχροκέρδειας που ακολουθούν οι φαρμακοβιομηχανίες. Μια ένεση μισού γραμμαρίου τετρακυκλίνης, που περιέχει αντιβιοτικό αξίας 0,9 δραχμών, στο εμπόριο πουλιέται 61,9 δραχμές. Μια αμπούλα χλωραμφαινικίλης

Αυτή η κατάσταση, σε συνδυασμό με τις παραινήσεις πολιτικών παραγόντων<sup>246</sup>, οδήγησε ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού στη μετανάστευση. Ένας προσανατολισμός που κορυφώνεται την πενταετία 1960-1965, όπως άλλωστε φαίνεται και από τον ακόλουθο πίνακα, και ο οποίος λειτούργησε ως διάυλος εκτόνωσης της λαϊκής δυσαρέσκειας απέναντι σε εκείνες τις δομές εξουσίας που συντηρούσαν τις δυσχερείς συνθήκες διαβίωσης<sup>247</sup>:

Πίνακας 9  
Μόνιμη εξωτερική μετανάστευση

1960	47.768
1961	58.837
1962	84.094
1963	100.072
1964	105.569
1965	117.167
1966	86.896
1967	42.730

Πηγή: Β. Καραποστόλης, 1983, Πίνακας 1, σελ. 305.

Τα στοιχεία που παραθέσαμε μέχρι τώρα είχαν σκοπό

περιέχει ένα γραμμάριο, αξίας 0,8 δραχμών, ενώ η λιανική τιμή της κυμαίνεται από 20 μέχρι 40 δραχμές. Ακόμα, ένα κιλό ακετυσαλισιλικό οξύ της Bayer σε σκόνη έχει 40 δρχ. στο χονδρεμπόριο. Με ένα κιλό παρασκευάζονται δύο χιλιάδες ασπιρίνες. Η κάθε ασπιρίνη πουλιέται 0,3 δρχ., δηλαδή, 15 φορές περισσότερο από την αρχική αξία της. Μια ένεση νοβοκαΐνης, που το περιεχόμενο της αξίζει 0,1 δρχ., πουλιέται 5,4 δρχ. Το γραμμάριο, τέλος, η κορτιζόνη στοιχίζει 2 δρχ., αλλά η ένεση των 25 χιλιοστών του γραμμαρίου διατίθεται προς 40 δρχ. η μία. Και όλα αυτά συνέβαιναν όταν το μέσο εργατικό μεροκάματο μόλις πλησίαζε τις 130 δρχ.

Περισσότερα για τις τιμές των φαρμάκων, βλ. *Αυγή* στις 24-1 και στις 29-1-1965.

246. Είναι χαρακτηριστική η άποψη του Π. Παπαληγούρα πως η εργασία πρέπει να πηγαίνει εκεί όπου είναι το κεφάλαιο!

247. Ν. Μουζέλης: *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, 1978, σελ. 259.

να καταδείξουν κατά τρόπο σαφή τις άθλιες κοινωνικές συνθήκες διαβίωσης στις οποίες ζούσε ο πληθυσμός όλης σχεδόν της χώρας εκείνη την περίοδο.

Όμως, αν περιοριζόμαστε μόνο σ' αυτή την παράθεση, θα ήταν δύσκολο να ερμηνεύσουμε τόσο τις μεγάλες αγροτικές κινητοποιήσεις της περιόδου 1963-1967, όσο και την έντονη υποστήριξη των αγροτικών στρωμάτων στην Ένωση Κέντρου. Γι' αυτό θα αναφερθούμε στη συνέχεια στις συνθήκες ζωής των ανθρώπων στην ύπαιθρο, συγκρίνοντας τις παράλληλα με τις αντίστοιχες στην πόλη.

Πριν όμως προχωρήσουμε στην παρουσίαση στοιχείων σχετικών με την ανισότητα πόλης-υπαιθρου, πρέπει να υπογραμμιστεί το ιδιαίτερο βάρος του αγροτικού πληθυσμού. Γιατί η Ελλάδα, ως αδύνατος κρίκος της καπιταλιστικής μητρόπολης, είναι μία χώρα με πολυάριθμο αγροτικό πληθυσμό και με σημαντική συμβολή του πρωτογενή τομέα στην παραγωγή του Εθνικού Εισοδήματος (πάντα για τη 10ετία του '60). Έτσι το 1960 η γεωργία συμμετέχει κατά 23,1% στο ΑΕΠ<sup>248</sup>. Σύμφωνα με την ίδια πηγή, το 1961 το 53% του ενεργού πληθυσμού της χώρας απασχολείται στη γεωργία. Αλλά και σύμφωνα με μια άλλη μελέτη ο αγροτικός πληθυσμός σε σχέση με το μη αγροτικό αποτελεί: το 1960 το 49,3% του συνόλου, το 1961 το 48,9%, το 1962 το 47,5%, το 1963 το 46,3%, το 1964 το 45%, το 1965 το 43,7%, το 1966 το 42,4% και το 1967 το 41%<sup>249</sup>.

Αυτή η μείωση μπορεί να θεωρηθεί αναμενόμενη, λόγω της προσπάθειας εισόδου της χώρας στη φάση της βιομηχανικής ανάπτυξης (με όλες τις ιδιομορφίες που είχε αυτή η διαδικασία). Ίσως όμως και να σημαίνει πως ένα σημαντικό τμήμα του αγροτικού πληθυσμού στρέφεται στη μετανάστευση (εσωτερική και εξωτερική), γεγονός που δικαιολογείται από τη φτώχεια και την εξαθλίωση που μά-

248. Βλ. Ν. Δελιβάνη-Νεγρεπόντη: *Ανάλυση...*, σελ. 29.

249. Βλ. Β. Καραποστόλης: *Η καταναλωτική συμπεριφορά στη...*, σελ. 306, Πίνακας 3.

στιζε τους αγρότες. Βάσει αυτής της συλλογιστικής τα στοιχεία που ακολουθούν αφορούν ένα πολύ μεγάλο κομμάτι Ελλήνων, πράγμα που σημαίνει ότι οι συνέπειες (πολιτική μεταστροφή, αγροτικές κινητοποιήσεις) που θα προκύψουν συντελούν σημαντικά στην πορεία που θ' ακολουθήσουν τα πολιτικά πράγματα της Ελλάδας.

### 3. Η διαμόρφωση της άνισης ανάπτυξης αστικών κέντρων και υπαίθρου

Ως εντυπωσιακή μπορεί να χαρακτηριστεί η διαφορά εισοδήματος ανά κάτοικο τόσο από γεωγραφικό σε γεωγραφικό διαμέρισμα, όσο και από αγροτική σε αγροτική περιοχή. Ο παρακάτω πίνακας δικαιολογεί τη θέση αυτή.

Πίνακας 10  
*Ετήσιο ανά κάτοικο εισόδημα στην Ελλάδα*  
(σε δολάρια ΗΠΑ)

Περιοχές	1954	1962	Αύξηση %
Στερεά-Εύβοια	330	667	102
Μακεδονία	212	271	28
Θράκη	144	236	64
Θεσσαλία	184	234	27
Πελοπόννησος	194	217	12
Κρήτη	168	217	29
Κυκλάδες	177	216	22
Ήπειρος	134	145	9
Ιόνια	141	141	0

Πηγή: *Νέα Οικονομία*, τόμος Β', 1964, σελ. 626.

(Παρόμοιες τάσεις διαφαίνονται και από τους πίνακες που παραθέτουν η *Αυγή* στις 9-7-1964 και ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος* στις 21-11-1963.)

Από τον πίνακα αυτό φαίνεται ότι τη μερίδα του λέοντος την καρπώνεται η Στερεά-Εύβοια, περιοχή που περιλαμβάνει τα αστικά κέντρα της Αθήνας και του Πειραιά. Στη δεύτερη θέση ακολουθεί η Μακεδονία, που αποτελεί άλλωστε και την πιο εύφορη περιοχή της χώρας, αλλά περιλαμβάνει και το δεύτερο μεγαλύτερο αστικό κέντρο. Αντίθετα η Ήπειρος και τα νησιά του Ιονίου δεν κατορθώνουν να πραγματοποιήσουν ούτε το μισό του εισοδήματος που παρουσιάζει η Στερεά. Το ανησυχητικό είναι ότι ύστερα από οχτώ χρόνια οι ανισομέρειες παραμένουν σχεδόν αμετάβλητες. Τη μεγαλύτερη αύξηση την παρουσιάζει η πιο πλούσια περιοχή (Στερεά) και τη μικρότερη οι πιο φτωχές (Ήπειρος, Αιγαίο). Το αποτέλεσμα είναι οι δύο περιοχές με τα πιο πενιχρά εισοδήματα να συγκεντρώνουν πια μόνο το 25% του αντίστοιχου εισοδήματος του ευπορότερου γεωγραφικού διαμερίσματος.

Τα συμπεράσματα, όμως, αυτά φανερόνται πιο ανάγλυφα και από τα αναλυτικά στοιχεία του Πίνακα 22 του Παραρτήματος. Παρατηρούμε ότι τα αγροτικά νοικοκυριά με μεγαλύτερο μέσο αριθμό ατόμων ανά οικογένεια διέθεταν, το 1964, 468 δρχ. για κατανάλωση υπηρεσιών, ενώ τα αστικά νοικοκυριά είχαν, ήδη από το 1958, φτάσει να ξοδεύουν 861 δρχ. Οι διαφορές σχετίζονται με την ανισότητα πρόσβασης σε αγαθά, όπως οι δαπάνες κατοικίας, τα είδη διατροφής, τα ρούχα και τα παπούτσια, τα φάρμακα, οι δαπάνες για αναψυχή κ.ά.

Σε αντίστοιχα συμπεράσματα μπορεί να μας οδηγήσει η μελέτη των στοιχείων του Πίνακα 23 του Παραρτήματος. Διαπιστώνεται η άνιση δυνατότητα ιδιωτικής κατανάλωσης σε δύο επίπεδα: α) μεταξύ των επαγγελματικών ομάδων β) μεταξύ των κατοίκων της πόλης και των κατοίκων της υπαίθρου. Τα διαθέσιμα εμπειρικά δεδομένα αποδεικνύουν ότι υπάρχουν σημαντικές διαφορές στις δαπάνες για αγαθά οι οποίες συνδέονται άμεσα με την ανισοκατανομή του εισοδήματος. Έτσι οι ελεύθεροι επαγγελματίες υπολείπο-

νται κατά 25% του μέσου όρου κατανάλωσης των στελεχών, οι υπάλληλοι 51%, οι πωλητές 60% και οι εργάτες 69%. Σε ό,τι αφορά τη σχέση υπαίθρου-αστικών κέντρων οι διαφορές ανά ομοειδή κατηγορία φτάνουν το 55% για τους ελεύθερους επαγγελματίες, το 59% για τα στελέχη, το 44% για τους υπαλλήλους, ενώ το μέγιστο της διαφοράς παρατηρείται μεταξύ των αγροτών και των στελεχών που ζουν στις πόλεις και είναι της τάξης του 900%!

Εν κατακλείδι, αβίαστα προκύπτει το συμπέρασμα ότι τόσο οι γενικοί νόμοι της λειτουργίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που ευνοούν τη βιομηχανική παραγωγή σε βάρος της αγροτικής, όσο και η συγκεκριμένη στρατηγική που υιοθετήθηκε από την άρχουσα τάξη στη μετεμφυλιακή περίοδο οδήγησαν στην υδροκέφαλη ανάπτυξη της χώρας, οι συνέπειες της οποίας είναι φανερές και στις μέρες μας.

Οι γενικότερες διαστάσεις αυτής της πολιτικής δεν πρέπει να παραγνωρίζονται. Ο Πίνακας 24 του Παραρτήματος αποκαλύπτει τις άνισες ευκαιρίες πρόσβασης στην εκπαίδευση που είχαν οι κάτοικοι των αγροτικών περιοχών σε σύγκριση με τους κατοίκους των αστικών κέντρων. Βλέπουμε ότι το φαινόμενο του αναλφαριθμητισμού εμφανίζεται με διπλάσια συχνότητα στην υπαίθρο απ' ό,τι στην πρωτεύουσα, ενώ ένα παιδί αγροτικής καταγωγής έχει εβδομήντα φορές λιγότερες πιθανότητες να σπουδάσει σε μία ανώτατη σχολή σε σύγκριση με ένα παιδί αθηναϊκής οικογένειας. Τα αίτια αυτής της κατάστασης πρέπει να αναζητηθούν τόσο στους προσανατολισμούς και στις διεξόδους που το ίδιο το σύστημα προέκρινε όσο και στην ανεπάρκεια εκπαιδευτικής υποδομής. Όπως δείχνει και ο Πίνακας 25 του Παραρτήματος, οι μικρότερες αναλογίες μαθητών-δασκάλων και μαθητών-διδασκηρίων παρατηρού-

νται στην περιοχή της πρωτεύουσας και οι μεγαλύτερες στην Ήπειρο.

Οι ίδιες τάσεις διαπιστώνονται και στον τομέα της υγείας (βλ. Παράρτημα, Πίνακας 26). Τα περισσότερα νοσηλευτικά ιδρύματα και οι πιο πολλοί γιατροί βρίσκονται στην Αθήνα, ενώ οι μεγαλύτερες ελλείψεις παρατηρούνται στη Θράκη, στην Ήπειρο και στη Στερεά. Το γεγονός ότι στην πρωτεύουσα αναλογούν επτά φορές περισσότεροι γιατροί και επτά φορές περισσότερες κλίνες απ' ό,τι στη Θράκη αποδεικνύει πως δεν πρόκειται απλώς για καταστάσεις άνισης κατανομής, αλλά για καθεστώς παντελούς απουσίας μέριμνας για τους κατοίκους των περιφερειακών περιοχών.

### *Εσωτερική μετανάστευση*

Οι πολύμορφα άσχημες συνθήκες διαβίωσης ώθησαν, όπως είδαμε, ένα μέρος του πληθυσμού στην εξωτερική μετανάστευση<sup>250</sup>. Ένα άλλο κομμάτι δεν επέλεξε όμως αυτή τη λύση, προτιμώντας την εγκατάσταση στα αστικά κέντρα.

Τα αίτια της εσωτερικής μετανάστευσης οφείλονται κατά ένα μεγάλο μέρος στην ανυπαρξία ικανοποιητικού επιπέδου ζωής και στην έλλειψη απασχόλησης<sup>251</sup>. Θα ήταν, όμως, λάθος να περιορίσουμε τα αίτια του φαινομένου αποκλειστικά στους οικονομικούς παράγοντες. Οι κακές συνθήκες υγιεινής και περίθαλψης, καθώς και η ανυπαρ-

250. Για συσχέτιση γεωγραφικού διαμερίσματος και εξωτερικής μετανάστευσης, βλ. Παράρτημα, Πίνακας 2.

251. Σε μια έρευνα που οργάνωσε η ΕΣΥΕ το 1962, το 83,5% των μεταναστών παραδέχτηκε πως η έλλειψη απασχόλησης ήταν ο βασικός λόγος που τους απόθησε από το χωριό.

ξία ουσιαστικής εκπαίδευσης<sup>252</sup>, αλλά και η απουσία πολιτιστικών εκδηλώσεων είναι λόγοι που πρέπει οπωσδήποτε να ληφθούν υπόψη.

Πολύ περισσότερο που η κατανομή της εσωτερικής μετανάστευσης παίρνει την εξής μορφή: οι σημαντικότερες αναχωρήσεις (βλ. Παράρτημα, Πίνακας 27) παρατηρούνται στις αγροτικές και στις ημιαστικές περιοχές. Πρόκειται για τμήματα του πληθυσμού που για μία σειρά από λόγους —οικονομικοί, πολιτικοί, πολιτιστικοί, κοινωνικοί— αποφασίζουν να εγκαταλείψουν τις γενέτειρές τους και να κατευθυνθούν προς τα αστικά κέντρα και ιδιαίτερα την Αθήνα. Εκεί οι πολιτικά κατατρεγμένοι από το μετεμφυλιακό κράτος ελπίζουν πως θα χαθούν μέσα στην ανωνυμία της πόλης, ενώ οι οικονομικά ασθενέστεροι ότι θα ξεφύγουν από τη δύσκολη ζωή της αγροτικής οικονομίας επιτυγχάνοντας εισοδηματική και κοινωνική άνοδο. Εννοείται ότι όλη αυτή η διακίνηση πληθυσμού καθώς και τα σοβαρά αίτια που την προκάλεσαν δε θα ξεχαστούν εύκολα. Θα χαραχτούν στη συλλογική μνήμη των στρωμάτων αυτών, στην πολιτική και οικονομική καταπίεση των οποίων στηρίχτηκε η δημιουργία του κράτους των εθνικοφρόνων, και όταν θα έρθει η στιγμή της αντίδρασης οι εξελίξεις θα είναι τόσο ραγδαίες, που θα θέσουν σε αμφισβήτηση την ίδια τη δομή οργάνωσης των εξοχιαστικών σχέσεων...

252. Είναι γνωστή η σημασία που δίνουν οι ελληνικές οικογένειες στο να εισαχθεί κάποιο μέλος τους στο πανεπιστήμιο. Έτσι ένα αίτιο της εσωτερικής μετανάστευσης αποτελεί και η απουσία γυμνασίου, εξαιτίας για εκείνη την περίοδο, κοντά στον τόπο κατοικίας, ή ακόμα και η επιθυμία για φοίτηση σε «καλό» γυμνάσιο έτσι ώστε να αυξάνονται οι πιθανότητες εισαγωγής. Για μία αναλυτικότερη μελέτη του φαινομένου, βλ. Κ. Τσουκάλας: *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, σελ. 270-278.

#### 4. Η κοινωνική κατάσταση των αγροτών

Στο προηγούμενο μέρος επιχειρήθηκε να καταγραφεί η έντονη αντίθεση που υπήρχε τα χρόνια 1960-1967 στις συνθήκες ζωής των κατοίκων των αστικών και αγροτικών περιοχών.

Από εδώ και πέρα θα γίνει αναφορά στα προβλήματα που μπορούν να χαρακτηριστούν ως ενδογενή της αγροτικής παραγωγής και τα οποία οφείλονται σε ιδιαιτερότητες της μορφής που εμφάνιζε ο πρωτογενής τομέας παραγωγής μέσα στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό. Τα δύο αυτά στοιχεία, η άνιση, δηλαδή, σχέση πόλης-υπαίθρου, καθώς και ο υπανάπτυκτος χαρακτήρας της αγροτικής παραγωγής, είναι οι καθοριστικοί εκείνοι παράγοντες που θα οδηγήσουν στην κοινωνική και πολιτική διαμαρτυρία των αγροτών την περίοδο 1963-1967.

Όπως θα δούμε στη συνέχεια, το κύριο αίτημα των παραγωγών στις αγροτικές κινητοποιήσεις ήταν η αύξηση του ποσού της κρατικής επιδότησης. Την πορεία προς τη διατύπωση αυτού του αιτήματος θα παρακολουθήσουμε σε τούτο το τμήμα της μελέτης μας.

Πρώτα απ' όλα ας δούμε πώς παρουσιάζεται η κατανομή των καλλιεργήσιμων εδαφών σε ολόκληρη τη χώρα.

Από τον Πίνακα 28 του Παραρτήματος παρατηρούμε ότι το 19% των ιδιοκτητών κατείχε το 50% της γης, όσο, δηλαδή, και το υπόλοιπο 81% των ιδιοκτητών.

Άρα, καταλήγουμε ότι και στην κατανομή των γαιών παρατηρούνται μεγάλες ανισότητες μεταξύ των κατόχων γης.

Όμως η ιδιοκτησία στην Ελλάδα μπορεί να χαρακτηριστεί μεγάλη, μικρή ή μικρομεσαία; Η γνώμη μας είναι πως

η ιδιοκτησία στην Ελλάδα, σε σύγκριση με την ιδιοκτησία όπως αυτή διαμορφώνεται στις υπόλοιπες δυτικές χώρες, είναι μικρή, πράγμα που σημαίνει μικρή παραγωγή προϊόντων και άρα μικρότερες δυνατότητες πώλησης των ειδών στο εξωτερικό σε χαμηλές και συναγωνίσιμες τιμές. Αυτός είναι, άλλωστε, κι ένας λόγος που, όπως θα δούμε αργότερα, συνετέλεσε στις αγροτικές διαμαρτυρίες. Οι αγρότες, μη μπορώντας να πουλήσουν τα προϊόντα τους στο εξωτερικό και βλέποντας μια σημαντική πηγή εσόδων να εξαφανίζεται, αντέδρασαν...

Ο πίνακας που παραθέτουμε και που αφορά το μέγεθος της ιδιοκτησίας στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες επαληθεύει τη θέση μας αυτή.

Πίνακας 11  
Μέγεθος Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων στις Ευρωπαϊκές Χώρες (%)

Χώρες	0-50 στρεμ.	50-100 στρεμ.	100-200 στρεμ.	200-500 στρεμ.	500 & άνω
Αυστρία	9,6	11,2	20,5	25,0	33,7
Βέλγιο	32,6	20,7	19,9	15,8	11,0
Δανία	4,0	12,1	23,1	41,3	19,5
Γαλλία	5,5	10,9	21,7	31,9	30,0
Δ. Γερμανία	15,9	20,1	28,3	25,4	10,3
Ιρλανδία	6,3	13,9	16,5	23,6	40,0
Ιταλία	19,6	13,3	13,5	21,1	41,5
Ολλανδία	13,9	18,3	28,7	31,9	8,0
Νορβηγία	32,5	28,6	22,9	13,5	2,5
Σουηδία	14,6	19,4	23,0	22,9	20,2
Ελβετία	20,1	31,0	31,0	13,9	2,6
Αγγλία	3,1	44,0	9,3	25,8	57,4
Ελλάδα	81,0	14,0	3,4	0,6	0,1

Πηγή: Οικονομικός Ταχυδρόμος στις 28-10-1965.

Οι διαφορές στη δομή της αγροτικής οικονομίας μεταξύ της Ελλάδας και των υπόλοιπων ευρωπαϊκών χωρών είναι, κυριολεκτικά, τεράστιες. Αυτό ισχύει ακόμα και για χώρες που η συνολική τους έκταση είναι συγκρίσιμη ή και μικρότερη από της Ελλάδας (π.χ. Βέλγιο, Αυστρία). Είναι ενδεικτικό ότι σε όλες τις εξεταζόμενες χώρες, εκτός από την Αυστρία, πάνω από το 50% των αγροτικών εκμεταλλεύσεων αποτελείται από ιδιοκτησίες που ξεπερνούν τα 100 στρέμματα. Για την Ελλάδα το ποσοστό περιορίζεται στο 4,1%! Οι φερόμενοι ως Έλληνες μεγαλοϊδιοκτήτες δεν αποτελούν παρά Ευρωπαίους μικροκαλλιεργητές οι οποίοι αγωνίζονται απεγνωσμένα για να μπορέσουν να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους. Κι αυτό γιατί η παραγωγικότητά τους εμφανίζεται ιδιαίτερα χαμηλή. Όπως δείχνουν και τα στοιχεία του Πίνακα 29 του Παραρτήματος, σε μία σειρά από προϊόντα (σιτάρι, κριθάρι, ντομάτα, αραποσίτι, πατάτα), η απόδοση της ελληνικής γεωργίας δεν ξεπερνά, κατά μέσο όρο, το 50% της αντίστοιχης ευρωπαϊκής.

Ωστόσο οι αριθμοί δεν πρέπει να εκπλήττουν. Είναι αποτέλεσμα του χαμηλού επιπέδου παραγωγικών δυνάμεων που χρησιμοποιούνται στην καλλιέργεια των κτημάτων. Έτσι σε 37 εκατομμύρια στρέμματα καλλιεργούμενης γης μηχανοκαλλιεργούνται πλήρως μόνο 6 εκατομμύρια στρέμματα και 10,5 μερικώς. Αντίστοιχα διαθέτουμε 0,6 τρακτέρ ανά 1.000 στρέμματα, όταν στη Δυτική Γερμανία, για παράδειγμα, αναλογούν 10,4, στην Ολλανδία 6,4 κ.λπ. Παράλληλα, χρησιμοποιούνται 3,8 κιλά λιπάσματα ανά στρέμμα, ενώ στο Βέλγιο λιπαίνουν με 34,5 κιλά ανά στρέμμα, στην Ολλανδία με 45,5 κιλά, στη Γερμανία με 26,5 κιλά κ.λπ.<sup>253</sup>

253. Βλ. *Ελληνική Αριστερά*, τ. 23, σελ. 65.

Το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί δε χρησιμοποιείται ικανή ποσότητα λιπασμάτων και η Ελλάδα καταλαμβάνει την τελευταία θέση στη Δυτική Ευρώπη στη χρήση τους.

Μία ερμηνεία αποδίδει το φαινόμενο στην υψηλή τιμή των λιπασμάτων σε συνάρτηση πάντα με το χαμηλό αγροτικό εισόδημα, στην ανυπαρξία εγχώριας βιομηχανίας, καθώς και στο μονοπώλιο φωσφορικών λιπασμάτων που είχε τότε ο Μποδοσάκης<sup>254</sup>.

Σημαντικό επίσης ρόλο στη χαμηλή παραγωγικότητα της αγροτικής οικονομίας παίζει και η περιορισμένη κατοχή και χρησιμοποίηση θεριζοαλωνιστικών μηχανών. Είναι χαρακτηριστικό, όπως δείχνουν τα στοιχεία του Πίνακα 9 του Παραρτήματος, ότι και το 1951 αλλά και το 1960 η Ελλάδα ερχόταν τελευταία στη χρήση αυτών των μηχανημάτων.

Όπως και να έχει το πράγμα, το αποτέλεσμα παραμένει το ίδιο: χαμηλοί ρυθμοί παραγωγής αγροτικών προϊόντων, γεγονός που συνεπάγεται λιγοστά κέρδη και συνακόλουθα μικρό αγροτικό ημερομίσθιο. Έτσι, σύμφωνα με την έκθεση του Ξ. Ζολώτα, το 1963 το 40% των αγροτών των πεδινών, άρα και πιο εύφορων περιοχών, είχαν εισόδημα *κάτω του βιώσιμου*. Το ποσοστό αυτό ανεβαίνει στο 70% για τους κατοίκους των ορεινών περιοχών<sup>255</sup>!

Συγκρίνοντας μάλιστα τα αγροτικά ημερομίσθια στην Ελλάδα και στις χώρες της ΕΟΚ, παρατηρούμε πως τα τελευταία ήταν υπερδιπλάσια των αντίστοιχων ελληνικών, φαινόμενο το οποίο εξηγεί «την κατά τα τελευταία έτη παρατηρούμενη μετανάστευση ανειδικεύτων εργατών εις τας χώρας της ΕΟΚ»<sup>256</sup>.

Πράγματι, σύμφωνα με στοιχεία του ΟΗΕ, το αγροτικό ημερομίσθιο την περίοδο 1963-1964 διαμορφώνεται, ανά χώρα σε δολάρια ΗΠΑ, ως εξής:

254. Βλ. *Αυγή* στις 6-8-1964.

255. Βλ. *Αυγή* στις 9-8-1964.

256. Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* στις 3-8-1964.



Πίνακας 12  
*Αγροτικό ημερομίσθιο*

Βέλγιο	0,69
Δ. Γερμανία	0,67
Ιταλία	0,73
Ολλανδία	0,51
Αυστρία	0,41
Δανία	0,65
Σουηδία	1,08
Ηνωμ. Βασίλειο	0,76
Ελλάς	0,30

Πηγή: *Αυγή* στις 14-8-1965.

Και όλα αυτά όταν, όπως έχει ήδη υπογραμμιστεί, οι διαφορές της τιμής του καλαθιού της νοικοκυράς ανάμεσα στην Ελλάδα και στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης δε δικαιολογούν την υπάρχουσα ανισότητα μεταξύ των αγροτικών ημερομισθίων.

Η άσχημη αυτή κατάσταση οφειλόταν κατά ένα μέρος στις πενιχρές κρατικές επιχορηγήσεις επί του αγροτικού εισοδήματος σε σχέση πάντα με την αντίστοιχη πολιτική που ακολουθούσαν τα ξένα κράτη.

Πίνακας 13  
*Επιδοτήσεις επί του αγροτικού εισοδήματος (1963)*  
 (%)

Αγγλία	28,8
Αυστρία	12,5
Ελλάδα	2,2
Βέλγιο	18,8
Ιταλία	5,2
Γαλλία	18,3
Πορτογαλία	4,4

Μέσος όρος επιχορήγησης για την Ελλάδα την περίοδο 1960-1964 = 2,4%(!).

Πηγή: *Οικονομικός Ταχυδρόμος* στις 16-2-1967.

Ένας άλλος παράγοντας που συντελεί αποφασιστικά στην καθήλωση των αγροτικών εισοδημάτων σχετίζεται με το κύκλωμα εμπορίας των αγροτικών προϊόντων. Τα υψηλά ποσοστά που αποσπών οι μεσαζόντες από τη μία περιορίζουν τις τιμές που λαμβάνουν οι παραγωγοί και από την άλλη επιδρούν στην τελική τιμή των προϊόντων στην οποία τα αγοράζει ο καταναλωτής. Ιδιαίτερα για την περίοδο 1963-1964 έχουμε τον ακόλουθο πίνακα συμμετοχής παραγωγών και μεσαζόντων στη λιανική τιμή φρούτων και λαχανικών που καταναλώθηκαν στην αγορά της Αθήνας.

Πίνακας 14  
*Συμμετοχή παραγωγών και μεσαζόντων στη λιανική τιμή φρούτων και λαχανικών*

	Φρούτα	Λαχανικά	Σύνολο φρούτων & λαχανικών
Λιανοπωλητές	19,47	17,88	18,85
Χονδρέμποροι	45,67	19,45	35,89
Παραγωγοί	34,91	62,27	45,26

Τα στοιχεία αυτά αποκτούν ακόμα μεγαλύτερο ενδιαφέρον αν αναλογιστούμε ότι το μεικτό κέρδος ενός χονδρέμπορου λαχανικών και φρούτων φτάνει γύρω στο 79%. Αν αφαιρέσουμε τα έξοδα, το ποσοστό κυμαίνεται στο 50,35%. Αντίθετα, το αντίστοιχο κέρδος ενός λιανοπωλητή περιορίζεται στο 23%<sup>257</sup>.

257. Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* στις 3-8-1964.

## Συμπεράσματα Τρίτου Μέρους

Στο Τρίτο Μέρος της εργασίας ασχοληθήκαμε με την περιγραφή ορισμένων βασικών θεσμικών, οικονομικών και κοινωνικών συνιστωσών που χαρακτήριζαν την ελληνική κοινωνία στη μετεμφυλιακή περίοδο.

Μετά το τέλος του εμφυλίου και τη νίκη της αστικής παράταξης, η άρχουσα τάξη συνέλαβε ένα σχέδιο κυριαρχίας που στηριζόταν στα εξής στοιχεία: α) Συγκρότηση ενός κράτους βίας ημικοινοβουλευτικού χαρακτήρα, στο οποίο κυρίαρχο κέντρο εξουσίας ήταν ο στρατός. β) Προσπάθεια ανόρθωσης της οικονομίας βάσει της ενεργού παρέμβασης του κράτους και της ύπαρξης ενός καθεστώτος συσσώρευσης, το οποίο βασίστηκε στους χαμηλούς μισθούς και στην ουσιαστική ανυπαρξία κράτους πρόνοιας. γ) Δημιουργία ενός δυϊστικού πλαισίου, στο οποίο τα μέλη των τάξεων και των κοινωνικών στρωμάτων που στήριζαν το καθεστώς και συναινούσαν στην κυρίαρχη ιδεολογία (εθνικοφροσύνη) απολάμβαναν συγκεκριμένα υλικά ανταλλάγματα (πρόσληψη στο Δημόσιο, έκδοση διαφόρων αδειών κ.λπ.), τα οποία στερούνταν τα φιλοεαμικά τμήματα του πληθυσμού.

Σε ό,τι αφορά το ιδεολογικό θεσμικό πλαίσιο ο στόχος των κυρίαρχων τάξεων είναι η χρησιμοποίησή του για τη δημιουργία ενός κανονιστικού πλαισίου συσπείρωσης/απόρριψης. Σε αυτό συνέβαλε σημαντικά, πέρα από τη λειτουργία των «κανονικών» δικαιικών συστημάτων, η ύπαρξη και ενός παράλληλου νομικού πλαισίου κατασταλτικών μέτρων, του λεγόμενου «παρασυντάγματος».

Η οικονομική ζωή της χώρας χαρακτηρίζεται από την επίτευξη σημαντικών ρυθμών ανάπτυξης μεγαλύτερων από τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς. Το γεγονός αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στους ακόλουθους παράγοντες: α) Στη

συσσώρευση κεφαλαίου που είχε επιτευχθεί κατά τη διάρκεια της κατοχής. β) Στις κρατικές επιδοτήσεις. γ) Στη μετακατοχική τάση του ελληνικού κεφαλαίου προς την πραγματοποίηση σπεκουλαδóρικων κερδών. δ) Στη δημιουργία ενός καθεστώτος συσσώρευσης που βασιζόταν στη μεγαλύτερη δυνατή συμπίεση των εισοδημάτων.

Το γεγονός αυτό είχε ως συνέπεια τη σοβαρή ανισοκατανομή μεταξύ των εισοδημάτων, κατάσταση που εντεινόταν από την άνιση σχέση μεταξύ άμεσων και έμμεσων φόρων. Με τον τρόπο αυτό η πλειοψηφία των εργαζόμενων στρωμάτων αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα διατροφής, ρουχισμού, κατοικίας σε μια εποχή που το κράτος πρόνοιας ήταν υπανάπτυκτο.

Οι δυσβάστακτες αυτές συνθήκες ώθησαν πολύ κόσμο να πάρει το δρόμο της εξωτερικής μετανάστευσης και άλλους να κατευθυνθούν προς τα μεγάλα αστικά κέντρα. Σημαντικό ρόλο σε αυτές τις εξελίξεις είχαν και οι συνθήκες άνισης ανάπτυξης που διέκριναν τη σχέση των αστικών με τα επαρχιακά κέντρα. Πρόκειται για καταστάσεις που χαρακτηρίζονταν από την άνιση κατανομή εισοδήματος από το ένα γεωγραφικό διαμέρισμα στο άλλο και από τη μία επαγγελματική κατηγορία στην άλλη, ενώ οι αγρότες έρχονταν πάντα τελευταίοι στις δυνατότητες απόκτησης καταναλωτικών προϊόντων, στις δυνατότητες εκπαίδευσης, στις συνθήκες παροχής ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης κ.λπ.

Πέρα από τις άνισες συνθήκες διαβίωσης μεταξύ αστικών και αγροτικών στρωμάτων, διαπιστώθηκε πως και στο εσωτερικό των αγροτικών στρωμάτων παρατηρούνται σημαντικές ανισότητες που αφορούν το μέγεθος των ιδιοκτησιών γης. Παράλληλα διαπιστώνεται ύπαρξη χαμηλών ημερομισθίων και επιδοτήσεων των αγροτών σε σχέση με τους Ευρωπαίους αγρότες, ενώ και η στρεμματική απόδοση, λόγω του μικρού βαθμού συγκέντρωσης της γης και της έλλειψης μηχανολογικού εξοπλισμού, κινείται σε περιορισμένα επίπεδα.

Το αποτέλεσμα αυτής της κατάστασης θα είναι η πολιτική και ιδεολογική μεταστροφή των αγροτικών στρωμάτων, που σε μεγάλο βαθμό είχαν λειτουργήσει ως τάξεις-στηρίγματα του ηγεμονικού μπλοκ. Έτσι από τη μία σημαντικοί αγροτικοί αγώνες θα αναπτυχθούν και από την άλλη θα σημειωθεί μαζική στροφή προς την υποστήριξη των δυνάμεων της ΕΚ.

Εξετάστηκαν μέχρι το σημείο αυτό οι βασικές συνιστώσες που διαπερνούσαν τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό τόσο στο ιδεολογικό-θεσμικό πεδίο όσο και στο οικονομικό-κοινωνικό πεδίο. Διαπιστώθηκε ότι η επικράτηση του ηγεμονεύομένου από τις αστικές δυνάμεις κοινωνικού μπλοκ επέφερε τη δημιουργία ενός κανονιστικού πλαισίου, το οποίο έθετε στο περιθώριο τα φιλοεαμικά στρώματα του πληθυσμού. Ολόκληρο το σχέδιο ανασυγκρότησης των δομών εξουσίας στηρίχτηκε στις σχέσεις κατασταλτικής και οικονομικής βίας, χαρακτηριστικό γνώρισμα όλης της περιόδου 1949-1963. Η κατασταλτική βία αντλούσε τη νομιμοποίησή της τόσο από το επίσημο θεσμικό πλαίσιο, όσο και από την ύπαρξη ενός παράλληλου κανονιστικού πλαισίου το οποίο ο Ν. Αλιβιζάτος το έχει ονομάσει «παρασύνταγμα». Η οικονομική βία, χαρακτηριστικό άλλωστε των καπιταλιστικών κοινωνιών, στηρίχτηκε στην υπερεκμετάλλευση των εργαζόμενων στρωμάτων, και κυρίως των αγροτών και των εργατών.

Για να μπορέσει να κατανοήσει κανείς το 53% της ΕΚ, καθώς και τη δυναμική του αποτελέσματος αυτού, τα γεγονότα των Ιουλιανών αλλά και την επιβολή της δικτατορίας, πρέπει να λαμβάνει συνεχώς υπόψη τα πλαίσια οικονομικής και ιδεολογικής καταπίεσης.

Όπως έχει ήδη επισημανθεί, η περίοδος 1965-1967 χαρακτηρίζεται από τη γενικευμένη κρίση και των τριών

επιπέδων —οικονομικού, πολιτικού, ιδεολογικού—, η οποία επιλύεται από την επέμβαση του στρατού. Είναι κρίση στο οικονομικό επίπεδο, γιατί τίθεται σε αμφισβήτηση το συγκεκριμένο μοντέλο συσσώρευσης που βασιζόταν στην εξαθλίωση των λαϊκών τάξεων. Είναι ιδεολογική κρίση, γιατί επιχειρείται να ανατραπεί όλο το πλαίσιο της επίσημης ιδεολογίας του κράτους των εθνικοφρόνων. Είναι, τέλος, πολιτική, γιατί το αποτέλεσμα του 1964 έχει από μόνο του μία δυναμική, η οποία οδηγεί σε αναδιάταξη τις σχέσεις εξουσίας μεταξύ στρατού, Παλατιού και κυβέρνησης.

Με βάση αυτό το σκεπτικό, στο επόμενο μέρος θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στο πολιτικό επίπεδο και ιδιαίτερα στη σχέση που είχε διαμορφωθεί μεταξύ των τριών βασικών κέντρων εξουσίας (στρατός, Παλάτι, κυβέρνηση).

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ, ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΚΡΙΣΗ  
ΤΟΥ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΟΥ  
ΠΛΕΓΜΑΤΟΣ ΕΞΟΥΣΙΑΣ

1. Η περίοδος 1949-1963

Το 1966 ο καθηγητής Ζ. Μεινό, στη γνωστή μελέτη του για τις πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα, παρατηρούσε σχετικά με τη δύναμη του ΙΔΕΑ:

«Το μόνο σημαντικό σημείο είναι να μάθουμε αν ο ΙΔΕΑ διαθέτει πράγματι την εξουσία που του αποδίδεται. Ας ομολογήσουμε την αδυναμία μας να δώσουμε απάντηση σ' αυτό το θέμα»<sup>258</sup>.

Την απάντηση στην αδυναμία του αυτή ο Μεινό, και μαζί του ολόκληρος ο ελληνικός λαός, θα την έπαιρνε ύστερα από ένα χρόνο, στις 21-4-67. Μόνο που το πραξικόπημα δεν πραγματοποιήθηκε από την ενσωματωμένη

---

258. Βλ. Ζ. Μεινό: *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', σελ. 354.

και πιστή πια στο Θρόνο παλιά ηγεσία του ΙΔΕΑ, αλλά από τους νεαρότερους αξιωματικούς της ΕΕΝΑ, που στην ουσία αποτελούσαν τους φυσικούς συνεχιστές των σκοπών του συνδέσμου (δικτατορία του ΙΔΕΑ).

Βέβαια, το πραξικόπημα κατέπληξε με την ολοκληρωτική του επικράτηση πολλούς οι οποίοι περίμεναν ένα επιτυχημένο αυλικό πραξικόπημα. Όμως, το καθεστώς της 21ης Απριλίου 1967 δεν ήταν «κεραυνός εν αιθρία». Αποτελούσε τη λογική κατάληξη του συσχετισμού των πολιτικών δυνάμεων στο μετεμφυλιακό πλαίσιο εξουσίας. Το αποτέλεσμα μπορεί να γίνει κατανοητό μόνο αφού προηγηθεί η λεπτομερής ανάλυση της πορείας των πολιτικών πραγμάτων προς την 21η Απριλίου 1967.

Ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή. Η μετεμφυλιακή προδικτατορική περίοδος στο μεγαλύτερο μέρος της, (1952-1967), χαρακτηρίζεται από την —όχι πάντα φανερή αλλά συνεχώς υπαρκτή— σύγκρουση των τριών ισχυρότερων κέντρων πολιτικής εξουσίας, που τα αποτελούσαν ο στρατός, το Παλάτι και η κυβέρνηση.

Αντίθετα, στην περίοδο 1949-1952, που χαρακτηρίζεται ως μεταβατική, κυριαρχούν δύο μόνο πόλοι. Η αμερικανική αποστολή και ο στρατός. Οι αδύναμες κυβερνήσεις του Κέντρου αλλά και ο ανίσχυρος θεσμός του Στέμματος βρίσκονται σε δεύτερη μοίρα.

Η περιφανής εκλογική νίκη του Παπάγου (1952) ουσιαστικά ανοίγει ένα νέο κεφάλαιο στη νεότερη ελληνική ιστορία. Η συγκρότηση μιας ισχυρής κυβέρνησης<sup>259</sup> έντονου φιλοδυτικού και αντικομμουνιστικού προσανατολισμού σήμανε την ανυπαρξία σοβαρών λόγων παράτασης της άμεσης αμερικανικής παρέμβασης στα πολιτικά πράγματα. Ο στρατός, από την πλευρά του, με την εγκατάσταση του αρχιστρατήγου στην πρωθυπουργία, δεν έχει και αυτός

259. Ο Ελληνικός Συναγερμός έλαβε το 49% των ψήφων και το 82,3% των εδρών.

κανένα λόγο άμεσης επέμβασης. Η αυτονομία που είχε κατακτήσει από τον εμφύλιο και μετά διατηρείται και ενισχύεται<sup>260</sup>. Ουσιαστικά πρόκειται για το επιστέγασμα της ενίσχυσης της δύναμης του στρατού που ξεκίνησε από την ίδρυση του ΕΕΝΑ (Ένωση Ελλήνων Αξιωματικών) στη Μέση Ανατολή, νομιμοποιήθηκε με την εφαρμογή του «παρασυντάγματος», κορυφώθηκε με τη νίκη του τακτικού στρατού στον εμφύλιο και ολοκληρώθηκε με τον πολιτικό θρίαμβο του Παπάγου<sup>261</sup>.

Ο Θρόνος εμφανίζεται αυτή την περίοδο ως το πιο αδύνατο κέντρο εξουσίας. Ακόμα και το άρθρο 32 του Συντάγματος, που μετά την παραίτηση του Παπάγου έδινε την αρχιστρατηγία στο βασιλιά, δεν απέκτησε ποτέ ουσιαστική ισχύ<sup>262</sup>. Ο Παπάγος και μετά την παραίτησή του παρέμεινε το μοναδικό πρόσωπο στο οποίο δεχόταν να πειθαρχήσει ο στρατός<sup>263</sup>.

Ταυτόχρονα, με το Σύνταγμα του 1952, που ας σημειωθεί ότι ήταν πρόταση της κεντρώας πλειοψηφίας, θεμελιώνονταν οι βάσεις εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος σε αναλογία με τα δυτικά πρότυπα. Σύμφωνα με τις διατάξεις

260. Βλ. Δ. Χαλαλάμπης: *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, σελ. 41-42.

261. Δ. Χαλαλάμπης: «Από το μετεμφυλιακό κράτος στο κράτος της μεταπολίτευσης», *Σύγχρονα Θέματα*, 1986, τ. 28, σελ. 56. Επίσης, Γ. Καραγιάννης: *Το δράμα της Ελλάδος: 1940-1952* και Δ. Χαλαλάμπης, 1985, ό.π., σελ. 39.

262. Για τις αρνητικές αντιδράσεις του Θρόνου απέναντι στην απόφαση του Παπάγου να πολιτευτεί, βλ. Λιναρδάτος, τόμος Α', Αθήνα 1977, σελ. 263-265, 278-280 και 284-285.

263. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κατάστασης αυτής αποτελεί τόσο η πραγματοποίηση του πραξικοπήματος του '51 από τους αξιωματικούς, όσο και η καταστολή του μόνο ύστερα από προσωπική παρέμβαση του στρατάρχη. Για τη στάση υπεράσπισης του κινήματος του '51 από την πλευρά του Παπάγου αλλά και από όλα τα επιτελικά στελέχη του ΕΣ, βλ. Λιναρδάτος, τόμος Α', σελ. 410-413.

του νέου Συντάγματος, στο δίπολο εκτελεστικής-νομοθετικής εξουσίας είναι ο πρώτος πόλος που ενισχύεται. Η κυβέρνηση έχει πια τον πρώτο λόγο, οι βουλευτές απλώς εκτελούν τις αποφάσεις της<sup>264</sup>. Η αναβάθμιση του ρόλου του εκτελεστικού επικυρωνόταν με το άρθρο 35 του Συντάγματος του '52. Το άρθρο αυτό έδινε τη δυνατότητα δημιουργίας από την κυβέρνηση κοινοβουλευτικών επιτροπών, οι οποίες θα προέβαιναν στην «έκδοσιν διαταγμάτων προς ρύθμισιν εξαιρετικώς επειγόντων θεμάτων».

Με άλλα λόγια, θεσπιζόταν έτσι ένα νέο νομοθετικό σώμα, που είχε ως αποστολή σε μία μέρα μόνο να αποφασίζει την έγκριση ή όχι ενός νομοθετικού διατάγματος. Φυσικά, σε μία μέρα και με μικρότερη αντιπροσωπεία βουλευτών ήταν πιο εύκολο να επικυρωθούν διατάγματα, που κάτω από άλλες συνθήκες θα προκαλούσαν τις ενστάσεις τόσο άλλων βουλευτών, όσο και του Τύπου, αλλά, το σημαντικότερο, και της μερίδας εκείνων των πολιτών που θα θίγονταν από το νόμο. Εδώ μπορεί να αντιπαρατεθεί το γεγονός του έκτακτου και περιορισμένου χαρακτήρα αυτών των επιτροπών. Όμως τα στοιχεία διαψεύδουν τέτοιου είδους ισχυρισμούς. Την περίοδο 1953-1967 ψηφίστηκαν από τη βουλή 1358(!) νομοθετικά διατάγματα και μόλις 964 τυπικοί νόμοι<sup>265</sup>. Η υπεροχή αυτή των «έκτακτων» νομοθετικών διαταγμάτων αποδεικνύει το αβάσιμο των ισχυρισμών περί «περιορισμένου χαρακτήρα». Αλλά και η επι-

264. Στην ουσία, την περίοδο 1952-1962 ούτε το υπουργικό συμβούλιο είναι εκείνο που αποφασίζει. Η ύπαρξη τριών ιδιαίτερα ηγεμονικών προσωπικοτήτων — Παπάγος, Καραμανλής, Παπανδρέου — οι οποίες κατορθώνουν μόνοι τους να αρθρώσουν εναλλακτικά σχέδια αστικής πολιτικής, οδήγησε στην αποκλειστική συγκέντρωση της εξουσίας στα χέρια του πρωθυπουργού.

265. Για τα συγκεκριμένα στοιχεία, βλ. Ν. Αλιβιζάτος, ό.π., σελ. 21, Πίνακας 1. Για μία πληρέστερη ανάλυση του άρθρου 35, βλ. στο ίδιο, σελ. 204-229.

χειρηματολογία περί «εξαιρετικώς επειγόντων θεμάτων» δε λέει και πολλά πράγματα αυτή καθ' αυτή. Θα ισχυριζόμαστε μάλιστα πως είναι εσκεμμένα ασαφής. Όπως έχει υποστηριχτεί<sup>266</sup>, με την εξαίρεση ζητημάτων που αποκλείονταν ρητά από το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 35, οποιοδήποτε άλλο θέμα ήταν δυνατό να ενταχτεί στα πλαίσια νομοθετικού διατάγματος στην περίπτωση που η κυβέρνηση έκρινε ότι είχε επείγοντα χαρακτήρα.

Βέβαια, από την πλευρά τους, οι διάφορες κυβερνήσεις προσπαθούσαν να προωθήσουν τα σοβαρότερα νομοσχέδια με τη μορφή των «επειγόντων νομοθετικών διαταγμάτων», άσχετα με το πόσο καιρό τα είχαν στα συρτάρια τους<sup>267</sup>.

Η ορθότητα του συλλογισμού αυτού γίνεται φανερή αν αναλογιστούμε ότι σοβαρότατες νόμιμες πράξεις, όπως η σύσταση της ΚΥΠ (Ν.Δ. 2431/1955), οι συμφωνίες λειτουργίας των αμερικανικών βάσεων (Ν.Δ. 2733/53 και Ν.Δ. 3715/57), με αποκορύφωμα το πασίγνωστο Ν.Δ. 2687/53 περί προσελκύσεως ξένου κεφαλαίου στη χώρα, εγκρίθηκαν από επιτροπές που συγκροτήθηκαν βάσει του άρθρου 35.

Αρκετά όμως αναφερθήκαμε στη σχέση κυβέρνησης-κοινοβουλίου. Θα επανέλθουμε παρακάτω, εξετάζοντας την πρόταση «βαθείας τομής» του 1963.

Ας περάσουμε σε μία σύντομη αναφορά σχετικά με το ρόλο που διαδραμάτισε και ο τρίτος πόλος της νόμιμης κρατικής εξουσίας, η δικαστική εξουσία. Και αυτό γιατί η συμμετοχή της δικαστικής εξουσίας — τόσο με τη θεσμική της μορφή (Άρειος Πάγος, Συμβούλιο της Επικρατείας), όσο και με τις ηθικές ευθύνες των φυσικών προσώ-

266. Στο ίδιο, σελ. 219.

267. Στο ίδιο, σελ. 223.

πων που την απάρτιζαν— στη φαλκίδευση της λειτουργίας της φιλελεύθερης δημοκρατίας ήταν πολύ σημαντική. Απολύτως υποταγμένοι στο μετεμφυλιακό πλέγμα εξουσίας οι δικαστές νομιμοποίησαν πλήρως τις θεσμικές απολήξεις του κράτους των εθνικοφρόνων. Έτσι, οι εξορίες ερμηνεύονταν ως μέτρα όχι στερητικά αλλά περιοριστικά της ελευθερίας των πολιτών<sup>268</sup>, ενώ οι εκδηλώσεις πολιτικής και κοινωνικής διαμαρτυρίας κρίνονταν με ιδιαίτερη αυστηρότητα, η οποία ξεπερνούσε και την πιο διεσταλμένη ερμηνεία του «παρασυντάγματος».

Η στάση αυτή δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση. Βασίζεται σε δύο δεδομένα: το πρώτο είναι η εκλεκτική συγγένεια που χαρακτηρίζει τους δικαστικούς και τα μέλη του κοινωνικού κατεστημένου. Ακόμα και σε περιπτώσεις δικαστικών που δεν προέρχονται από τις ανώτερες τάξεις τίθεται σε λειτουργία ο μηχανισμός εσωμάτωσης των νεοανερχόμενων στις κυρίαρχες ιδέες, αξίες και στάσεις<sup>269</sup>. Το δεύτερο αφορά τη λειτουργία της δικαιοσύνης ως κέντρου εξουσίας στο εσωτερικό του αστικού κράτους. Ενός κέντρου που, παρά τη σχετική αυτονομία του, υπάγεται στις δραστηριότητες του κράτους που αποσκοπούν στην αναπαραγωγή του υπάρχοντος συστήματος κοινωνικών σχέσεων. Πρόκειται για δομική και θεμελιώδη λειτουργία της δικαστικής εξουσίας που ξεπερνά κατά πολύ τις προσωπικές διαθέσεις των μεμονωμένων δικαστών.

Το 1955, για να ξαναγυρίσουμε στη σχέση των τριών κέντρων εξουσίας, και με το θάνατο του Παπάγου έχουμε την πρώτη παρέμβαση του Θρόνου. Ήταν μια μοναδική ευκαιρία να αυξήσει το Στέμμα τη δύναμή του ύστερα από την

268. Πρβλ. Α. Μάνεσης: Πρόλογος στο Ρ. Κούνδουρος, σελ. 15.

269. Ρ. Μίλιμπαντ: *Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, σελ. 195-204.

αποδυνάμωση που είχε δεχτεί από την κυβέρνηση Παπάγου. Η επιλογή Καραμανλή, παρά την εκφρασμένη θέληση του στρατάρχη για ανάληψη της ηγεσίας του Ε.Σ. από τους Στεφανόπουλο, Κανελλόπουλο, ήταν πράξη που στόχευε στην εκπλήρωση αυτού του σκοπού<sup>270</sup>.

Ο ΙΔΕΑ δεν είχε λόγο να αντιταχθεί σ' αυτή την ενέργεια από τη στιγμή που εξασφαλιζόταν η συνέχιση της αυτόνομης λειτουργίας του στρατού.

Όμως, ο Καραμανλής δεν ήταν ο πειθαρχημένος δοτός πραθυπουργός που επιθυμούσαν οι εκλέκτορες του. Συνέλαβε και σχεδίασε ένα μακροπρόθεσμο πλαίσιο οικονομικού εκσυγχρονισμού της χώρας, πάντα μέσα στα αστικά πλαίσια, βέβαια, που είχε ως πρότυπο τη δυτικοευρωπαϊκή οργάνωση της οικονομίας. Είχε κατανοήσει ο Κ. Καραμανλής τις ανάγκες εκσυγχρονισμού της ελληνικής οικονομίας και εκτιμούσε ότι μετά την απροθυμία, στη δεκαετία του '50, του αμερικανικού κεφαλαίου να επενδύσει στη χώρα, η μόνη μακροπρόθεσμη λύση ήταν η σύνδεση με την Κοινή Αγορά και συνακόλουθα η ένταξη του ελληνικού επιχειρηματικού κόσμου σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο ανάπτυξης και ανταγωνισμού<sup>271</sup>.

Οι Έλληνες βιομήχανοι φάνηκαν ιδιαίτερα επιφυλακτικοί στην προοπτική της σύνδεσης. Από τη μία την επιθυμούσαν, αλλά από την άλλη δίσταζαν. Τα αίτια αυτής της στάσης πρέπει να αναζητηθούν τόσο στο ευμετάβολο των πολιτικών πραγμάτων, λίγα μόλις χρόνια μετά τη λήξη του εμφυλίου, όσο και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τα οποία εμφάνιζαν τα νεοπαγή αστικά στρώματα που αναδύθηκαν μετά το τέλος της γερμανικής κατοχής (καιροσκοπισμός,

270. Για το παρασκήνιο της ανάθεσης σχηματισμού κυβέρνησης στον Κ. Καραμανλή από το Θρόνο ενάντια τόσο στην επιθυμία του αποθανόντος Παπάγου όσο και στη θέληση της πλειοψηφίας των βουλευτών του Ε.Σ. βλ. Λιναρδάτος, Αθήνα 1978, τόμος Β', σελ. 376-383.

271. Βλ. Δ. Χαραλάμπης, ό.π., σελ. 109-111.

κερδοσκοπία κ.λπ.), χαρακτηριστικά τα οποία καθιστούσαν έωλη οποιαδήποτε προσπάθεια μακροχρόνιου σχεδιασμού. Ταυτόχρονα, η ισχυρή μερίδα της ελληνικής αστικής τάξης, οι εφοπλιστές, αν και δε διατύπωσαν σημαντικές αντιρρήσεις για τη συμφωνία ένταξης, εμφανίστηκαν ιδιαίτερα επιφυλακτικοί στον πολιτικό εκσυγχρονισμό που επιδίωκε ο Καραμανλής. Ο τελευταίος πίστευε ότι η ανάπτυξη της χώρας θα μπορούσε να επιτευχθεί μόνο μέσα από ένα αυταρχικό πλαίσιο συγκρότησης της κυβερνητικής εξουσίας, στο οποίο, μοιραία, τα άλλα δύο κέντρα (στρατός και Παλάτι) θα υποβαθμίζονταν<sup>272</sup>. Αυτή η προσπάθεια πολιτικού εκσυγχρονισμού εκφράστηκε μέσα από την πρόταση «βαθείας τομής» του Συντάγματος, όπως αυτή κατατέθηκε στη βουλή το Φεβρουάριο του 1963.

Η πρόταση «βαθείας τομής» αποτελούσε, στην ουσία, προσπάθεια αναθεώρησης του Συντάγματος προς μία ακόμα πιο αυταρχική μορφή. Στην εισηγητική έκθεση της πρότασης διαβάζουμε ότι η αναθεώρηση είναι αναγκαία, επειδή «οι δημοκρατικοί θεσμοί γίνονται αδιαλείπτως αντικείμενον καταχρήσεως»<sup>273</sup>.

Ο ισχυρισμός βέβαια είναι καταπληκτικός! Στη χώρα ό-

272. Ενδεικτική από αυτή την άποψη είναι η επιστολή που απέστειλε ο Κ. Καραμανλής στις 3-10-1962 στο βασιλιά Παύλο, στην οποία μεταξύ άλλων του επισήμαινε ότι:

«Φαίνεται να επικρατεί η πεπλανημένη αντίληψις ότι η μεγαλοπρέπεια ενισχύει τον Θρόνον. Συμβαίνει το αντίθετον. (...) Τα κείμενα των βασιλικών λόγων δεν είναι ακίνδυνον να γίνονται εν αγνοία της Κυβερνήσεως (...) Η έλλειψις πολιτικού συμβούλου με κύρος, όστις να ενημερώνη τον Βασιλέα και να κρατή εις διαρκήν επαφήν την Κυβέρνησιν με το Στέμμα είναι ουσιώδους σημασίας».

Αναφέρεται από τον Π. Παρασκευόπουλο: *Γ. Παπανδρέου, τα δραματικά γεγονότα!...*, 1988, σελ. 67-68.

273. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*. Συνεδρίασις 55η της 21ης Φεβρουαρίου 1963, σελ. 614.

που υπήρχαν τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων, οι εξορίσεις και ο 509, που το ΚΚΕ ήταν εκτός νόμου και που το ίδιο το κυβερνητικό σχήμα είχε κερδίσει τις εκλογές κάτω από — αν μη τι άλλο — διαβλητές συνθήκες<sup>274</sup>, το ίδιο αυτό κόμμα ισχυριζόταν ότι υπήρχε κατάχρηση δημοκρατίας!

Ο δεύτερος στόχος της εισηγητικής έκθεσης αφορά τα δικαιώματα των βουλευτών. Συγκεκριμένα στην έκθεση υπογραμμίζεται ότι:

«τα δικαιώματα των βουλευτών ασκούνται ενίοτε κατά τρόπον, ο οποίος είναι αντίθετος προς το πνεύμα του πολιτεύματος και τους θεσμούς μας (...)»<sup>275</sup>.

Επιχειρείται μ' αυτό τον τρόπο η ακόμα μεγαλύτερη υποβάθμιση του ρόλου των βουλευτών.

Περισσότερο όμως ενδιαφέρον, αλλά και πιο αποκαλυπτικά για τις προθέσεις των συντακτών της, παρουσιάζουν τα ίδια τα σημεία της πρότασης. Τα τελευταία θα μπορούσαμε να τα χωρίσουμε σε τρεις θεματικές ενότητες.

Έτσι, υπάρχουν θέσεις που αποσκοπούν:

α) Στη βελτίωση της οικονομίας της χώρας μέσω της έντονης κρατικής παρέμβασης. Πρόκειται για μέτρα που αφορούν τη σύνδεση παιδείας-τεχνολογίας, απαλλοτριώσεις και είσπραξη εισαγωγικών και εξαγωγικών δασμών (προτάσεις 4, 5 και 10 αντίστοιχα).

β) Στην υποβάθμιση του ρόλου του κοινοβουλίου και

274. Η ιστορική έρευνα έχει αποδώσει για τη νοθεία στις εκλογές του 1961 τις ευθύνες που αναλογούν στην ΕΡΕ και στον αρχηγό της και δε χρειάζεται να επεκταθούμε. Αξίζει μόνο να αναφέρουμε τη δημιουργία, μετά το εκλογικό αποτέλεσμα του 1958, «αφανούς» (δηλ. παράνομης) επιτροπής για την παρακολούθηση του κομμουνιστικού προβλήματος. Στην επιτροπή αυτή συμμετείχε και ο Γ. Παπαδόπουλος. Βλ. Α. Λεντάκης: *Παρακρατικές οργανώσεις και 21 Απριλίου*, σελ. 35-36.

275. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*. Συνεδρίασις 55η της 21ης Φεβρουαρίου 1963.



συγκέντρωση της εξουσίας στο εκτελεστικό. Εισάγονται ρυθμίσεις που αφορούν τους βουλευτές και στοχεύουν στην ευκολότερη άρση της βουλευτικής ασυλίας (πρόταση 22), στη δημιουργία του θεσμού των βουλευτών επικρατείας οι οποίοι ορίζονται από το κόμμα, δηλαδή, από τον αρχηγό (πρόταση 13), καθώς και τις περιπτώσεις ασυμβίβαστου εκλογής (πρόταση 14) που γινόταν προσπάθεια να αυξηθούν.

Ουσιαστικά, αυτές οι διατάξεις αποσκοπούν από τη μια στον περιορισμό της αυτόνομης δράσης των βουλευτών και από την άλλη στην αύξηση των πιστών στην κομματική ηγεσία βουλευτών μέσω της θεσμοποίησης των βουλευτών επικρατείας. Πολύ περισσότερο μάλιστα που το ποσοστό των βουλευτών επικρατείας σε σχέση με το σύνολο παρέμενε, σκόπιμα, ασαφές.

Ταυτόχρονα, η διαδικασία του «κατεπείγοντος» επιχειρείται να «καταστή συνταγματικός-θέσμός» (πρόταση 8) έτσι ώστε να «διασφαλισθή ο εις τας σημερινάς δημοκρατικές αντιλήψεις ανταποκρινόμενος ρυθμός εις την κοινοβουλευτικήν διαδικασίαν» (πρόταση 9). Σκοπός: τα σχέδια νόμου να κυρώνονται «εντός βραχείας και τακτής προθεσμίας» (πρόταση 16).

Είδαμε προηγουμένως πόσα σημαντικά νομοσχέδια κυρώθηκαν με τη διαδικασία του «κατεπείγοντος». Η επιμονή — τρεις προτάσεις πάνω στο ζήτημα αυτό — των συντακτών φανερώνει τη σπουδαιότητα των νομοσχεδίων που θα επιθυμούσαν να προωθηθούν τάχιστα.

Γιατί, βέβαια, όταν την προηγούμενη περίοδο οι τακτικοί νόμοι αποτελούσαν μόνο το 71% των αντίστοιχων νομοθετικών διαταγμάτων, είναι εύκολο να αναλογιστούμε, με τα νέα μέτρα, το βαθμό πτώσης της αναλογίας αυτής!

γ) Στον περιορισμό των πολιτικών ελευθεριών. Έτσι, η πρόταση 1 στοχεύει στο να «απαγορεύεται η κατάχρησις των ατομικών δικαιωμάτων εις βάρος του δημοκρατικού πολιτεύματος και των λαϊκών ελευθεριών». Την ίδια στιγμή προβλέπονται μέτρα περιορισμού των δικαιωμάτων των εκδοτών (πρόταση 3). Τελευταίο, αλλά ίσως και πιο σημα-

ντικό σημείο είναι αυτό που αφορά τη δημιουργία «Ανώτατου Συνταγματικού Δικαστηρίου Πολιτικών Κομμάτων, η οργάνωσις των οποίων, οι σκοποί των ή τα υπ' αυτών χρησιμοποιούμενα μέσα κατατείνουν εις την ανατροπήν των θεμελιωδών αρχών του πολιτεύματος» (πρόταση 6).

Τι θα συμβαίνει άραγε σε περιπτώσεις ύπαρξης τέτοιων κομμάτων; Η πρόταση 19 είναι σαφέστατη. Το Ανώτατο Συνταγματικό Δικαστήριο είναι επιφορτισμένο «με την αποστολή της ελέγξεως του κύρους των βουλευτικών εκλογών, της θέσεως εκτός νόμου και της διαλύσεως πολιτικών κομμάτων, επιδιωκόντων την ανατροπήν του πολιτεύματος, της διαπιστώσεως της καταχρήσεως των ατομικών δικαιωμάτων, της άρσεως των συγκρούσεων κατά τα νυν ισχύοντα (...)».

Οι διατάξεις αυτές επιβαρύνουν ένα ήδη βεβαρημένο πλαίσιο στέρησης των πολιτικών ελευθεριών, δημιουργώντας τις νόμιμες δυνατότητες για επέκταση των διώξεων και σε ήδη νόμιμα κόμματα.

Δε χρειάζεται βέβαια κανείς να είναι βαθύς γνώστης του Συνταγματικού Δικαίου για να καταλάβει ότι η ΕΔΑ θα ήταν ο πρώτος στόχος του Συνταγματικού Δικαστηρίου. Στην ίδια θέση θα μπορούσε φυσικά να βρεθεί και κάθε κίνηση που θα κρινόταν ότι στόχευε «στην κοινωνική ανατροπή». Με τον περιορισμό της ελευθεροτυπίας, μάλιστα, οι δυνατότητες αντίδρασης περιορίζονταν ακόμα περισσότερο.

Η πρόταση «βαθείας τομής» δεν είχε — και δεν μπορούσε να έχει — συνέχεια. Τα άλλα δύο κέντρα δεν ήταν διατεθειμένα να δεχτούν την περιθωριοποίησή τους<sup>276</sup>. Ο βασιλιάς, όταν «παραιτούσε» τον Καραμανλή, δεν εξέφραζε

276. Υπάρχουν αρκετές ιστορικές μαρτυρίες οι οποίες πιστοποιούν τη ρήξη των σχέσεων Παλατιού-Καραμανλή που θα έχει ως αποκορύφωμα την παραίτηση του τελευταίου. Βλ. Π. Παρασκευόπουλος, ό.π., 1988, σελ. 64-86· Μορίς Ζενεβουά: *Η Ελλάς του Καραμανλή*, σελ. 221-252· Σ. Λιναρδάτος: *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Δ', σελ. 179-181· Κ. Μ. Γουντχάουζ: *Καραμανλής, ο ανορθωτής της ελληνικής δημοκρατίας*, σελ. 183-197.

μόνο τις επιδιώξεις του Θρόνου. Εξέφραζε συνολικά τη δοσμένη άρθρωση των μετεμφυλιακών μηχανισμών εξουσίας. Εξέφραζε ακόμα τη θέληση της ηγεμονικής μερίδας της άρχουσας τάξης για διατήρηση αυτού του πλαισίου, στο οποίο πολιτικός εκφραστής της ήταν ο Θρόνος, αλλά πραγματικό και ουσιαστικό στήριγμα ήταν ο στρατός, ο μηχανισμός εκείνος που κατείχε το μονοπώλιο σχεδόν της υλικής βίας. Ο στρατός είχε διατηρήσει την ύπαρξη του δοσμένου πολιτικοκοινωνικού συστήματος το 1946-1949 και η ιθύνουσα τάξη δεν ήταν διατεθειμένη να δεχτεί καμία αλλαγή στο ρόλο του στρατού.

Όμως, η κοινωνική πραγματικότητα δεν είναι στατική. Τα δεκατέσσερα μετεμφυλιακά χρόνια πολιτικής καταπίεσης και κοινωνικής εξαθλίωσης φαίνεται πως ήταν αρκετά. Από το 1962 παρατηρείται μία αύξηση του αριθμού των εργατικών και αγροτικών κινητοποιήσεων με αιτήματα πολιτικά<sup>277</sup> και οικονομικά. Η κίνηση αυτή θα λάβει πιο συγκεκριμένη μορφή στις εκλογές του 1963, όταν για πρώτη φορά, μεταπολεμικά, θα παρατηρηθεί έντονη μεταστρο-

277. Για μία μεγάλη μερίδα αγροτών το ζήτημα των πολιτικών ελευθεριών, πέρα από τα οικονομικά προβλήματα, για τα οποία ήδη κάναμε λόγο, αποκτούσε σημαντική βαρύτητα. Αναφερόμαστε στους κατοίκους της λεγόμενης επιτηρούμενης ζώνης. Στις περιοχές αυτές το ισχύον καθεστώς χαρακτηρίζεται από την εποπτεία των κατοίκων λόγω του κινδύνου κατασκόπιας! Η κατάσταση θεωρείται τόσο σοβαρή, ώστε ακόμα και βουλευτές(!) χρειάζονταν άδεια για να εισέλθουν στις περιοχές αυτές.

Το παρανοϊκό αυτό καθεστώς είχε τη βάση του σ' ένα μεταξικό νόμο του 1936 και αφορούσε ένα εκατομμύριο κατοίκους τη δεκαετία του '60, αριθμός που αντιστοιχούσε στο 13% του συνολικού πληθυσμού και 30% του αγροτικού. Σ' αυτές τις περιοχές, όπου η στρατιωτική Αρχή λειτουργούσε κυριολεκτικά ως «κράτος εν κράτει», η Δεξιά στις εκλογές του 1961 είχε λάβει από 91% μέχρι 100% του συνόλου των ψήφων.

Στις εκλογές όμως του 1964 η συνολική αλλαγή του πολιτικού κλίματος θα επηρεάσει και τα «κάστρα» αυτά της ΕΡΕ. Το ποσοστό της θα μειωθεί στο 62%-70%. Δεν πρόκειται, βέβαια, για εκπληκτική μεταστροφή, φανερώνει όμως ότι ακόμα και οι πιο απομονωμένες και καταπιεσμένες περιοχές επηρεάστηκαν από το γενικότερο πολιτικό κλίμα.

φή της εκλογικής προτίμησης των αγροτικών, κατά κύριο λόγο, εργατικών και μικροαστικών στρωμάτων. Η διαφοροποίηση αυτή θα ολοκληρωθεί στις εκλογές του 1964.

Η πολιτική και κοινωνική καταπίεση δεκατεσσάρων χρόνων θα έχει ως αποτέλεσμα όχι τη ρήξη με το αστικό σύστημα, αφού οι μνήμες της συντριβής του εμφυλίου ήταν ακόμα νωπές, αλλά την αναβάθμιση-ενδυνάμωση του πιο αδύνατου πόλου εξουσίας, της κυβέρνησης.

Ταυτόχρονα, οι κοινωνικές κινητοποιήσεις αλλά και τα αποτελέσματα των εκλογών θα καταδείξουν τη λαϊκή επιθυμία αναδιάρθρωσης των μετεμφυλιακών κοινωνικών δομών και στα τρία επίπεδα: οικονομικό, πολιτικό, ιδεολογικό.

Στο οικονομικό επίπεδο με τις κινητοποιήσεις για αυξήσεις στους μισθούς των μισθωτών και την άνοδο των τιμών των αγροτικών προϊόντων.

Στο ιδεολογικό, με την άρνηση του διαχωρισμού των πολιτών σε εθνικόφρονες και μη, με την άρνηση του κράτους των εθνικοφρόνων. Ταυτόχρονα με την κρίση του Ιουλίου του 1965 τίθενται τα θεμέλια της αντιπαράθεσης προοδευτικών-συντηρητικών<sup>278</sup>.

Στο πολιτικό επίπεδο, τέλος, με τη διατύπωση αιτημάτων για τη διεύρυνση των πολιτικών ελευθεριών αλλά και υποστήριξης του κοινοβουλευτισμού, ως του μόνου λαϊκά υποστηριζόμενου κέντρου εξουσίας<sup>279</sup>.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορούμε να κατανοήσουμε τόσο την έκταση της νίκης της ΕΚ το 1964 όσο και τη δυναμική αυτής της νίκης, που θα θέσει ευθέως σε αμφισβήτηση την αναπαραγωγή των μετεμφυλιακών δομών της πολιτικής εξουσίας. Παράλληλα, με τα ίδια μεθοδολογικά

278. Δ. Λιναρδάτος-Γ. Καραμπελιάς: *Ιούλης 1965: Η έκρηξη*, 1985, σελ. 104.

279. Τα άλλα δύο κέντρα — Παλάτι, στρατός — από τις ίδιες τις συνθήκες συγκρότησής τους δεν μπορούσαν να θεθούν κάτω από το λαϊκό έλεγχο.

εργαλεία γίνεται δυνατή η εξήγηση της πρωτοφανούς για τα μεταπολεμικά χρονικά πλημμυρίδας αγροτικών και εργατικών κινητοποιήσεων που θα λάβουν χώρα πριν αλλά και κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης της ΕΚ.

Στο επόμενο τμήμα εξετάζονται τα χαρακτηριστικά των τριών εκλογικών αναμετρήσεων που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο 1963-1967. Στο μεθεπόμενο τμήμα θα ασχοληθούμε με το ζήτημα των εργατικών και αγροτικών κινητοποιήσεων.

## 2. Η περίοδος 1963-1967

### i. Εκλογές 1963-1964

«Δεν μπορώ να ερμηνεύσω το αποτέλεσμα της 16ης Φεβρουαρίου 1964, γιατί απλούστατα δεν χωρά καμιά λογική εξήγηση».

(Από γράμμα του Κ. Καραμανλή στον Π. Κανελλόπουλο).

Πραγματικά, με μια πρώτη ματιά είναι δύσκολο, αν όχι ακατόρθωτο, να ερμηνεύσει κανείς πώς, μέσα σε τρεις μόνο μήνες, το 42% της ΕΚ μετατράπηκε σε 52%. Από την ανάλυση που έχει προηγηθεί έχουν διαπιστωθεί οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης των αγροτικών και των εργατικών στρωμάτων. Η θέληση αλλαγής αυτών των συνθηκών, σε συνάρτηση με την ύπαρξη σοβαρού υπόγειου κλίματος αγανάκτησης για τις συνθήκες πολιτικής βίας, εμφάνισε την ΕΚ ως τον κομματικό εκφραστή των συμφερόντων της πλειοψηφίας των λαϊκών στρωμάτων.

Βέβαια, η υποστήριξη της ΕΚ από τα αγροτικά στρώμα-

τα, που αποτελούν και την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος, η μεταστροφή των οποίων συνετέλεσε αποφασιστικά στη νίκη της ΕΚ, δεν αποτέλεσε κεραυνό εν αιθρία. Μία προσεκτική μελέτη των αποτελεσμάτων του 1963 μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως αυτή η έντονη αγροτική μεταστροφή είχε ξεκινήσει από το έτος αυτό<sup>280</sup>.

Έτσι στα 1963 η ΕΚ, ενώ πανελλαδικά παρουσίαζε ρυθμό αύξησης της δύναμής της σε σχέση με το 1961 περίπου 33,8%<sup>281</sup>, σε μια σειρά περιοχές, όπως η Βόρεια Ελλάδα, ξεπέρασε κατά πολύ αυτό το μέσο όρο, κινούμενη σε επίπεδα αύξησης γύρω στο 50%. Ταυτόχρονα σε ορισμένες άλλες περιοχές ξεπέρασε το εθνικό ποσοστό της, λαμβάνοντας πάνω από 45% (Θεσσαλία, Στερεά, Βόρεια και Δυτική Πελοπόννησος).

Άνοδο όμως και στις αγροτικές περιοχές θα παρουσιάσει και η ΕΔΑ. Από το 8,3% που είχε λάβει το 1961 ως ΠΑΜΕ, φτάνει στο 9,5% το 1963. Το γεγονός αυτό αποκτά ιδιαίτερη σημασία, αν αναλογιστεί κανείς τη μικρή πτώση της ΕΔΑ σε ολόκληρη τη χώρα από 14,6% σε 14,5%.

Βέβαια η άνοδος αυτή των κομμάτων της αντιπολίτευσης μπορεί να είναι τεχνική και να ξεκινά από τα φαινομενικά χαμηλά ποσοστά, τα οποία οφείλονται στο καθεστώς βίας και τρομοκρατίας το οποίο εφάρμοσε η ΕΡΕ το 1961. Όμως η

280. Τα αποτελέσματα των τριών εκλογικών αναμετρήσεων της δεκαετίας του '60 έχουν ως εξής:

	1961	1963	1964
ΕΡΕ	50,77%	39,37%	35,2%
ΕΚ	33,69%	42,04%	52,8%
ΕΔΑ	14,65%	14,54%	11,8%

Οι Προοδευτικοί το 1961 κατέβηκαν μαζί με την ΕΚ, το 1964 έλαβαν 3,74% και το 1964 συμμαχησαν με την ΕΡΕ.

Μία ενδιαφέρουσα ανάλυση για τα αίτια της μεταστροφής των αγροτών παρατίθεται στο Παράρτημα.

281. Υπολογίζουμε και το Κόμμα των Προοδευτικών μαζί.

νοθεία χρησιμοποιήθηκε κυρίως ενάντια στην ΕΔΑ<sup>282</sup> και σε καμιά περίπτωση δεν εξηγείται με αυτό τον τρόπο το μετά τρεις μήνες εκλογικό αποτέλεσμα. Η δυνατότητα ελεύθερης έκφρασης των αριστερών ψηφοφόρων οδήγησε στην άνοδο της ΕΔΑ στα αγροτικά κέντρα. Δεν ήταν όμως το αποκλειστικό αίτιο. Και ούτε έτσι εξηγούνται οι πρωτοφανείς ρυθμοί ανόδου στις αγροτικές περιοχές<sup>283</sup>.

Όμως το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το εκλογικό αποτέλεσμα του Φεβρουαρίου 1964. Αλλά, πριν χωρήσουμε στην παράθεση και στην ανάλυση των αποτελεσμάτων, είναι απαραίτητο να γίνει μια διευκρίνιση σχετικά με την κατανομή των έγκυρων ψηφοδελτίων στις διάφορες γεωγραφικές περιοχές.

Σύμφωνα με τα δεδομένα του Πίνακα 30 του Παραρτήματος, ο αγροτικός εκλογικός πληθυσμός αποτελούσε τη δεκαετία του '60 περίπου τα 2/3 του συνόλου του εκλογικού σώματος. Αντίθετα, οι εκλογείς όλων των αστικών κέντρων, στα οποία συμπεριλαμβάνονταν τα πολεοδομικά συγκροτήματα Αθήνας-Θεσσαλονίκης, δεν ξεπερνούσαν το 1/3 του πληθυσμού.

Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει ότι η οποιαδήποτε μεταβολή στις αγροτικές περιοχές, λόγω του πληθυσμιακού βάρους των αγροτικών στρωμάτων, είχε μεγαλύτερη — περίπου διπλάσια — σημασία. Άρα η άνοδος — και το 1964 — της ΕΚ σ' αυτές τις περιοχές συνέβαλε αποφασιστικά στην κατακόρυφη αύξηση του ποσοστού της.

Ας δούμε τώρα τη διαχρονική διαμόρφωση της δύναμης των κομμάτων ανά περιοχή για να μπορούμε να κατανοήσουμε ποιος και πόσο ωφελήθηκε από την ψήφο των πολυάριθμων αγροτικών στρωμάτων.

282. Βλ. Η. Νικολακόπουλος: *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964*, σελ. 264-289, για μια πληρέστερη ανάλυση των αποτελεσμάτων.

283. Το γεγονός ερμηνεύεται μόνο αν συνυπολογίσουμε τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των αγροτών.

Πίνακας 15  
Αποτελέσματα βουλευτικών εκλογών 1961-1964

	1961	1963	1964*	1961**	1963	1964	1961***	1963	1964
Αγροτικές περιοχές	5,6	2,6	37,8	35,1	43,2	54,6	8,3	9,5	7,7
Μικρά & μεσαία αστικά κέντρα	41,7	32,9	30,3	34,4	42,8	54,0	22,	19,9	15,5
Θεσ/νίκη Περιφ.	42,4	34,7	31,1	27,1	34,7	43,6	30,1	27,8	25,0
Πρωτεύουσας	36,3	32,2	29,8	33,4	39,6	47,7	30,2	24,8	22,4
Σύνολο αστικών κέντρων	9,0	32,7	30,2	33,1	40,2	49,6	27,0	23,3	20,1
Σύνολο (χωρίς στρατιωτικά)	9,6	9,0	35,0	34,3	42,2	52,8	15,2	14,6	12,0

\* Το 1964 η ΕΡΕ συνεργάστηκε με το Κόμμα των Προοδευτικών.

\*\* Το 1961 η Ένωση Κέντρου συνεργάστηκε με το Κόμμα των Προοδευτικών.

\*\*\* Το 1961 η ΕΔΑ συνεργάστηκε με το αγροτικό κόμμα, δημιουργώντας έτσι το ΠΑΜΕ.

Πηγή: Η. Νικολακόπουλος: *Κόμματα...*, σελ. 276, 290, 304.

Διαπιστώνεται πως η μεγάλη μετατόπιση του εκλογικού σώματος προς την ΕΚ συντελείται στις αγροτικές περιοχές καθώς και στα μικρά και μεσαία αστικά κέντρα. Αντίστροφα, η ΕΡΕ γνωρίζει τις μεγαλύτερες απώλειες σ' αυτές ακριβώς τις περιοχές. Αντίθετα, στα μεγάλα αστικά κέντρα το κόμμα αυτό παρουσιάζει πολύ μικρότερες φθορές. Όπως χαρακτηριστικά έχει παρατηρηθεί, η πτώση ήταν μικρότερη στις αστικές συνοικίες και στα προάστια, ενώ έλαβε σημαντικές διαστάσεις στις λαϊκές συνοικίες της πρωτεύουσας<sup>284</sup>.

284. Στο ίδιο, σελ. 305.

Ένα άλλο αξιοσημείωτο γεγονός είναι και οι διακυμάνσεις της πτώσης της ΕΔΑ από περιοχή σε περιοχή. Έτσι, ενώ συνολικά η ΕΔΑ σε όλη τη χώρα, εκτός από τα στρατιωτικά τμήματα, έχει μια πτώση του συνολικού ποσοστού της της τάξης του 21,7% σε σχέση με τις εκλογές του 1963, στις αγροτικές περιοχές η πτώση φτάνει το 23,4%. Στο σύνολο των αστικών κέντρων, αντίθετα, η πτώση αυτή περιορίζεται στο 15,9%. Ιδιαίτερα δε στις πιο μεγάλες πόλεις, Αθήνα και Θεσσαλονίκη, η μείωση μόλις και μετά βίας φτάνει στο 10,7% και το 11,2% αντίστοιχα.

Τα παραδοσιακά εργατικά στρώματα των πόλεων είχαν βρει στο κόμμα της ΕΔΑ τον πολιτικό φορέα τους. Έτσι δύσκολα φαίνεται να διαφοροποιείται η εκλογική συμπεριφορά τους. Άλλωστε και η αυξανόμενη ένταση των εργατικών κινητοποιήσεων την περίοδο 1962-1966 θα πιστοποιήσει τον πιο ριζοσπαστικό χαρακτήρα των εργατικών στρωμάτων, όπως θα δούμε και παρακάτω.

Το γεγονός πάντως της πλατιάς υποστήριξης της ΕΚ από τα αγροτικά στρώματα σε καμία περίπτωση δε σήμαινε την άνευ όρων νομιμοποίηση της οποιασδήποτε πολιτικής της κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου. Στην πραγματικότητα σήμαινε ακριβώς το αντίθετο: την απόφαση των στρωμάτων αυτών να συμμετάσχουν ενεργητικά στις πολιτικοκοινωνικές εξελίξεις, πράγμα που θα γίνει φανερό από τη μελέτη των κοινωνικών κινητοποιήσεων της περιόδου 1963-1967.

Μία τελευταία παρατήρηση αφορά τα αίτια της εντυπωσιακής ανόδου της δύναμης της ΕΚ μέσα σε τρεις μόνο μήνες. Κατ' αρχήν δε θα πρέπει να παραγνωριστεί το γεγονός της μείωσης του ποσοστού της ΕΔΑ. Ήταν τέτοια η ανάγκη αλλαγής του κοινωνικού πλαισίου, που ένα τμήμα των ψηφοφόρων της Αριστεράς δε δίστασε να υποστηρίξει την πιο μετριοπαθή εναλλακτική εκδοχή από το να ρισκοκινδυνεύσει ενδεχόμενη επιστροφή της ΕΡΕ. Παράλληλα, η δυναμική της, έστω και οριακής, νίκης της ΕΚ το 1963

λειτουργήσε απελευθερωτικά για πολυάριθμα κοινωνικά στρώματα που βρίσκονταν εγκλωβισμένα στην υποστήριξη της δεξιάς παράταξης. Βλέποντας να δημιουργούνται νέες ελπίδες και προοπτικές για τις δυνατότητες βελτίωσης της ζωής τους, ξεπέρασαν πολύχρονες φοβίες και μεταστράφηκαν προς την ΕΚ.

### *ii. Η ανάπτυξη του αγροτικού κινήματος κατά την περίοδο 1964-1967*

Η περίοδος 1964-1967 ήταν εποχή έντονων αγροτικών αγώνων αγώνων που ξεπερνούσαν τις παραδοσιακές μορφές πάλης και δημιουργούσαν νέους τρόπους διεκδίκησης και παρέμβασης. Οι αγρότες φαίνονται αποφασισμένοι να διεκδικήσουν βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και επέκταση των πολιτικών τους δικαιωμάτων. Τα τελευταία χρόνια πριν από τη δικτατορία θα είναι χρόνια όξυνσης της ταξικής πάλης και των λαϊκών διεκδικήσεων.

Στο Παράρτημα υπάρχει αναλυτική παρουσίαση των σημαντικότερων και μαζικότερων μορφών αγροτικών κινητοποιήσεων. Σε αυτές εμπλέκονται σχεδόν όλες οι κατηγορίες των καλλιεργητών (καπνοπαραγωγοί, φρουτοπαραγωγοί, πατατοπαραγωγοί, αμπελουργοί, βαμβακοπαραγωγοί, σιτοπαραγωγοί) και επιλέγονται ποικίλες μορφές πάλης (συλλαλητήρια, πορείες και κάθοδος στις πόλεις, καταλήψεις, αποκλεισμοί δρόμων, καταστροφή προϊόντων). Η συμμετοχή των αγροτών εκτιμάται ως ιδιαίτερα μαζική και σε ορισμένες περιπτώσεις ξεπερνά τα 20.000 άτομα. Τα αιτήματα ποικίλλουν από καθαρά «αγροτικής» μορφής (βελτίωση των προσφερόμενων τιμών, απορρόφηση του συνόλου της παραγωγής, αύξηση επιδοτήσεων, καταβολή αποζημιώσεων για καιρικές καταστροφές) μέ-

χρι τις «καθεστωτικού» χαρακτήρα διαμαρτυρίες που ακολούθησαν τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965.

Γιατί όμως εμφανίζεται τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή αυτή η ανάπτυξη του αγροτικού κινήματος και γιατί κάποιοι κλάδοι παραγωγών, καπνοπαραγωγοί και σιτοπαραγωγοί ιδιαίτερα, πρωταγωνιστούν σ' αυτές τις κινητοποιήσεις;

Κατ' αρχήν δεν πρέπει να λησμονούνται οι άσχημες συνθήκες διαβίωσης των αγροτικών στρωμάτων, για τις οποίες έγινε εκτενής αναφορά. Αυτές οι συνθήκες οδήγησαν τους αγρότες σε συγκεκριμένες μορφές πολιτικής (καταδίκη της ΕΡΕ) και κοινωνικής διαμαρτυρίας. Γι' αυτό άλλωστε πραγματοποιούνται και συλλαλητήρια στα οποία συμμετέχουν παραγωγοί διαφορετικών προϊόντων, οι οποίοι όμως έχουν ένα κοινό σκοπό: αγωνίζονται για να καλυτερέψει η ζωή τους.

Επειτα, καιρικά και γεωλογικά φαινόμενα που συνέβησαν εκείνη την εποχή όξυναν τις αγροτικές αντιδράσεις. Έτσι ο πάγος και το χαλάζι που έπεσαν το χειμώνα του 1964 προκάλεσαν τεράστιες καταστροφές στη σοδειά των εσπεριδοπαραγωγών. Όμως σημαντικό ρόλο πρέπει να έπαιξαν και οι σεισμοί οι οποίοι εκδηλώθηκαν εκείνη την περίοδο<sup>285</sup>.

Αλλά πέρα από αυτό του είδους τα φαινόμενα, που κι αυτά έχουν τη σημασία τους, ένα άλλο γεγονός χρήζει ερμηνείας. Αφορά την τόσο έντονη δραστηριοποίηση των καπνοπαραγωγών και των σιτοπαραγωγών. Πρέπει,

285. Θυμίζουμε ότι στη 1-4-1965 σημειώθηκε σεισμός στην Πάτρα με 4 νεκρούς, επίσης στις 5-4-1965 στην περιοχή από Μεγαλοπολη μέχρι Ολυμπία με 19 νεκρούς. Ακόμα, στις 6-7-65 έγινε ξανά σεισμός με επίκεντρο την Πάτρα και 2 νεκρούς. Ξανά σεισμό έχουμε στην Αιτωλοακαρνανία, στις 29-10-66 με 1 νεκρό. Σεισμοί μικρότερης έντασης και με λιγότερο επώδυνα αποτελέσματα σημειώθηκαν κατά δεκάδες σε ολόκληρη τη χώρα.

δηλαδή, να ερμηνευτεί η δραστηριοποίηση των συγκεκριμένων κλάδων σε σχέση με τη μικρότερη δυναμική των κινητοποιήσεων άλλων κλάδων.

Πριν δώσουμε κάποια «βιαστική» απάντηση, ας επιχειρήσουμε να αντιληφθούμε τη βαρύτητα της παραγωγής καπνού και σιτηρών στο σύνολο της ελληνικής αγροτικής παραγωγής.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 31 του Παραρτήματος η καλλιέργεια καπνών και σιτηρών αφορά πάνω από το 30% της αγροτικής παραγωγής, ποσοστό που γίνεται ακόμα μεγαλύτερο αν προσθέσουμε και τους εσπεριδοπαραγωγούς, οι οποίοι το 1964 κινητοποιήθηκαν έντονα λόγω των καταστροφών που τους προκάλεσε ο πάγος. Ξεπερνάει τότε το 40%. Έτσι οι κινητοποιήσεις αυτές αφορούν ένα πολύ σημαντικό τμήμα των αγροτικών στρωμάτων.

Εδώ, βεβαίως, γεννάται ένα άλλο ερώτημα που αφορά τους λόγους για τους οποίους αυτό το κομμάτι εξεγείρεται. Το πρόβλημα με τη διοχέτευση της παραγωγής του καπνού έχει ήδη εμφανιστεί από τις αρχές της δεκαετίας του '60. Έτσι, ενώ το 1961-1962 οι εξαγωγές προς τις χώρες της ΕΟΚ έφτασαν τους 24.963 τόνους, την αμέσως επόμενη χρονιά μειώθηκαν σε 22.546 τόνους. Το γεγονός αυτό είναι πολύ σοβαρό, αφού την περίοδο 1959-1963 οι χώρες της ΕΟΚ απορροφούσαν το 42,5% των εξαγωγών μας. Όμως και με τις άλλες χώρες, στις οποίες εξάγαμε καπνό, υπήρχε πρόβλημα· πρόβλημα που οφειλόταν στην υψηλή τιμή του ελληνικού καπνού όπως φαίνεται και από τον πίνακα που ακολουθεί:

Πίνακας 16  
Μέση τιμή καπνού ανατολικού τύπου

ΑΠΟ ΤΙΣ ΧΩΡΕΣ	ΠΡΟΣ ΤΙΣ ΧΩΡΕΣ			
	ΤΗΣ ΕΟΚ	ΤΩΝ ΕΦΤΑ	ΗΠΑ	ΑΝΑΤ. ΕΥΡΩΠΗ
Ελλάδα	1,68	1,81	2,18	2,15
Τουρκία	1,10	1,29	1,54	1,71
Γιουγκλαβία	1,16	1,64	1,73	-
Βουλγαρία	1,12	1,09	-	2,07

Πηγή: Νέος Κόσμος, τ. 17· Οικονομική Πορεία, τ. 23.

Βλέπουμε, λοιπόν, πως οι άλλες βαλκανικές χώρες πουλούσαν πιο φτηνά την παραγωγή τους σε καπνό στο 92,4% των αγορών που απευθυνόταν και η Ελλάδα. Ο λόγος ύπαρξης υψηλότερων τιμών πρέπει να αποδοθεί στη χαμηλή παραγωγικότητα των χωραφιών, στη μη ευρεία χρησιμοποίηση λιπασμάτων και τρακτέρ, αλλά και στο μικρό μέγεθος της αγροτικής ιδιοκτησίας, το οποίο δεν επέτρεπε μεγάλη παραγωγή με μικρότερο κόστος και άρα χαμηλότερη τιμή του προϊόντος.

Ας περάσουμε τώρα στο «σιτικό». Όπως παρατηρήθηκε, οι καλλιεργητές σιτηρών εκδήλωσαν μία έντονη αγωνιστική διάθεση, η οποία είχε ως αποκορύφωμα τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης με τους δεκάδες τραυματίες (βλ. την αναφορά στο Παράρτημα για τα γεγονότα της 10ης Ιουλίου 1966). Βέβαια όλα αυτά δε συνέβησαν ξαφνικά και αποτελούν τη συνισταμένη πολλών παραγόντων, στους οποίους θα προσπαθήσουμε συνοπτικά να αναφερθούμε.

Θα ξεκινήσουμε με την κατανομή των γαιών σύμφωνα με στοιχεία της ΑΤΕ. Τα δεδομένα του Πίνακα 32 του Παραρτήματος αποκαλύπτουν ότι το 87,5% των νοικοκυριών που ασχολούνται με τη σιτοκαλλιέργεια δεν κατέχουν περισσότερα από 30 στρέμματα γης, ενώ μόνο το 0,52% των καλλιεργητών διαθέτει ιδιοκτησία πάνω από 100 στρέμματα.

Παρατηρούμε την ύπαρξη έντονης ανισοκατανομής της ιδιοκτησίας μεγάλου μεγέθους μεταξύ της μεγάλης πλειοψηφίας των σιτοκαλλιεργητών και μιας μικρής μειοψηφίας μεγαλοϊδιοκτητών. Αυτό σημαίνει δυνατότητα καθορισμού από τους μεγάλους ιδιοκτήτες χαμηλότερων τιμών, μη συναγωνίσιμων από τους μικρότερους.

Αλλά το σημαντικότερο πρόβλημα αφορά τον αριθμό των απασχολούμενων με τα σιτηρά. Πάνω από 700.000 νοικοκυριά ασχολούνται εκείνη την περίοδο με αυτή την καλλιέργεια. Το αποτέλεσμα είναι να κυμαίνεται η παραγωγή σε τεράστια μεγέθη (1963: 1.387.000 τόνοι, 1964: 2.169.000 τόνοι, 1965: 1.989.000 τόνοι, 1966: 1.962.000 τόνοι) και να δημιουργείται πρόβλημα απορρόφησης του πλεονάσματος — ειδικότερα μάλιστα που το πλεόνασμα αυτό αντιστοιχούσε στο μισό της συνολικής παραγωγής! Αυτό συνέβαινε γιατί η περίπτωση εξαγωγής της πλεονάζουσας παραγωγής αποκλειόταν, μια και στο παρελθόν είχε συναφθεί συμφωνία αγοράς των πλεονασμάτων των ΗΠΑ, η οποία απαγόρευε τις εξαγωγές προϊόντων που η Ελλάδα εισήγε από τη χώρα αυτή.

Ταυτόχρονα και στην ελληνική αγορά υπήρχε μια τάση προτίμησης του αμερικανικού σιταριού λόγω της υψηλής ποιότητάς του.

Η μόνη βραχυπρόθεσμη λύση<sup>286</sup> που θα μπορούσε να δοθεί θα ήταν μια σημαντική αύξηση στην τιμή συγκέντρωσης του σιταριού. Τη στιγμή μάλιστα που στην υπόλοιπη Δυτική Ευρώπη, παρά τη μεγαλύτερη στρεμματική απόδοση, η τιμή συγκέντρωσης κυμαινόταν σε υψηλότερα επίπεδα.

Έτσι τον Ιούνιο 1965 οι μικροί καλλιεργητές βρίσκονται να εισπράττουν 48 λεπτά λιγότερο το κιλό σε σχέση

286. Λέμε βραχυπρόθεσμη, γιατί μία σωστή αντιμετώπιση θα ήταν η αναδιάρθρωση των καλλιεργειών, κάτι το οποίο επιχειρήθηκε αλλά με μεγάλη αποτυχία λόγω του σαθρού σχεδιασμού.

με το 1964. Οι ιδιοκτήτες 11-30 στρεμμάτων είδαν μία μείωση 49 λεπτών το κιλό. Οι ιδιοκτήτες 31 μέχρι 40 στρεμμάτων ήσαν πιο «ευνοημένοι». Σ' αυτούς η ελάττωση των εσόδων έφτασε μόνο τα 29 λεπτά το κιλό, ενώ για τους μεγάλους ιδιοκτήτες η μείωση περιορίστηκε στα 25 λεπτά το κιλό<sup>287</sup>. Παρατηρείται, δηλαδή, μία ιδιαίτερα σημαντική ελάττωση των εσόδων από 8% μέχρι 17%, αν αναλογιστούμε ότι οι τιμές του προηγούμενου χρόνου ήταν περίπου 3 δρχ. το κιλό, ποσό που ελαττώθηκε ακόμα περισσότερο το 1965 και το 1966, πλησιάζοντας τις 2,6 δρχ. το κιλό<sup>288</sup>.

Δεν έχει άδικο, λοιπόν, ο ανώνυμος σιτοπαραγωγός όταν δηλώνει, λίγο μετά τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης: «Έχω καλλιεργημένα 60 στρέμματα γης. Μου δίνει καθαρά το στρέμμα κάπου 200 κιλά σιτάρι. Ε, λοιπόν, είναι ζήτημα αν στο τέλος θα μου μείνει το ψωμί της χρονιάς του σπιτιού μου μαζί με καινούρια χρέη στην τράπεζα. Για να ζήσω δουλεύω χαμάλης-φορτοεκφορτωτής και τσοντάρει και το παιδί μου που το 'στειλα και δουλεύει στη Θεσσαλονίκη»<sup>289</sup>.

Το εκπληκτικό είναι ότι ο καλλιεργητής αυτός με τα 60 στρέμματα γης ανήκει στην πιο προνομιούχο κατηγορία αγροτών! Ούτε λόγος για το τι μπορεί να συμβαίνει με τους μικρότερους ιδιοκτήτες...

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η γενικότερη κοινωνική δυναμική, απότοκη της συσσώρευσης των κοινω-

287. *Νέος Κόσμος*, τ. 6 (1965).

288. Πρέπει να υπογραμμιστεί το γεγονός και αυτής ακόμα της άνισης μείωσης των εσόδων, όπου οι πλουσιότεροι χάνουν λιγότερα και οι φτωχότεροι περισσότερα.

289. *Αυγή* στις 9-7-1966.

νικών και πολιτικών αντιθέσεων, αλλά και η ύπαρξη ειδικότερων αγροτικών προβλημάτων (κακοκαιρία, σιτικό, καπνικό) επέφεραν την αγωνιστική εγρήγορση των αγροτών, γεγονός που πήρε τις εξής μορφές: α) Πολιτική υποστήριξη της ΕΚ στις εκλογές του 1963 και του 1964. β) Πραγματοποίηση, στη συνέχεια, αλληπάλληλων συλλαλητηρίων και κινητοποιήσεων με οικονομικά αιτήματα.

Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με τις εργατικές κινητοποιήσεις (βλ. το επόμενο μέρος), αλλά και το αίτημα ενίσχυσης της δύναμης του εκτελεστικού θα διαμορφώσουν το εκρηκτικό κοινωνικό μείγμα που θα οδηγήσει στα γεγονότα του Ιουλίου του 1965. Στην ενίσχυση, δηλαδή, του ρόλου του λαϊκού παράγοντα, γεγονός που θα επιφέρει την απάντηση από την πλευρά της ιθύνουσας τάξης με την επιβολή της δικτατορίας της 21ης Απριλίου 1967.

### *iii. Η κατάσταση και οι αγώνες της εργατικής τάξης*

Με τα στοιχεία που παρουσιάστηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια σκιαγραφήθηκε ένα γενικό περίγραμμα των συνθηκών διαβίωσης των Ελλήνων την περίοδο 1960-1967. Στο προηγούμενο τμήμα έγινε αναφορά στη ζωή και τους αγώνες των αγροτών. Είναι καιρός να μας απασχολήσει το βιοτικό επίπεδο και οι αγώνες της εργατικής τάξης. Εννοείται ότι όλη η εξέταση των αγροτικών κινητοποιήσεων γίνεται κάτω από το πρίσμα της έντασης της ταξικής πάλης κατά τη διάρκεια της περιόδου 1963-1967, γεγονός που απολύτως σημαντικό για να κατανοηθούν τα Ιουλιανά και το πραξικόπημα των συνταγματαρχών.

Εεκινάμε την εξέταση της κατάστασης και των αγώνων της εργατικής τάξης με τη μελέτη του βιοτικού επιπέδου



των εργατών και στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με τις κινητοποιήσεις των εργαζομένων.

#### α. Βιοτικό επίπεδο

Το βιοτικό επίπεδο των εργατών ήταν σίγουρα σε υψηλότερη στάθμη από αυτό των αγροτών. Το γεγονός αυτό σε καμία περίπτωση δε σημαίνει ότι και οι εργάτες δεν αποτελούσαν θύματα βαρύτερης εκμετάλλευσης από την αστική τάξη. Εκμετάλλευση η οποία έπαιρνε πιο εντατικούς ρυθμούς σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες.

Σύμφωνα, λοιπόν, με μια ανακοίνωση του διευθυντή της Υπηρεσίας Εθνικών Λογαριασμών του υπουργείου Συντονισμού, η κατανομή εισοδήματος μεταξύ μισθωτών και επιχειρήσεων σε διάφορες χώρες διαμορφώνεται ως εξής:

Πίνακας 17

Κατανομή εισοδήματος μεταξύ μισθωτών και επιχειρήσεων

Χώρα	Μισθωτοί	Επιχειρήσεις
Γαλλία	62	38
Δ. Γερμανία	61	39
Γκάνα	34	66
Δανία	54	46
Ελβετία	61	39
Ελλάς	41	59
ΗΠΑ	70	30
Ιαπωνία	51	49
Ιρλανδία	54	46
Ολλανδία	55	45
Ν. Κορέα	40	60
Λουξεμβούργο	61	39
Μ. Βρετανία	74	26
Φιλανδία	64	36

Πηγή: Αυγή στις 23-12-1964.

Διαπιστώνεται ότι η Ελλάδα ξεπερνάει μόνο την Γκάνα και τη Νότια Κορέα στη συμμετοχή των μισθωτών στο εισόδημα!

Το πιο ενδιαφέρον είναι ότι σε όλες τις άλλες αναπτυσσόμενες χώρες παρατηρείται το φαινόμενο οι μισθωτοί να απολαμβάνουν μεγαλύτερο μέρος από το παραγόμενο εισόδημα σε σχέση με τις επιχειρήσεις. Η αναλογία αυτή ανατρέπεται μόνο στην περίπτωση των τριών φτωχότερων κρατών, όπου η κατανομή ευνοεί σαφώς την πλευρά των επιχειρηματιών.

Για την περίπτωση της Ελλάδας, η μικρή αυτή συμμετοχή των μισθωτών δικαιολογείται αν αναλογιστούμε τα υψηλά ποσοστά υπεραξίας που σημειώνονταν εκείνη την εποχή σε κάθε κλάδο παραγωγής: ποσοστά που φτάνουν το 164% στις βασικές μεταλλουργικές επιχειρήσεις, το 124% στους κλάδους διατροφής, το 145% στους κλάδους ελαστικού, 136% στους κλάδους κατασκευής ηλεκτρικών μηχανών-ηλεκτρικών συσκευών και άλλων ηλεκτρικών ειδών, 111% στους κλάδους κατασκευής μηχανικών συσκευών, 120% στην κλωστοϋφαντουργία, 138% στην καπνοβιομηχανία και 120% στη βιομηχανία ξύλου<sup>290</sup>.

Ταυτόχρονα οι επιχειρηματίες, οι οποίοι τελικά καρπώνονται τη μερίδα του λέοντος, είναι εκείνοι που πληρώνουν τους λιγότερους φόρους! Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, το 1963 οι ελεύθεροι επαγγελματίες δήλωναν κατά μέσο όρο εισόδημα 95.687 δραχμές, οι μισθωτοί 79.408 δραχμές, οι εισοδηματίες 68.005 δραχμές, οι εμποροβιομηχανοί 65.198 δραχμές, οι συνταξιούχοι 61.489 δραχμές και

290. *Ελληνική Αριστερά*, τ. 14, σελ. 55.

οι γεωργοί 60.815 δραχμές<sup>291</sup>, <sup>292</sup>. Η μέθοδος χάρη στην οποία συνέβη το ταχυδακτυλουργικό, κατά το οποίο οι επιχειρηματίες εμφανίζονται μόλις και μετά βίας σε καλύτερη οικονομική κατάσταση από τους συνταξιούχους, πρέπει να αναζητηθεί στους πολλούς και ποικίλους τρόπους φοροδιαφυγής που έχει αναγάγει σε επιστήμη η ελληνική κεφαλαιουχική τάξη. Τα διπλά βιβλία, η εικονική μεταβίβαση των μετοχών, η εξαγορά των εφοριακών, οι υποκοστολογήσεις και οι υπερτιμολογήσεις έρχονται σε αραστή σύμπνοια με την επίσημη «φοροδιαφυγή» των «επενδυτικών κινήτρων» που έχει δημιουργήσει η Πολιτεία. Τα αποτελέσματα βέβαια αυτής της πολιτικής τα υφίστανται οι μισθωτοί<sup>293</sup>.

Η λογική συνέπεια των παραπάνω είναι η σύγκριση της ιδιωτικής κατανάλωσης των εργατών σε σχέση με τις υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες να εμφανίζεται ιδιαίτερα άνιση, όπως άλλωστε φαίνεται και από τα στοιχεία του Πίνακα 33 του Παραρτήματος.

Παρατηρούμε ότι οι εργάτες, ανεξάρτητα από το χώρο διαμονής τους, εμφανίζονται να υπολείπονται σημαντικά στο επίπεδο της κατανάλωσης από όλες τις άλλες μισθωτές επαγγελματικές κατηγορίες. Στις αστικές μάλιστα περιοχές το καταναλωτικό τους πρότυπο είναι υποδεέστερο και από αυτό ακόμα των αγροτών!

Όμως η σοβαρότητα της κατάστασης φανερώνεται σε όλο της το μέγεθος μόνο αν συγκρίνουμε το εργατικό ει-

291. *Αυγή* στις 17-12-1964.

292. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΣΕΒ για το ίδιο το έτος (1963) στη χώρα υπήρχαν μόνο 625.000 επιχειρηματίες. Μόνο 125.000 κατέθεσαν δήλωση εισοδήματος. Από αυτούς μόνο 90.000 φορολογήθηκαν τελικά ως έχοντες εισόδημα 25.200 δραχμών το χρόνο. Για περισσότερα, βλ. Γ. Σαμαράς: *Κράτος...*, σελ. 157.

293. Για μία διεξοδικότερη ανάλυση της φοροδιαφυγής, βλ. Γ. Σαμαράς, *ό.π.*, σελ. 154-161.

σόδημα σε σχέση με τις εργατικές ανάγκες. Τότε τα συμπεράσματα που προκύπτουν είναι ακόμα πιο θλιβερά.

Σύμφωνα, λοιπόν, με έρευνα της ΓΣΣΕ για τις οικογενειακές δαπάνες και το οικογενειακό εισόδημα μιας τυπικής τετραμελούς οικογένειας, αποτελούμενης από τον αρχηγό, τεχνίτη στο επάγγελμα, με σύζυγο συνεισφέρουσα και δύο ανήλικα παιδιά, μαθητές, ηλικίας 16 και 12 χρόνων, οι δαπάνες διαμορφώνονται:

Πίνακας 18

*Ετήσιες δαπάνες τετραμελούς οικογένειας*

Έτος	Δαπάνες (δρχ)	Εισόδημα (δρχ)	Έλλειμμα (δρχ)	Έλλειμμα (%)
1963	3.445,5	2.466,5	995,7	40,4
1964	3.663,6	2.556	1.107,6	43,3
1965	4.026,1	2.721	1.305,1	47,8
1966	3.856	1.913,3	1.677,9	49,2
1967	5.804,7	3.888	1.916,7	49,3

*Πηγή:* Παράρτημα, Πίνακας 34.

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν φανερώνουν την αδυναμία της εργατικής τάξης να διατηρεί ένα έστω και στοιχειώδες επίπεδο διαβίωσης. Η απόσταση μάλιστα που τη χωρίζει από αυτό το επίπεδο παρουσίασε τα χρόνια 1963-1967 μία σημαντική και διαρκή αύξηση. Από 40,4% το 1963 φτάνει το 50% του συνολικού εισοδήματος το 1967. Ίσως να αντιτάξει κανείς πως τα στοιχεία είναι εξογκωμένα και ότι η ΓΣΣΕ τα αλλοίωσε διακείμενη από αντιπολιτευτική διάθεση. Όμως, η δοτή διοίκηση της ΓΣΣΕ εμφάνιζε αυτά τα στοιχεία ακόμα και σε περιόδους που το κόμμα το οποίο την εξέφραζε κατείχε την κυβερνητική εξουσία. Ταυτόχρονα, η πιο ριζοσπαστική αντιπολιτευση που περιλάμβανε τους συνδικαλιστές της Αριστεράς ήταν μόνιμα αποκλεισμένη από τη διοίκηση της Συνομο-

σπονδίας, πράγμα που σημαίνει ότι τα στοιχεία αυτά όχι μόνο δεν είναι υπερβολικά, αλλά, αντίθετα, ίσως και να μην παρουσιάζουν το πρόβλημα στο πραγματικό του μέγεθος.

Βέβαια, το χαμηλό εισόδημα είχε συνέπειες και στη διατροφή των εργαζομένων και των οικογενειών τους. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ, μόνο 10% των κατοίκων των αστικών κέντρων κατανάλωνε 2.435 θερμίδες την ημέρα, όταν οι αναγκαίες θερμίδες κυμαίνονται από 2.477 μέχρι 2.550. Αλλά και αυτή η πλημμελής διατροφή δεν παύει να έχει τις ελλείψεις της. Έτσι οι υδατάνθρακες αποτελούν το 72,55% του συνόλου έναντι 64% που είναι το απαραίτητο ποσοστό, τα λευκάματα το 12,55% έναντι του απαραίτητου 20% και τα λίπη το 15% έναντι του απαραίτητου 16%<sup>294</sup>. Ταυτόχρονα οι κοινωνικές παροχές ήταν πολύ περιορισμένες. Για ολόκληρη την περίοδο 1960-1967 κυμαίνονται από 6 μέχρι 11% του ΑΕΠ. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε πως το 1955 με τον κοινωνικό θεσμό της εργατικής εστίας μόνο ένας στους 65 εργαζομένους πήγαινε μία φορά το χρόνο σε κάποια κοντινή παραλία, ενώ για τη δυνατότητα συμμετοχής σε εκδρομή η αναλογία περιορίζεται σε έναν στους διακόσιους<sup>295</sup>.

Περιοριζόμαστε στην ενδεικτική αυτή παρουσίαση ορισμένων στοιχείων που αποδεικνύουν την ένταση της εκμετάλλευσης των μισθωτών στρωμάτων, δεδομένης της ύπαρξης αρκετών εμπειρικών δεδομένων σε προηγούμενα κεφάλαια. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι να γίνει σαφής η ύπαρξη σημαντικών ανισοτήτων και κατά την περίοδο διακυβέρνησης της χώρας από την ΕΚ, γεγονός που είχε

294. *Αυγή* στις 30-7-1964.

295. *Αυγή* στις 15-8-1964.

ως αποτέλεσμα τη συχνή προσφυγή στο μέσο της απεργίας τόσο για οικονομικά όσο και για πολιτικά αιτήματα (ιδιαίτερα την περίοδο των Ιουλιανών).

### β. Οι αγώνες της εργατικής τάξης

Το εργατικό κίνημα για πάρα πολλά χρόνια είχε μείνει ακέφαλο. Η υποτιθέμενη πολιτική του πρωτοπορία, η διοίκηση της ΓΣΕΕ, δεν αποτελούσε παρά μία νόθα και άσχετη με τα εργατικά προβλήματα ομάδα εργατοπατέρων, οι οποίοι «εκλέγονταν» από σώματα που σε καμία περίπτωση δεν αντιπροσώπευαν κατά τρόπο αναλογικό το σύνολο της εργατικής τάξης. Γεγονός που ήταν απόρροια του άνισου τρόπου εκπροσώπησης των εργαζομένων στα συνέδρια της ΓΣΕΕ. Κανένα συνδικάτο, ανεξάρτητα από το μέγεθός του, δεν μπορούσε να έχει πάνω από επτά ψήφους, αλλά κάθε συνδικάτο όσο μικρό και αν ήταν διέθετε τουλάχιστον μία ψήφο. Έτσι ο κατακερματισμός σε μία απειρία λιλιπούτειων συνδικάτων ελεγχόμενων από τις δυνάμεις της Δεξιάς είχε ως αποτέλεσμα την υποαντιπροσώπηση των δυνάμεων της αντιπολίτευσης<sup>296</sup>.

Το σημαντικότερο όμως είναι το ίδιο το επίσημο, καθορισμένο από το κράτος, θεσμικό πλαίσιο συλλογικών διαπραγματεύσεων που αποτελούσε ανάχωμα για τις όποιες διεκδικήσεις.

Συγκεκριμένα, η θέσπιση του νόμου 3239 φαλκίδευε οποιαδήποτε προσπάθεια δημιουργίας πλαισίου συλλογικών διαπραγματεύσεων μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων, ανεξάρτητου από την πολιτική της εκάστοτε κυβέρνησης. Η δυνατότητα που παρείχε ο νόμος σ' ένα από τα τρία μέρη (κυβέρνηση, εργοδότες, εργαζόμενοι) να προ-

296. Ζ. Μεινόν: *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', σελ. 182.

σφύγει στη διαιτησία λειτουργούσε ανασταλτικά σε κάθε απόπειρα βελτίωσης των αποδοχών των εργαζομένων.

Αυτό συνέβαινε γιατί, σε περίπτωση προσφυγής στη διαιτησία από οποιοδήποτε μέρος, οι εργαζόμενοι ήταν υποχρεωμένοι να σταματήσουν τις απεργιακές κινητοποιήσεις τους και να οδηγηθούν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων<sup>297</sup>. Εκεί ο εκπρόσωπος του υπουργείου τασσόταν σχεδόν πάντα με το μέρος της εργοδοσίας. Πέρα από αυτό, το υπουργείο Εργασίας διατηρούσε το δικαίωμα να απορρίπτει και να τροποποιεί συλλογικές συμβάσεις που είχαν ήδη συμφωνηθεί μεταξύ εργοδοτών και εργαζομένων αλλά και αποφάσεις της υποχρεωτικής διαιτησίας, αν εκτιμούσε ότι δεν ήταν σύμφωνες με την εισοδηματική πολιτική της κυβέρνησης<sup>298</sup>.

Συμπερασματικά, το θεσμικό οπλοστάσιο του νόμου 3239 περιόριζε αισθητά κάθε απόπειρα ανεξέλεγκτης χρήσης της απεργίας ως τρόπου άσκησης πίεσης στην εργοδοσία. Πολύ περισσότερο που η απαγόρευση των «πολιτικών απεργιών», καρπός της εναγόνιας προσπάθειας του μετεμφυλιακού κράτους να διατηρήσει το πλαίσιο των πολιτικών απαγορεύσεων που είχε εισαγάγει αυτός ο νόμος, έδινε το δικαίωμα στο δικαστή να ορίζει κάθε δυναμική απεργία ως «πολιτική» και να διατάζει τη διακοπή της<sup>299</sup>.

297. Χ. Ιωάννου: Πολιτική Μισθών, «Συλλογικές διαπραγματεύσεις και απεργιακή δραστηριότητα στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 1989, τ. 63, σελ. 142.

298. Ιωάννου, ό.π., 1989, σελ. 129. Σύμφωνα μάλιστα με μία μελέτη του Δ. Δερτούζου, που αναφέρει ο Θ. Κατσάνβας, (1983, σ. 86-87), κατά την περίοδο 1958-1962 το υπουργείο Εργασίας τροποποίησε το 80% των αποφάσεων της υποχρεωτικής διαιτησίας και το 27% των συλλογικών συμβάσεων εργασίας. Βλ. Ιωάννου, ό.π., σελ. 163.

299. Ν. Ψυρούκης: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Β', σελ. 94.

Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες (νόμος 3239, νόθα εκπροσώπηση των συνδικάτων στη ΓΣΕΕ), σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να πούμε ότι προάγονταν τα συμφέροντα των εργαζομένων. Αντίθετα, δημιουργούνταν ένα ασφυκτικό πλαίσιο κυβερνητικής κηδεμονίας και έλλειψης διεκδικητικών προσανατολισμών.

Μόνο μέσα από το πρίσμα αυτών των συνθηκών μπορούμε να κατανοήσουμε την απεργιακή έκρηξη της περιόδου.

Πριν περάσουμε όμως στις απεργιακές κινητοποιήσεις, πρέπει να αναφερθούμε σε έναν τελευταίο παράγοντα που επέτεινε την εργατική δυσαρέσκεια. Πρόκειται για το ζήτημα του αριθμού των εργατικών ατυχημάτων, όπως αυτός διαφαίνεται από τα στοιχεία του Πίνακα 35 του Παραρτήματος. Διαπιστώνεται ότι η αύξηση των εργατικών ατυχημάτων τα χρόνια 1960-1966 είναι κατακόρυφη και ξεπερνά κατά πολύ την αύξηση των απασχολούμενων εργατών. Οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στις πολύ κακές συνθήκες εργασίας<sup>300</sup>.

Ωστόσο, το βαθύτερο αίτιο πρέπει να αναζητηθεί αλλού. Η ανάπτυξη και διεθνοποίηση της ελληνικής οικονομίας, όπως σημειώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του '60, είχε σημαντικές επιπτώσεις στους ρυθμούς έντασης της παραγωγικής διαδικασίας μίας σχετικά υπανάπτυκτης βιομηχανίας και εγκυμονούσε σημαντικούς κινδύνους για τη ζωή και τη σωματική ακεραιότητα των εργαζομένων. Η αύξουσα πορεία των ατυχημάτων μπορεί να συσχετιστεί με την εκ παραλλήλου ραγδαία άνοδο του ΑΕΠ.

300. Όπως οι ίδιοι οι εργάτες επισημαίνουν: «Δεν υπάρχει τζάμς που να μην έχει τέσσερα πέντε ράμματα. Λίγο να σκοντάψεις, έπεσες πάνω σε τζάμι. Τα ατυχήματα είναι σχεδόν καθημερινά». Και ακόμα: «Στα φουρνάκια δουλεύουν ταυτόχρονα δυο τρεις για οικονομία. Από εκεί βγάζουν το πυρακτωμένο γυαλί που λιώνει στους 145 βαθμούς. Λίγο να μην προσέξει κάποιος έκανε ανεπανόρθωτη ζημιά στο συνάδελφό του». *Αυγή* στις 24-11-1964.

Η κατάσταση της εργατικής τάξης, όπως περιγράφηκε στο τμήμα αυτό, μαζί με όλα τα αίτια που εξετάσαμε και πιο πριν, οδήγησε στην ανάπτυξη των κοινωνικών αντιστάσεων. Αντιστάσεις οι οποίες εκφράστηκαν σε δύο άξονες. Είτε με αιτήματα βελτίωσης των συνθηκών εργασίας και των αποδοχών είτε με αιτήματα πολιτικά — αιτήματα υποστήριξης του κοινοβουλευτισμού. Αν και έχει προηγηθεί εκτενής ανάλυση, επισημαίνεται ότι και τα εργατικά στρώματα αλλά και γενικότερα η πλειοψηφία των κατοίκων των πόλεων στήριξε την άνοδο του κοινοβουλευτισμού, στήριξε την προσπάθειά του να αναχθεί ως το κυρίαρχο κέντρο εξουσίας. Γι' αυτό και μετά το βασιλικό πραξικόπημα ένα μεγάλο μέρος των εργατικών κινητοποιήσεων είχε πολιτικούς στόχους.

Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα με τη σειρά.

Η εξέλιξη του αριθμού των απεργιών, των απεργιών και των χαμένων ωρών εργασίας την περίοδο 1960-1967 διαμορφώνεται ως εξής:

Πίνακας 19  
Απεργοί, απεργίες και χαμένες ώρες εργασίας

Ετη	Απεργίες	Απεργοί (000)	Χαμένες ώρες εργασίας (000)	Ποσοστό επί του συνολικού εργάσιμου χρόνου
1960	135	56,0	650	0,01
1961	115	53,0	705	0,01
1962	182	57,0	1.030	0,02
1963	228	100,6	2.652	0,04
1964	339	164,0	2.771	0,04
1965	434	255,0	3.631	0,06
1966	609	349,0	5.695	0,09
1967*	89	91,0	911	0,05

Πηγή: Ρ. Φακιολάς: *Ο εργατικός συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, σελ. 105, 234, και ΕΣΥΕ: *Στατιστική της εργασίας* (1969).

Παρατηρούμε ότι μεταξύ των ετών 1960-1967 σημειώνεται μία εντυπωσιακή άνοδος των εργατικών απεργιών, μία εξέλιξη που ξεπερνά αισθητά τα δεδομένα της προηγούμενης δεκαετίας. Ειδικότερα από το 1961 και έπειτα έχουμε μία διαρκή αύξηση του αριθμού των απεργιών, των εργαζομένων που συμμετέχουν στις απεργίες, καθώς και των εργατικών ωρών που χάνονται λόγω απεργιών.

Στα ίδια συμπεράσματα θα καταλήξουμε αν εξετάσουμε και άλλους δείκτες, όπως η πυκνότητα, η συχνότητα και οι χαμένες μέρες (βλ. Παράρτημα, Πίνακας 12). Έτσι η πυκνότητα αυξάνει από 57 (μέσος όρος της περιόδου 1953-1962) σε 170 (μέσος όρος της περιόδου 1963-1966), η συχνότητα από 13 (μέσος όρος της περιόδου 1953-1962) σε 33 (μέσος όρος της περιόδου 1963-1966) και οι χαμένες μέρες από 80 (μέσος όρος της περιόδου 1953-1962) σε 361 (μέσος όρος της περιόδου 1963-1966). Τέλος, αξίζει να σημειώσουμε πως και οι απεργίες ανά 100 καταστήματα αυξάνο-

νται από 1,41 το 1962 σε 3,18 το 1966 (βλ. Παράρτημα, Πίνακας 13).

Αναμφισβήτητη, λοιπόν, η άνοδος των εργατικών κινητοποιήσεων την περίοδο 1962-1966. Μία άνοδος που είχε ως αποτέλεσμα να καταλάβει η Ελλάδα την πρώτη θέση σε χαμένες μέρες λόγω απεργιών το 1964. Σύμφωνα με στοιχεία του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας, η Ελλάδα τη χρονιά αυτή ήταν πρώτη σε ολόκληρο τον κόσμο με 3.252 χαμένες μέρες εργασίας επί 10.000 κατοίκων. Ακολουθούσαν η Ιταλία με 2.571, οι ΗΠΑ με 1.213, η Αγγλία με 407, η Ινδία με 154 και τελευταία η Σουηδία με 44<sup>301, 302</sup>.

Τα αιτήματα τα οποία προβάλλουν οι απεργοί είναι ποικίλα: αυξήσεις αποδοχών, ρυθμίσεις χρόνου εργασίας, απολύσεις, καταβολή καθυστερούμενων, λόγοι αλληλεγγύης, διάφοροι άλλοι λόγοι... Ωστόσο δεν εμφανίζονταν όλα τα αιτήματα με την ίδια συχνότητα. Οι δύο μεγάλες κατηγορίες αιτημάτων που κυριαρχούν σχετίζονται

301. *Αυγή* στις 5-8-1965 και *Νέος Κόσμος* (1965), τ. 9, σελ. 25. Για τις απεργιακές κινητοποιήσεις σε Ελλάδα και ΕΟΚ σύμφωνα με μία άλλη πηγή, βλ. Παράρτημα, Πίνακας 5.

302. Η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος φαίνεται και από άλλα στοιχεία, όπως η συμμετοχή στις εκλογές των σωματείων κατά το 1964 και το 1965.

Κλάδος	Ψηφίσαντες (1965)	Ψηφίσαντες (1964)
Χτίστες	804	166
Μπετατζήδες	1.179	332
Λογιστές	972	667
Σερβιτόροι	1.336	1.130
Εισπράκτορες	958	669
Οδηγοί λεωφορείων	1.197	994
Βυρσοδέψες	300	216
Τσαγκαράδες	1.267	976
Τοπογράφοι	432	311
Λοιποί	850	266
Σύνολο	9.255	5.677

με τις αυξήσεις αποδοχών από τη μία και με τις λοιπές αιτίες από την άλλη. Στους λόγους για τους οποίους υπήρχε η ανάγκη αύξησης των αποδοχών αναφερθήκαμε ήδη. Μένει να δούμε από τι αποτελούνται οι «λοιπές» αιτίες. Η κατηγορία αυτή αναφέρεται κατά κύριο λόγο στα πολιτικά αιτήματα των εργαζομένων· πολιτικά με την ευρύτερη έννοια του όρου. Έτσι ένα μεγάλο μέρος των 182 απεργιών του 1964<sup>303</sup> πρέπει να οφείλεται στις κινητοποιήσεις που έγιναν εκείνη τη χρονιά για να δημιουργηθεί αντιπροσωπευτική ΓΣΕΕ η οποία θα εκφράζει τα συμφέροντα όλων των εργαζομένων. Αντίθετα, οι 170 απεργίες του 1965 πρέπει να σχετίζονται περισσότερο με τα γεγονότα του Ιουλίου και την πολιτική κρίση που ακολούθησε. Σημαντική οπωσδήποτε θέση στις κινητοποιήσεις εκείνης της χρονιάς κατέχει η πανελλαδική απεργία, η πρώτη ύστερα από πάρα πολλά χρόνια, της 27ης Ιουλίου<sup>304</sup>. Οι 219 απεργίες του 1966 μπορούν να αιτιολογηθούν τόσο με βάση όσα έχουν αναφερθεί για τα προηγούμενα χρόνια, όσο και λόγω των υψηλών φόρων που είχε επιβάλει η κυβέρνηση τη χρονιά εκείνη.

Σε ό,τι αφορά τη διάρκεια των απεργιών, είναι αξιοσημείωτη τόσο η σχετική όσο και η απόλυτη αύξηση των πιο μακροχρόνιων απεργιών. Έτσι οι απεργίες διάρκειας λιγότερο της μίας μέρας στη διάρκεια των ετών 1961-1966 δεν καταφέρνουν να διπλασιαστούν. Οι απεργίες από μία μέχρι δύο μέρες πενταπλασιάζονται, οι απεργίες από τρεις μέχρι

303. Για αναλυτικά στοιχεία, βλ. Παράρτημα, Πίνακας 36.

304. Η διατύπωση «καθαροίαιμων» πολιτικών αιτημάτων από το συνδικαλιστικό κίνημα ερμηνεύεται αν αναλογιστούμε τη λαϊκή δυσφορία που επικρατούσε την εποχή εκείνη. Κι αυτό γιατί τυπικά τουλάχιστον η λαϊκή κυριαρχία αποτελούσε θεμέλιο του Συντάγματος και της οργάνωσης του κράτους. Η ανυπαρξία σεβασμού στην άποψη της πλειοψηφίας του λαού δημιούργησε τη βεβαιότητα σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα ότι δεν τους αναγνωρίζεται κανένα απολύτως δικαίωμα εκτός από αυτού του υπηκόου ή, στην καλύτερη περίπτωση, του θεατή.

δέκα μέρες υπερεπταπλασιάζονται, ενώ οι απεργίες διάρκειας έντεκα με πενήντα ημερών αυξάνονται κατά είκοσι δύο φορές. (Οι άνω των πενήντα ημερών απεργίες είναι πολύ σπάνιες και γι' αυτό δε γίνεται ιδιαίτερος λόγος εδώ.)<sup>305</sup> Σχετικά με το γεωγραφικό εύρος των κινητοποιήσεων, αυτό που διαπιστώνεται από τη μελέτη των στοιχείων του Πίνακα 38 του Παραρτήματος είναι ότι οι τοπικές απεργίες καθ' όλη τη διάρκεια των ετών 1960-1965 αποτελούν περίπου το 85% του συνόλου, με τις πανελλαδικές και τις περιφερειακές απεργίες να μην ξεπερνούν το 10%.

Η σημαντική παρουσία των τοπικών απεργιών φανερώνει από τη μία τις δυνατότητες που παρέχει η πραγματοποίηση απεργιών σε περιορισμένο γεωγραφικό χώρο, όπου η προπαγάνδισή των στόχων της κινητοποίησης μπορεί να γίνει πιο εύκολα, και από την άλλη αποκαλύπτει τις αδυναμίες που αντιμετωπίζει η εργατική τάξη στο να μπορεί να συντονίζει του αγώνες της. Δεν πρόκειται για οργανωτικού, τεχνικού χαρακτήρα αδυναμίες, αλλά περισσότερο για συμπύκνωση μίας σειράς από σοβαρούς πολιτικούς λόγους: κυριαρχία δοτών και αναξιόπιστων ηγεσιών στις περισσότερες από τις ομοσπονδίες, ύπαρξη ενός νομικού πλαισίου που λειτουργούσε ανασταλτικά για την εκδήλωση κινητοποιήσεων, απροθυμία κλιμάκωσης λόγω παρεμβολής και άλλων κριτηρίων (κομματικό κόστος) κ.λπ.

Οι αδυναμίες αυτές φαίνονται εύγλωττα όταν εξετάζουμε την αποτελεσματικότητα των απεργιακών κινητοποιήσεων.

Σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα 39 του Παραρτήματος, οι απεργίες οι οποίες έχουν επιτυχή κατάληξη (πλήρης ή μερική ικανοποίηση του συνόλου ή μέρους των αιτημάτων) αποτελούν ένα μικρό μόνο μέρος του συ-

305. Για αναλυτικά στοιχεία, βλ. Παράρτημα, Πίνακας 37.

νόλου των κινητοποιήσεων. Αντίθετα, οι απεργίες από τις οποίες δεν προέκυψε κανένα όφελος είναι πολλαπλάσιες. Ωστόσο δεν πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός της σημαντικής αύξησης των επιτυχημένων απεργιών που σημειώνεται κατά τη διάρκεια των ετών 1964 και 1965, γεγονός που πρέπει να οφείλεται στο γενικότερο κλίμα ριζοσπαστικοποίησης. Την ίδια περίοδο αυξάνεται κατακόρυφα και ο αριθμός των απεργιών για τις οποίες δεν αναφέρεται αποτέλεσμα. Η χρονική σύμπτωση με το κίνημα των Ιουλιανών οδηγεί στην εκτίμηση ότι οι απεργίες αυτές αφορούσαν μορφές πολιτικής διαμαρτυρίας σε εργασιακούς χώρους και κατά συνέπεια δεν μπορούσαν να εμφανίσουν συγκεκριμένα αποτελέσματα.

Το απεργιακό αυτό κύμα δε θα αφήσει βέβαια αδιάφορο το ΣΕΒ, που μέσα από τις στήλες του δελτίου του θα υπογραμμίσει:

«Εκρατήσαμε τελευταίον το θέμα των συνεχών απεργιών, αι οποίαι πραγματοποιούνται κατά το τελευταίον έτος και το θίγομεν μετά μεγάλου δισταγμού και πολλής περισκέψεως. Η απεργία γενικώς είναι ανωμαλία, αποδεικνύει ότι δεν λειτουργεί το πνεύμα συμβιβασμού και κατανόησης που πρέπει να διέπει κάθε σύγχρονον κοινωνίαν, η οποία ούτως δίδει την εντύπωση μη ευνομούμενης, αι δε κοινωνίαι που δεν ευνομούνται είναι τουλάχιστον ακατάλληλοι διά επενδύσεις. Η έκτασις των απεργιών και προπαντός η επανάληψις των τόσον σύντομα θα πρέπει να επιστήσουν την προσοχήν των υπευθύνων πριν να γίνουν νοσηρόν κλίμα. Νομίζομεν»<sup>306</sup>.

Οι θέσεις αυτές του ΣΕΒ διατυπώνονται μόλις μερικούς

306. Δελτίο πληροφοριών του ΣΕΒ στις 15-11-1966.

μήνες πριν από την πραγματοποίηση του πραξικοπήματος και φανερώνουν την έκδηλη δυσaréσκεια της ιθύνουσας τάξης για την ανάπτυξη των λαϊκών κινητοποιήσεων. Η υποστήριξη του πιο αδύνατου πόλου εξουσίας, της κυβέρνησης, από τα κυριαρχούμενα στρώματα θα οδηγήσει στην κρίση των μετεμφυλιακών δομών εξουσίας και στην αποπομπή του Γ. Παπανδρέου. Πρόκειται για προσπάθεια εκείνων των μερίδων της άρχουσας τάξης που δεν είχαν συνδεθεί με το στρατό να αποτρέψουν την επέμβαση των αξιωματικών ενισχύοντας και παγιώνοντας τη δική τους θέση μέσα στο σύστημα εξουσίας. Η αδυναμία «νομιμοφανούς» ανατροπής της διαγραφόμενης πορείας ρήξης συσσώρευε επιχειρήματα και συμμάχους στους θιασώτες της στρατιωτικής επέμβασης. Η κατάσταση οδηγούνταν σε αδιέξοδο, γιατί το λαϊκό κίνημα σταδιακά ξεπερνούσε την αρχική στάση υποστήριξης στη «μορφή» της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και εισερχόταν σε θέματα περιεχομένου τα οποία δεν ήταν εύκολο να αντιμετωπιστούν.

Η βάση, όμως, στην οποία στηρίχτηκε η έξαρση των λαϊκών κινητοποιήσεων είχε να κάνει με τις μεγάλες κοινωνικές διαφορές που χαρακτήριζαν την ελληνική κοινωνία, καθώς και με το καθεστώς πολιτικής καταπίεσης που είχε επικρατήσει μετά το τέλος του εμφυλίου, δεδομένα που ήταν αδύνατο να γίνουν αντικείμενο διαχείρισης από τις μετριοπαθείς μερίδες της κυρίαρχης τάξης, γεγονός που θ' αποδειχτεί και από τις συνεχείς αλλαγές κυβερνήσεων. Ούτε, όμως, η ανάληψη της εξουσίας από τον Π. Κανελλόπουλο θα επιτύχει την αναστροφή της πορείας προς τη δικτατορία. Στο επόμενο τμήμα θα έχουμε την ευκαιρία να εξετάσουμε τα στάδια της πολιτικής κρίσης που θα οδηγήσουν στην εγκαθίδρυση του καθεστώτος των συνταγματαρχών.

Στο επόμενο τμήμα θα ασχοληθούμε με την εξέταση των γεγονότων που θα επιφέρουν την πτώση της κυβέρνησης Γ. Παπανδρέου, τη συγκρότηση της κυβέρνησης από τους

αποστάτες της ΕΚ και την εγκαθίδρυση λίγο αργότερα της δικτατορίας των συνταγματαρχών.

#### *iv. 1964-1967: η πολιτική κρίση ξεσπάει*

Αναμφίβολα την περίοδο 1964-1967, και ειδικότερα το διάστημα από τον Ιούλιο του 1965 μέχρι τον Απρίλιο του 1967, το ελληνικό πολιτικό σύστημα σηματοδεύτηκε από την εμφάνιση του φαινομένου της πολιτικής κρίσης. Πολιτική κρίση ονομάζουμε τη διαδικασία αποδόμησης των βασικών συνισταμένων ενός πολιτικού συστήματος, γεγονός που επιφέρει την αναδιάταξη στους υπάρχοντες συσχετισμούς δύναμης μεταξύ των διαφόρων κέντρων εξουσίας. Παράδειγμα πολιτικής κρίσης αποτελούν τα πρόσφατα γεγονότα στην Ιταλία, όπου επήλθε πλήρης αναδιάταξη του κομματικού συστήματος με ταυτόχρονη υποβάθμιση της δύναμης της κυβέρνησης και ενδυνάμωση της θέσης του δικαστικού συστήματος.

Στην περίπτωση της Ελλάδας του 1965 έχουμε τη δημιουργία, λόγω της δυναμικής του αποτελέσματος του 1964, μίας κατάστασης κατά την οποία *de facto* ετίθετο θέμα ενίσχυσης της ισχύος της κυβέρνησης ως του μοναδικού κέντρου εξουσίας που ήταν νομιμοποιημένο από το λαϊκό παράγοντα.

Ωστόσο, τα πρώτα ρήγματα στη μετεμφυλιακή νομιμότητα είχαν ήδη γίνει από την περίοδο του «ανένδοτου αγώνα» που ξεκίνησε η ΕΚ μαζί με την ΕΔΑ μετά τις εκλογές «βίας και νοθείας» του 1961.

Κατά τη γνώμη μας τότε άρχισε η διαδικασία αμφισβήτησης των μετεμφυλιακών δομών της εξουσίας που θα οδηγήσει στις δραματικές εξελίξεις της περιόδου 1965-1967.

Συγκεκριμένα, στις 14 Νοεμβρίου η κοινοβουλευτική



ομάδα της ΕΚ ενέκρινε ψήφισμα, στο οποίο μεταξύ άλλων τονιζόταν ότι η κοινοβουλευτική ομάδα της ΕΚ διακηρύττει ότι δεν αναγνωρίζει την κυβέρνηση της ΕΡΕ ως τη νόμιμη κυβέρνηση της χώρας<sup>307</sup>.

Πιο δυναμική ενέργεια από ένα αστικό κόμμα, το οποίο μάλιστα δεν έθετε πολιτειακό ζήτημα, δε θα μπορούσε να γίνει. Η ΕΚ αμφισβητούσε τη νομιμότητα του τρόπου διεξαγωγής των εκλογών και της δυνατότητας συγκρότησης της ίδιας της κυβέρνησης και συνακόλουθα της νομιμότητας όλων των ενεργειών που θα πραγματοποιούσε ως κυβέρνηση (νομοθετικό έργο, εξωτερική πολιτική, διεθνείς συμβάσεις).

Μετά την ανακοίνωση αυτής της απόφασης τίποτα δεν είναι όπως παλιά. Ακολουθούν μία σειρά από δυναμικές πρωτοβουλίες αμφισβήτησης της κυβερνητικής νομιμότητας και ένα πλατύ λαϊκό μέτωπο ενότητας γεννιέται στη βάση της ΕΚ και της ΕΔΑ<sup>308</sup>. Στο στόχαστρο αυτής της πρωτόγνωρης για τα μετεμφυλιακά χρονικά λαϊκής κινητοποίησης βρίσκεται ο Θρόνος, ο οποίος θεωρείται ως ο βασικός υπαίτιος για τις συνθήκες διεξαγωγής των εκλογών του 1961.

Βέβαια, με τον τρόπο αυτό τίθεται σε αμφισβήτηση όλο το πλέγμα των μετεμφυλιακών δομών εξουσίας, όπου η κυβέρνηση βρίσκεται σε υποδεέστερη θέση με το Παλάτι και με το στρατό. Πολύ περισσότερο που στις κινητοποιήσεις δεσπόζει η επίκληση του άρθρου «114» του Συντάγματος, το οποίο επαφίεται τη διατήρησή του στον πατριωτισμό των Ελλήνων. Το σημείο αυτό είναι, ίσως, και το πιο ενδιαφέρον. Η ελεύθερη λειτουργία του Συντάγματος στη

307. Αναφέρεται από Π. Παρασκευόπουλο, ό.π., 1988, σελ. 35.

308. Π. Παρασκευόπουλος, 1988, σελ. 61.

μετεμφυλιακή Ελλάδα μόνο σε επίπεδο προτάγματος μπορούσε να αναφερθεί. Και αυτό γιατί τήρηση του Συντάγματος θα σήμαινε άρνηση της επιπλέον εξουσίας που διέθεταν ο στρατός και το Παλάτι, μίας εξουσίας που κανένα Σύνταγμα δεν προέβλεπε.

Ο στρατός και το Παλάτι δέχονταν την υπό αυτούς κηδεμονευόμενη λειτουργία του Συντάγματος, γιατί: α) υπήρχαν οι διατάξεις του «παρασυντάγματος» που βρίσκονταν σε ισχύ, β) δημιουργούνταν ένα πλαίσιο νομιμοποίησης από ευρύτερα κοινωνικά στρώματα λόγω της ύπαρξης του Συντάγματος και ταυτόχρονα γ) επιτυγχανόταν η διατήρηση της ηγεμονικής θέσης τους μέσα στο εσωτερικό της κρατικής εξουσίας. Αντίθετα, ο Ανένδοτος ανοίγει τους ασκούς του Αιόλου, γιατί παρέχει συνταγματική κάλυψη σε μορφές διαμαρτυρίας που το επίσημο κράτος θεωρούσε παράνομες: παράλληλα διασπά το ενιαίο του αστικού πολιτικού κόσμου, κατοχυρώνοντας την ΕΔΑ ως φερέγγυα πολιτική δύναμη σε μεγάλο μέρος μετριοπαθών πολιτικών δυνάμεων.

Με αυτό τον τρόπο ο ανένδοτος αγώνας του αστικού πολιτικού προσωπικού της ΕΚ συναντήθηκε με τα προωθημένα συνθήματα της Αριστεράς ενάντια στο βασιλιά, τους Αμερικανούς και το νομικό καθεστώς του εμφύλιου πολέμου<sup>309</sup>.

Θα αναφέρουμε μόνο τρία χαρακτηριστικά περιστατικά που καταδεικνύουν το πολιτικό κλίμα της εποχής του Ανένδουτου και που φανερώνουν την ενότητα στη δράση που είχε επιτευχθεί μεταξύ των οπαδών των δύο αντιπολιτευόμενων κομμάτων.

Το πρώτο περιστατικό σημειώθηκε στις 20-4-62 στην

309. Π. Παρασκευόπουλος, 1988, σελ. 62.

Αθήνα. Η κυβέρνηση είχε αρνηθεί να επιτρέψει τη διεξαγωγή συλλαλητηρίου και είχε μόνο συναινέσει στη διοργάνωση ομιλίας του Γ. Παπανδρέου στη Λέσχη των Φιλελευθέρων. Μετά το πέρας της ομιλίας, μία ομάδα βουλευτών με επικεφαλής τον Σ. Παπαπολίτη μετέτρεψε την αποχώρησή της από την αίθουσα σε διαδήλωση, στην οποία προστέθηκαν αυθόρμητα μέσα σε πολύ λίγο χρόνο χιλιάδες πολίτες. Η αστυνομία με μία πρωτοφανή βία αντεπιτέθηκε χρησιμοποιώντας δύναμη 4.500 αντρών(!) και μάχες σώμα με σώμα διεξήχθησαν στην περιοχή που εκτείνεται από την Ομόνοια μέχρι το Μοναστηράκι. Ο αιματηρός απολογισμός αυτής της σύγκρουσης ήταν 82 τραυματίες αστυνομικοί και 74 πολίτες<sup>310</sup>.

Η επόμενη έκρηξη έλαβε χώρα στις 25-7-64 στην Κρήτη και σηματοδεύτηκε έντονα από τη συμμετοχή της ΕΔΑ. Επρόκειτο για μία αγροτική διαμαρτυρία 5.000-6.000 ατόμων, η οποία κατέληξε σε εισβολή στη νομαρχία και σε συγκρούσεις με τη χωροφυλακή και δυνάμεις του στρατού<sup>311</sup>.

Άλλη χαρακτηριστική εκδήλωση διαμαρτυρίας πραγματοποιήθηκε στις 8-9-62 στο χωριό Στάνο του Ξηρόμερου, όπου η αγροτική διαμαρτυρία μεταβλήθηκε σε ανοικτή σύγκρουση με τη χωροφυλακή, με αποτέλεσμα το θάνατο ενός ατόμου και τον τραυματισμό δεκάδων<sup>312</sup>.

Αναφερθήκαμε σε αυτές τις κινητοποιήσεις, γιατί πιστεύουμε ότι καταγράφουν ανάγλυφα τα αισθήματα οργής τα οποία αισθάνονταν σημαντικά τμήματα του πληθυσμού

310. Σ. Γρηγοριάδης: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος*, τόμος Δ', σελ. 301-302.

311. Σ. Γρηγοριάδης: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος*, τόμος Δ', σελ. 302-303.

312. Σ. Γρηγοριάδης: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος*, τόμος Δ', σελ. 303.

και τα οποία θα βγουν στην επιφάνεια κατά τρόπο συνεχή και σταθερό καθ' όλη την περίοδο 1964-1967.

Κατά τη γνώμη μας, το πιο σημαντικό στοιχείο της περιόδου 1964-1967 αποτελεί το γεγονός του ξεπεράσματος από «τ' αριστερά» του κόμματος της ΕΚ. Το κοινωνικό μπλοκ που υποστήριζε τον Γ. Παπανδρέου ήταν αποφασισμένο να αγωνιστεί για κάτι πολύ ουσιαστικότερο από μερικές δραχμές αύξησης στα εισοδήματα και από το διορισμό ορισμένων υπουργών με ριζοσπαστικό προφίλ. Ύστερα από δεκαπέντε χρόνια οικονομικής και πολιτικής καταπίεσης, οι κυριαρχούμενες μάζες επιδίωκαν συνολικότερες και βαθύτερες αλλαγές, οι οποίες σχετίζονταν τόσο με την υποβάθμιση των μη λαϊκά ελεγχόμενων κέντρων εξουσίας, όσο και με την πραγματική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους.

Ο Γ. Παπανδρέου από την πλευρά του σε καμιά περίπτωση δεν αποτελούσε το μεταρρυθμιστή ηγέτη, το σοσιαλδημοκράτη αρχηγό, που στόχευε στη ριζική αναδιανομή του κοινωνικού πλούτου και στην ολοκληρωτική διεύρυνση των πολιτικών ελευθεριών. Θα ξεκινήσει τη διακυβέρνηση της χώρας ακολουθώντας μια προσεκτικά συντηρητική πολιτική.

Όμως, οι δημοτικές εκλογές του Ιουλίου του 1964 θα φανερώσουν το χάσμα που υπήρχε μεταξύ της κυβέρνησης και της εκλογικής της επιρροής σε όλη την έκταση.

Παρά τις προσπάθειες που θα κάνει η κυβέρνηση για τη «μη πολιτικοποίηση» των εκλογών η ερμηνεία των αποτελεσμάτων θα είναι βαθύτατα πολιτική.

Οι υποψήφιοι της ΕΚ υποσκελίζονται είτε από τους υποψηφίους της ΕΡΕ είτε από τους υποψηφίους της ΕΔΑ. Η αύξηση των δυνάμεων της Αριστεράς είναι εντυπωσιακή. Ο υποψήφιος της στην Αθήνα Ν. Κιτσίκης λαμβάνει το 30% των ψήφων, ενώ οι αριστεροί υποψήφιοι κερδίζουν και μία σειρά από μεγάλους δήμους: Δραπετσώνα, Καισαριανή, Αιγάλεω, Γαλάτσι, Ν. Λιόσια κ.λπ.

Από την άλλη σε όποιες περιοχές επιτεύχθηκε η κοινή κάθοδος των δύο αντιδεξιών κομμάτων ο υποψήφιος της Δεξιάς ηττήθηκε<sup>313</sup>, γεγονός που αποδεικνύει το βαθμό ενότητας που είχε επιτευχθεί στη βάση των δύο πολιτικών σχηματισμών.

Οι αντιδράσεις απέναντι σε αυτό το εκλογικό σοκ της ΕΚ ήταν άμεσες. Όπως παρατηρούσε η τότε συμπολιτευόμενη *Ελευθερία*:

«Πολλοί εχρησιμοποίησαν την ψήφον των ως χειρονομίαν προειδοποιήσεως και διαμαρτυρίας. Και εις αυτό συνίσταται η σημασία της (...) Η αλλαγή την οποίαν μας υπεσχέθησαν, διά την οποίαν ηγωνίσθημεν, η αλλαγή η οποία μας ανήκει, δεν πραγματοποιείται»<sup>314</sup>.

Τα γεγονότα αυτά (όξυνση του βαθμού και της έντασης των κοινωνικών διαμαρτυριών, πολιτική αποδοκιμασία των υποψηφίων της ΕΚ κ.λπ.) δημιούργησαν ένα ασφυκτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ήταν υποχρεωμένος να κινηθεί ο Γ. Παπανδρέου, ο οποίος ταυτόχρονα αντιλαμβάνονταν και την πραγματική δύναμη του στρατού και του Θρόνου.

Ωστόσο, το αποτέλεσμα των δημοτικών και η πανωλεθρία που γνώρισε η ΕΚ θα τον συνταράξει. Θα κατανοήσει ότι δεν έχει πλέον άλλα περιθώρια. Ή θα επιχειρήσει μία, έστω και δειλή, πολιτική μεταρρυθμίσεων ή θα πάψει να είναι ο εκφραστής του 53%.

Πολιτική όμως μεταρρύθμιση σημαίνει εδραίωση του κοινοβουλίου και της κυβέρνησης ως πανίσχυρου κέντρου εξουσίας με παράλληλη υποβάθμιση του στρατού και του Θρόνου.

313. Για τις δημοτικές εκλογές του 1964, βλ. Σ. Λιναρδάτος: *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Ε', σελ. 25-28 και Σ. Γρηγοριάδης: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος*, τόμος Δ', σελ. 375-376.

314. *Ελευθερία* στις 7-7-64. Αναφέρεται από Λιναρδάτο ό.π., σελ. 26.

Κάτι τέτοιο το Παλάτι δεν είναι διατεθειμένο να το δεχτεί. Η σύγκρουση γύρω από το πρόσωπο του Γαρουφαλιά έχει ως βασικό αίτιο την πάλη για τη νομή της εξουσίας. Ο στρατός, σ' αυτή τη φάση, τουλάχιστον, θα εκφραστεί μέσα από τις κινήσεις του Θρόνου.

Από την άλλη πλευρά οι κυρίαρχες οικονομικές δυνάμεις, και κυρίως το εφοπλιστικό κεφάλαιο, δεν ήταν διατεθειμένες να συναινέσουν σε καμιά αλλαγή των ισορροπιών στο πολιτικό επίπεδο, πράγμα που θα τις οδηγήσει να υποστηρίξουν τους αποστάτες αρχικά και τη χούντα στη συνέχεια, αφού και οι δύο αυτές μορφές διακυβέρνησης δε μετατόπιζαν το στρατό από τον κεντρικό του ρόλο.

Η σύγκρουση είναι πια αναπόφευκτη. Ο Γ. Παπανδρέου γνωρίζει ότι μόνο αν δεν υποκύψει θα συνεχίσει να εκφράζει το λαϊκό αίσθημα, τη λαϊκή κίνηση, η οποία συνεχώς και με κάθε τρόπο φανερώνει την απόφαση των κυριαρχούμενων στρωμάτων να βελτιώσουν τις συνθήκες ζωής τους και να διευρύνουν τις πολιτικές ελευθερίες τους.

Ο Θρόνος θα βγει τελικά νικητής από τη σύγκρουση αυτή. Ο Γ. Παπανδρέου θα παραιτηθεί κατανοώντας πως δεν μπορεί να υποχωρήσει στο ζήτημα Γαρουφαλιά και μετά από αλλεπάλληλες προσπάθειες θα συγκροτηθεί η κυβέρνηση ΕΡΕ-αποστατών υπό την προεδρία του Σ. Στεφανόπουλου. Όμως η νίκη του Θρόνου θα αποδειχτεί πύρρεια. Μία πρωτοφανής για τη μεταπολεμική Ελλάδα πλημμυρίδα λαϊκών κινητοποιήσεων θα καταστήσει σαφή τη λαϊκή θέληση: αλλαγή της ζωής των ανθρώπων μέσα από μεταρρυθμίσεις, που θα προωθούσε η κυβερνητική πλειοψηφία που οι ίδιοι οι πολίτες θα έχουν εκλέξει.

Είναι φανερό πως στις επικείμενες εκλογές νικητής δε θα αναδειχτεί απλά η Ένωση Κέντρου αλλά ο θεσμός της κυβέρνησης. Είχε φτάσει πια η σειρά του ισχυρότερου κέντρου εξουσίας, του στρατού, να παρέμβει μπροστά

στον κίνδυνο περιθωριοποίησής του. Η 21η Απριλίου 1967 δε θα γίνει γιατί ο στρατός πρόλαβε, αλλά γιατί ο Θρόνος ήταν ο λιγότερο ισχυρός μονομάχος σ' αυτή τη σύγκρουση<sup>315</sup>.

### *Η συζήτηση για τα Ιουλιανά*

Τα γεγονότα των Ιουλιανών σημάδεψαν την ελληνική πολιτική ιστορία. Στην πραγματικότητα διήρκεσαν πάνω από δύο μήνες, ενώ ογκώδεις διαδηλώσεις πραγματοποιούνταν μέχρι και ένα χρόνο μετά. Αναμφίβολα οι εκδηλώσεις αυτές είχαν σημαντική επίδραση στις μετέπειτα εξελίξεις, πιστοποιώντας την ύπαρξη δύο κοινωνικών μπλοκ τα οποία βρίσκονταν σε έντονη διαπάλη και όπου το στρατιωτικά ισχυρότερο θα παρέμβει πραξικοπηματικά στις 21-4-67.

Άραγε η κορύφωση αυτής της διαπάλης, της οποίας την ιστορική εξέλιξη περιγράψαμε μέχρι εδώ, αποτέλεσε επαναστατική κατάσταση όπως υποστηρίζουν οι Βερναρδάκης-Μαυρής ή, αντίθετα, είναι δείγμα της ενσωμάτωσης των λαϊκών στρωμάτων στο αστικό πλαίσιο — θέση που ασπάζεται ο Δ. Χαραλάμπης;

Η γνώμη μας είναι πως τα Ιουλιανά δεν είναι τίποτε άλλο παρά μία πολιτική κρίση (κρίση του πολιτικού συστήματος), η οποία αντλεί τα αίτιά της τόσο από τις σοβαρές κοινωνικές ανισότητες πάνω στις οποίες στηρίχτηκε όλο το μετεμφυλιακό μοντέλο κεφαλαιακής συσσώρευσης, όσο και από το καθεστώς πολιτικής καταπίεσης που επικρατούσε.

Η αδυναμία της άποψης του Δ. Χαραλάμπη είναι ότι

315. Πράγμα άλλωστε που θα αποδειχτεί και με το αποτυχημένο βασιλικό πραξικόπημα το Δεκέμβριο του 1967.

παραβλέπει τη δυναμική της ταξικής πάλης περιορίζοντας τα γεγονότα της περιόδου σε εκδηλώσεις πολιτικίστικου (και όχι πολιτικού) χαρακτήρα. Ο Δ. Χαραλάμπης, αν και εντάσσεται στο πλαίσιο της μαρξιστικής ανάλυσης, φαίνεται να παραγνωρίζει αυτό που πρώτος ο Καρλ Μαρξ υποστήριξε:

«Μέχρι τώρα η ιστορία όλης της κοινωνίας είναι ιστορία ταξικών αγώνων»<sup>316</sup>.

Και αλλού:

«Σε ό,τι με αφορά, δεν ανήκει σ' εμένα η τιμή να έχω ανακαλύψει ούτε την ύπαρξη των τάξεων στη σύγχρονη κοινωνία μήτε την πάλη μεταξύ τους. Πολύ καιρό πριν από εμένα αστοί ιστορικοί είχαν καταγράψει την ιστορική ανάπτυξη της πάλης των τάξεων και αστοί οικονομολόγοι είχαν κάνει την οικονομική της ανατομία. Το καινούριο που έφερα εγώ ήταν να δείξω: 1) ότι η ύπαρξη των τάξεων είναι προσδεμένη σε συγκεκριμένες φάσεις ιστορικής ανάπτυξης της παραγωγής, 2) ότι η πάλη των τάξεων οδηγεί αναγκαστικά στη δικτατορία του προλεταριάτου, 3) ότι η δικτατορία αυτή δεν αποτελεί παρά τη μετάβαση από την κατάργηση όλων των τάξεων σε μία κοινωνία δίχως τάξεις»<sup>317</sup>.

Με αυτό τον τρόπο η ταξική πάλη αποτελεί την ειδική συμπύκνωση της οικονομικής, της ιδεολογικής και της πολιτικής πάλης. Στις περιπτώσεις που η ταξική πάλη οξύνεται παρατηρείται μία μετατόπιση-μετάθεση της πάλης για κυριαρχία στο πολιτικό επίπεδο, το οποίο όμως

316. Κ. Μαρξ-Φ. Ένγκελς: *Το μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, σελ. 41.

317. Κ. Μαρξ: «Lettre à Weydemeyer du 5 mars 1852», *Marx-Engels: Oeuvres choisies*, tome A', σελ. 549.

δεν πρέπει να συγχέεται με επιμέρους πολιτικούς αγώνες, επειδή αποτελεί το πεδίο σύγκρουσης για τη συνολική πολιτική, οικονομική και ιδεολογική κυριαρχία στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού.

Από αυτή την άποψη τα γεγονότα του Ιουλίου του 1965 είναι ενδεικτικά μίας κρίσης με πολιτικά, ιδεολογικά και οικονομικά αιτούμενα σε αντίθεση με την ανάλυση του Δ. Χαραλάμπη που περιορίζεται μόνο στα πολιτικά ζητήματα.

Ωστόσο είναι ιδιαίτερα παρακινδυνευμένο να μιλήσουμε για την ύπαρξη επαναστατικής κατάστασης όπως κάνουν οι Βερναρδάκης-Μαυρής<sup>318</sup>.

Οι Βερναρδάκης-Μαυρής καταλήγουν σε αυτό το συμπέρασμα χρησιμοποιώντας τον ορισμό του Λένιν για την επαναστατική κατάσταση, σύμφωνα με τον οποίο πρέπει να υπάρχουν τρία βασικά γνωρίσματα για να χαρακτηριστεί μία κατάσταση ως επαναστατική: α) η αδυναμία των κυρίαρχων τάξεων να ασκήσουν την εξουσία τους όπως παλιά και η άρνηση των κυριαρχούμενων τάξεων να αποδεχτούν αυτή τη μορφή εξουσίας, β) η ύπαρξη μεγαλύτερης από τα συνηθισμένα ανέχειας των κυριαρχούμενων κοινωνικών στρωμάτων, γ) η σημαντική ανάπτυξη, εξαιτίας των παραπάνω λόγων, της αυτόνομης δράσης των μαζών<sup>319</sup>.

Κατ' αρχήν θα πρέπει να σημειωθεί ότι το γεγονός πως είναι ο Λένιν που διατυπώνει αυτό τον ορισμό δε σημαίνει

318. Την άποψη περί επαναστατικής κατάστασης την έχει διατυπώσει πρώτος, σε πιο πρωτόλεια μορφή, ο Ν. Ψυρούκης. Βλ. Ν. Ψυρούκης, 1976, σελ. 356-360.

319. Β. Ι. Λένιν: «Η χρεοκοπία της II Διεθνούς», 1915, *Άπαντα*, τόμος 26, σελ. 220-221.

ότι δεν μπορεί να είναι επιδεκτικός κριτικής για τη μεθοδολογική του αρτιότητα.

Ας δεχτούμε, όμως, σε ό,τι αφορά τη διαμόρφωση του ανατρεπτικού φαινομένου από «τ' αριστερά», ότι ο Λένιν έχει δίκιο. Το ενδιαφέρον είναι σε ό,τι αφορά τα Ιουλιανά πως μόνο το α' στοιχείο ισχύει.

Πράγματι, οι κυρίαρχες τάξεις δεν μπορούσαν πια να συνεχίσουν να άρχουν μέσα σε ένα ημικοινοβουλευτικό καθεστώς στο οποίο η συνταγματική νομιμότητα μπορούσε να καταλυθεί οποιαδήποτε στιγμή. Από την άλλη και οι κυριαρχούμενες τάξεις επιδίωκαν την αλλαγή αυτού του εξουσιαστικού πλαισίου. Βέβαια, σε αυτό τον ισχυρισμό θα μπορούσε να αντιπαρατεθεί το γεγονός πως οι λαϊκές μάζες δεν επιθυμούσαν ένα διαφορετικό θεσμικό μοντέλο, αλλά ζητούσαν να λειτουργήσει το υπάρχον χωρίς εξωθεσμικές παρεμβάσεις. Αν δούμε τα πράγματα από αυτή τη γωνία, τότε και η ύπαρξη του πρώτου γνωρίσματος που αναφέρει ο Λένιν τίθεται σε αμφισβήτηση.

Σχετικά τώρα με τις άλλες δύο προϋποθέσεις τα πράγματα είναι ακόμα πιο σύνθετα. Σε ό,τι αφορά το β' δεν μπορούμε να δεχτούμε πως η συγκεκριμένη χρονική στιγμή διακρίνεται από «επιδείνωση μεγαλύτερη από τη συνηθισμένη της ανέχειας και της αθλιότητας των καταπιεζόμενων τάξεων». Αυτό αναμφίβολα συνέβαινε το 1949, κατά τη διάρκεια του οποίου το φαινόμενο της φτώχειας σε σύγκριση με τα πριν από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο χρόνια ήταν σε έξαρση. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε πως το 1949 ο μέσος μισθός αποτελούσε το 51% του μέσου μισθού του 1938<sup>320</sup>. Μπορεί όλο το μοντέλο της κεφαλαιακής συσσώρευσης να βασίστηκε στη συμπίεση του εργατικού κόστους, ωστόσο δεν είναι εύκολο να υποστηριχτεί πως μεταξύ των ετών 1949-1965 συντελέστηκε ξαφνική

320. Σ. Μπαμπανάσης, *ό.π.*, σελ. 111, Πίνακας 1.

επιδείνωση της οικονομικής θέσης των λαϊκών στρωμάτων. Πολύ περισσότερο που η κυβέρνηση της ΕΚ προχώρησε σε μία πολιτική ενίσχυσης των ασθενέστερων οικονομικά τάξεων. Για να το πούμε διαφορετικά, το ζητούμενο για το β' στοιχείο του ορισμού του Λένιν είναι η ύπαρξη μίας μεσοπρόθεσμης πτώσης των εισοδημάτων και όχι η περίπτωση ύπαρξης μακροχρόνιων καταστάσεων κοινωνικής ανισότητας, όπως είναι η περίπτωση της μετεμφυλιακής Ελλάδας.

Το γ' στοιχείο, τέλος, είναι φανερό ότι δεν ισχύει. Γιατί δεν αρκεί το γεγονός πως αμέσως μετά την παραίτηση του Γ. Παπανδρέου και την ανάληψη της κυβερνητικής εξουσίας από τον Νόβα εκτυλίχτηκαν αυθόρμητες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας ούτε το γεγονός πως κατά τη διάρκεια των διαδηλώσεων από ομάδες πολιτών ακούγονταν αντιβασιλικά συνθήματα. Πολύ περισσότερο που τα συνθήματα αυτά στην πλειονότητά τους δεν αμφισβητούσαν τον ίδιο το θεσμό της βασιλείας, αλλά την παραβίαση των εξουσιών του βασιλιά που είχαν ως αποτέλεσμα την απόλυση-παραίτηση του εκλεγμένου πρωθυπουργού.

Όπως και να έχει πάντως το πράγμα, την ηγεμονία σε όλο αυτό το διάστημα δεν έπαψαν να την έχουν οι οργανωμένες δυνάμεις της ΕΚ και της ΕΔΑ, οι οποίες άλλωστε συγκαλούσαν και διοργάνωναν συγκεντρώσεις και πορείες. Σε καμία περίπτωση δεν τέθηκε σε αμφισβήτηση ο καθοδηγητικός ρόλος της ΕΚ και της ΕΔΑ.

Χαρακτηριστικά από αυτή άποψη είναι δύο γεγονότα: α) Η κάθοδος του Γ. Παπανδρέου στις 19-7 από το γραφείο του στο Καστρί μέχρι τα γραφεία του κόμματος στην οδό Κολοκοτρώνη, όπου εκατοντάδες χιλιάδες λαού έχουν ακροβολιστεί στις δύο πλευρές του δρόμου και τον χειροκροτούν. β) Η πλήρης εκμετάλλευση της δολοφονίας του Σ. Πέτρουλα από την ΕΔΑ. Ο Σ. Πέτρουλας, σε αντίθεση με ό,τι γενικά πιστεύεται, δεν ήταν μέλος της Νεολαίας Λαμπράκη και της ΕΔΑ την περίοδο των Ιουλιανών. Ο Σ.

Πέτρουλας, μαζί με τους Παπούλια, Γουλιέλμο κ.λπ., ανήκε σε μία ομάδα της επαναστατικής Αριστεράς η οποία είχε δημιουργήσει αριστερή φράξια στο εσωτερικό της Νεολαίας Λαμπράκη. Εξαιτίας της δράσης αυτής είχε διαγραφεί από τους Λαμπράκηδες τέσσερις μήνες πριν από το θάνατό του. Γι' αυτό ακριβώς το λόγο και παρά την προηγούμενη ιδιότητά του —μέλος του Κ.Σ. της ΕΦΕΕ— η *Αυγή* την επομένη του θανάτου του (22-7) αναφέρει μόνο ότι σκοτώθηκε ο φοιτητής της ΑΣΣΟΕ Σ. Πέτρουλας. Στις 23-7, όμως, που είχε αποφασιστεί η προσπάθεια αποκόμισης κομματικών κερδών, το πρωτοσέλιδο άλλαξε και τονίζοταν η εδαϊτική ταυτότητα του Σωτήρη Πέτρουλα. Σε όλη αυτή την προσπάθεια σύλησης του νεκρού αγωνιστή καμία άλλη δύναμη από το χώρο της Αριστεράς δεν μπόρεσε να αντιδράσει<sup>321</sup>.

Είδαμε ότι τουλάχιστον δύο από τα τρία κριτήρια που χρησιμοποιεί ο Λένιν δεν ίσχυαν την περίοδο των Ιουλιανών. Ωστόσο πρέπει να τονιστεί κάτι ακόμα. Η μηχανιστική χρησιμοποίηση των τριών γνωρισμάτων που παραθέτει ο Λένιν μπορεί να οδηγήσει σε αυθαίρετες ταξινομήσεις, σύμφωνα με τις οποίες ακόμα και η μεταπολίτευση του 1974 να θεωρηθεί ως επαναστατική κατάσταση! Πόσο μάλλον που στην περίπτωση της μεταπολίτευσης συνυπάρχουν η οικονομική κρίση (πρώτη πετρελαϊκή κρίση), η αδυναμία των «από πάνω» να άρχουν όπως παλαιότερα και η έντονη αντίθεση των «από κάτω», καθώς και το στοιχείο της αυτόνομης δράσης των μαζών (Πολυτε-

321. Σε αντίθεση με τα γεγονότα του γαλλικού Μάη, στα οποία η πολιτική του ΚΚΓ συνάντησε σφοδρότατες, πολύ συχνά βίαιες αντιδράσεις. Με αυτή την έννοια η χρήση του όρου από τους Βερναρδάκη-Μαυρή «ελληνικός Μάης» για τα Ιουλιανά πρέπει να θεωρηθεί ως αδόκιμη.

χνείο). Ωστόσο ούτε τα Ιουλιανά ούτε η μεταπολίτευση είναι επαναστατικές καταστάσεις.

Το σημαντικό σε μία ρευστή και μεταβαλλόμενη κατάσταση είναι η διατήρηση ή η κατάκτηση της πολιτικής και ιδεολογικής ηγεμονίας — βασικό συστατικό του συσχετισμού δύναμης. Η κατοχή της ηγεμονίας δεν αποτελεί τυχαίο και δευτερεύον περιστατικό, αλλά αποκρυστάλλωση μακροχρόνιων και οξύτατων πολιτικοϊδεολογικών διαμαχών στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού. Πρόκειται για την περίπτωση που οι κυριαρχούμενες τάξεις, και ιδιαίτερα η εργατική τάξη, κατορθώνουν να συγκροτηθούν ιδεολογικά και πολιτικά σε ανταγωνιστική σχέση με το εξουσιαστικό μπλοκ. Αυτό σημαίνει δημιουργία όρων ιδεολογικής ηγεμονίας και αυτόνομης πολιτικής οργάνωσης. Το γεγονός ότι αναφερόμαστε στο καθοριστικό βάρος της εργατικής τάξης δεν έχει να κάνει με την προσπάθεια διατύπωσης ενός αφελούς «εργατισμού», αλλά με την εκτίμηση ότι τόσο για λόγους ποσοτικούς (αριθμητική υπεροχή έναντι των άλλων τάξεων) όσο και για λόγους ποιοτικούς (θέση-κλειδί στην παραγωγική διαδικασία) η εργατική τάξη μπορεί να αποτελέσει την τάξη εκείνη που θα οργανώσει, θα κατευθύνει και θα ηγεμονεύσει στο ανατρεπτικό εγχείρημα. Από τις απαραίτητες αυτές προϋποθέσεις καμία δεν ίσχυε την περίοδο των Ιουλιανών.

Πιστεύουμε ότι ολόκληρος ο συλλογισμός των Βερναρδάκη-Μαυρή χωλαίνει από τη στιγμή που θεωρούν ότι από το 1949 και μετά το ρόλο της Αριστεράς είχε αναλάβει το Κέντρο, το οποίο εκπροσωπούσε τα κοινωνικά στρώματα του ηττημένου εαμικού μπλοκ. Η θέση, όμως, ότι το Κέντρο δε λειτουργεί ως Κέντρο στη μετεμφυλιακή περίοδο αλλά ως Αριστερά δημιουργεί ορισμένα μεθοδολογικά

προβλήματα. Οι όροι Δεξιά, Κέντρο, Αριστερά είναι όροι πολιτικοί και τοπογραφικοί. Κατανέμουν παραθετικά τις πολιτικές δυνάμεις σ' ένα νοητό άξονα. Είναι εν τούτοις και πολιτικοί, γιατί η Αριστερά, υποτίθεται, εκφράζει ένα πιο ριζοσπαστικό πρόγραμμα απ' ό,τι η Δεξιά, το Κέντρο είναι πιο μετριοπαθές από την Αριστερά αλλά και πιο προοδευτικό από τη Δεξιά κ.λπ. Με αυτή την έννοια σε όλα τα κομματικά συστήματα των χωρών της Δυτικής Ευρώπης υπάρχουν διαφορετικές εκφάνσεις άσκησης της πολιτικής που εκφράζονται από συγκεκριμένους κομματικούς σχηματισμούς και οι οποίοι συνάπτουν συμμαχίες, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται δύο βασικά πολιτικά μπλοκ, αυτό της (κεντρο)Δεξιάς και αυτό της (κεντρο)Αριστεράς.

Το πρόβλημα, ωστόσο, είναι ότι στην πλειοψηφία των περιπτώσεων αυτός ο διαχωρισμός δεν ανταποκρίνεται στη μορφή της αντίθεσης που επιχειρούν να προσδώσουν οι Βερναρδάκης-Μαυρή στην πόλωση μεταξύ Δεξιάς και Κέντρου στην Ελλάδα. Αυτό συμβαίνει για δύο λόγους: α) Με την εξαίρεση της Γαλλίας, και ίσως της Ιταλίας, οι διαφορές μεταξύ των δύο βασικών πόλων, αν και υπαρκτές, δεν είναι θεμελιώδεις, δεν παραπέμπουν στη βασική αντίθεση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, την αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας, η οποία αντανακλάται πολιτικά μόνο όταν υπάρχει αριστερό κόμμα το οποίο να έχει ως προγραμματική κατεύθυνση το μετασχηματισμό των υφιστάμενων σχέσεων παραγωγής. β) Με αυτή την έννοια και τα κεντρώα κόμματα της μετεμφυλιακής περιόδου συγκροτούσαν την πιο ρηξικέλευθη αστική εναλλακτική λύση σε σχέση με τους δεξιούς σχηματισμούς. Ωστόσο αυτή η διαφορά μεταξύ των κεντρώων και των δεξιών δυνάμεων αρκούσε για να δημιουργήσει ένα δυνητικό ακροατήριο της τάξης του 40% του εκλογικού σώματος. Η υπεροχή της πολιτικής επιρροής του Κέντρου έναντι της Αριστεράς σημαίνει ότι τα λαϊκά στρώματα που αποτέλεσαν τα

πολιτικό ακροατήριο του Κέντρου είχαν σε τέτοιο βαθμό βιώσει τη συντριβή του εαμικού κινήματος, ώστε είχαν μετατοπιστεί προς τα δεξιά (σε αντίθεση με τον κόσμο που ψήφιζε την ΕΔΑ). Η ενσωμάτωση αυτή των κυριαρχούμενων κοινωνικών τάξεων στην αστική νομιμότητα δε θα τεθεί ποτέ σε αμφισβήτηση. Αυτό που θα τεθεί σε αμφισβήτηση από την εποχή του Ανένδοτου και ύστερα θα είναι το πλαίσιο της αστικής νομιμότητας (κοινωνική εξαθλίωση και πολιτική καταπίεση για μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, αδυναμία ελεύθερης λειτουργίας του κοινοβουλευτισμού).

Η αδυναμία της θέσης των Βερναρδάκη-Μαυρή είναι η ασαφής χρησιμοποίηση του όρου Αριστερά και η υπερεκτίμηση της δυναμικής της περιόδου. Το αποτέλεσμα είναι να θεωρείται μία κοινωνία πολύ πιο ριζοσπαστικοποιημένη απ' ό,τι είναι στην πραγματικότητα και η σημασία των γεγονότων που συμβαίνουν σ' αυτή την κοινωνία να διογκώνεται.

Η θέση μας είναι ότι τα Ιουλιανά αποτελούν σαφή εκδήλωση ανοικτής πολιτικής κρίσης, αμφισβήτησης της σχέσης μεταξύ των κέντρων εξουσίας που αντλούσε τα αίτιά της από μία σειρά από κοινωνικούς, οικονομικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς λόγους. Το ζήτημα που έθεσε το κίνημα των Ιουλιανών ήταν η αναδιαμόρφωση των σχέσεων εξουσίας, (πολιτικής, οικονομικής, ιδεολογικής) και όχι η κατάργησή τους. Η πολιτική κρίση, που σημαίνει, ανεξάρτητα από τα αίτιά της, κρίση των πολιτικών δομών μιας χώρας, δεν πρέπει να συγχέεται με την επαναστατική κατάσταση, που σηματοδοτεί μία γενικευμένη κρίση ηγεμονίας των κυρίαρχων δυνάμεων στην οποία, έστω και μειοψηφικά, έστω και σε απλό επίπεδο διακήρυξης, τίθεται το ζήτημα της κατάληψης της εξουσίας και της αλλα-

γής των υφιστάμενων κοινωνικών σχέσεων. Για να αναφέρουμε ένα παράδειγμα καθεμιάς από τις δύο καταστάσεις μπορούμε να μιλήσουμε για το γαλλικό Μάη ως επαναστατική κατάσταση και για την πρόσφατη κρίση στην Ιταλία όπου υπήρχε πολιτική κρίση — κρίση του κομματικού συστήματος με ταυτόχρονη αλλαγή του εσωτερικού συσχετισμού της κρατικής εξουσίας προς όφελος της αντίστοιχης δικαστικής.

### Συμπεράσματα Τέταρτου Μέρους

Στο Τέταρτο Μέρος της μελέτης επιχειρήσαμε να εξετάσουμε τις εξελίξεις που έλαβαν χώρα στο πολιτικό πεδίο κατά στην προδικτατορική-μετεμφυλιακή περίοδο. Διαπιστώθηκε ότι κατά τη διάρκεια των ετών 1949-1952 η πολιτική εξουσία ελεγχόταν από δύο κέντρα: την αμερικανική αποστολή και το στρατό. Από το 1952 και με την παγίωση του αστικού καθεστώτος που συνοδεύτηκε και με την ψήφιση του Συντάγματος του 1952 δημιουργήθηκε ένα τρίγωνο εξουσίας στο οποίο συμμετείχε ο στρατός, η κυβέρνηση και το Παλάτι. Ο ισχυρότερος πόλος ήταν, φαινομενικά, η μοναρχία, ενώ με μία σειρά ενέργειες (υπουργικά διατάγματα, επείγοντα νομοσχέδια κ.λπ.) το εκτελεστικό είχε σταθερά αποδυναμώσει την ισχύ του κοινοβουλίου. Παράλληλα ο στρατός, ο οποίος διατηρούσε τον έλεγχο της εξουσίας προωθώντας την ανάληψη θέσεων-κλειδί από μέλη του ΙΔΕΑ.

Η εκλογή Καραμανλή στη θέση του πρωθυπουργού δε διατάραξε την ισορροπία αυτή, αφού ο Σερραϊός πολιτικός επιλέχτηκε από τα Ανάκτορα ως απόλυτα έμπιστο πρόσωπο με φιλοβασιλικούς προσανατολισμούς.



Ωστόσο τα πράγματα εξελίχθηκαν διαφορετικά. Ο Καραμανλής σταδιακά αυτονομήθηκε και συνέλαβε την ιδέα ενός σχεδίου αυταρχικού εκσυγχρονισμού του πολιτικού συστήματος, το οποίο παρουσίασε με την πρόταση αναθεώρησης του Συντάγματος, που ονομάστηκε «βαθεία τομή». Η πρόταση αυτή αποσκοπούσε στην ακόμα μεγαλύτερη ενίσχυση του εκτελεστικού εις βάρος των άλλων δύο πόλων εξουσίας, στην υποβάθμιση του ρόλου των βουλευτών προς όφελος των εξουσιών του πρωθυπουργού και στον περιορισμό της δράσης των κομμάτων της Αριστεράς.

Η αντίδραση του στρατού και της μοναρχίας δεν επέτρεψε την υλοποίηση αυτής της συνταγματικής μεταρρύθμισης, γεγονός που έδειξε και τα όρια του ημικοινοβουλευτικού συστήματος που υπήρχε εκείνη την εποχή.

Τα πράγματα θα οξυνθούν ακόμα περισσότερο με τη δολοφονία του Λαμπράκη από το παλατιανό παρακράτος που θα έχει ως συνέπεια την παραίτηση του Καραμανλή, αλλά και θα υποδηλώνει το προφανές στην ερώτησή του σχετικά με το «Ποιος κυβερνά αυτό τον τόπο;» Ο στρατός και το Παλάτι θα είναι η απάντηση.

Η πτώση Καραμανλή δε θα είναι μόνο το αποτέλεσμα του υπάρχοντος συσχετισμού δύναμης στα πλαίσια του οποίου ο πρώην πρωθυπουργός βρισκόταν σε δυσχερή θέση. Θα σηματοδοτήσει ταυτόχρονα και την εμφάνιση στο προσκήνιο μίας κοινωνικής δυναμικής η οποία θα κλονίσει τη μετεμφυλιακή δομή της εξουσίας. Από το 1962 έχουν αρχίσει να εκτυλίσσονται σημαντικοί πολιτικοί και κοινωνικοί αγώνες πρωτόγνωρης έντασης και μαχητικότητας για τα μετεμφυλιακά χρονικά. Πρόκειται για κινητοποιήσεις με πολιτικό αρχικά χαρακτήρα (Ανένδοτος), οι οποίες συνέβαλαν στη δημιουργία συμμαχιών «από τα κάτω» μεταξύ των οπαδών της Αριστεράς και αυτών της ΕΚ. Στη συνέχεια ακολούθησαν σοβαρές αγροτικές και εργατικές κινητοποιήσεις, οι οποίες διατύπωναν οικονομικά και θεσμικά αιτήματα.

Μέσα σε αυτό το κοινωνικό πλαίσιο οι δύο αλληπάλληλες νίκες της ΕΚ δεν αποτελούσαν παρά το λογικό επακόλουθο ενός ρεύματος κοινωνικής διαμαρτυρίας, το οποίο έθετε σε αμφισβήτηση το μετεμφυλιακό μοντέλο κεφαλαιακής συσσώρευσης, καθώς και το πλέγμα σχέσεων μεταξύ των κέντρων εξουσίας.

Η σημαντική μεταστροφή που συνέβη στη συνείδηση μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού φαίνεται και από την ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων, στην οποία διαπιστώνεται αλλαγή πολιτικής στάσης προερχόμενη κυρίως από τα πολυάριθμα αγροτικά στρώματα και δευτερευόντως από τις εργατικές τάξεις.

Αυτή η μεταβολή στις σχέσεις εκπροσώπησης αντανάκλα και τις παλαιότερες διαιρέσεις βασιλικών/βενιζελικών και εαμογενών/αντειαμογενών. Ωστόσο οι διαιρέσεις αυτές, και ιδιαίτερα η πρώτη, δεν επαρκούν για να αναλύσουν τις σημαντικές εκλογικές διαφοροποιήσεις της περιόδου 1963-1964. Το πέρασμα του χρόνου και η προσθήκη νέων ηλικιακά κατηγοριών, οι οποίες ήταν υποχρεωμένες να διαβιώνουν μέσα σε συνθήκες ιδιαίτερης οικονομικής και πολιτικής καταπίεσης, δημιούργησε μία καινούρια κοινωνική δυναμική, γεγονός που ανησύχησε ιδιαίτερα τις άρχουσες τάξεις και που από μόνο του ξεπερνούσε κατά πολύ τις προθέσεις του Γ. Παπανδρέου. Γινόταν, με άλλα λόγια, προσπάθεια να ανατραπεί το πολιτικό και θεσμικό πλαίσιο του κράτους των εθνικοφρόνων, καθώς και οι οικονομικές συνέπειες που απέρρεαν από το καθεστώς αυτό. Συνέπειες που αφορούσαν την πλειοψηφία των εργαζόμενων στρωμάτων, τα οποία, ας σημειωθεί, βρίσκονταν σε δυσχερέστερη θέση σε σύγκριση με τους κατοίκους άλλων δυτικών κρατών (από άποψη βιοτικού επιπέδου, καταναλωτικού προτύπου, μεριδίου της εργασίας σε σχέση με το κεφάλαιο κ.λπ.).

Το αποτέλεσμα των δημοτικών εκλογών του Ιουλίου του 1964 σηματοδότησε μία αποδοκιμασία των υποψηφίων της ΕΚ και μία παράλληλη άνοδο των δυνάμεων της Αριστε-

ράς. Εξέλιξη η οποία μπορεί να ερμηνευτεί ως απόδειξη της συνολικής πολιτικής διαφοροποίησης σημαντικών τμημάτων του ελληνικού πληθυσμού προς μία αριστερή κατεύθυνση.

Τα γεγονότα του 1965 αποτελούν τη λογική απόληξη των παραπάνω. Ο Γ. Παπανδρέου αναγκάστηκε από την κοινωνική δυναμική που είχαν δημιουργήσει οι πρόσφατες ιστορικές εξελίξεις (κοινωνικοί και πολιτικοί αγώνες, εκλογικά αποτελέσματα) να έρθει σε ρήξη με τον Κωνσταντίνο.

Εν τούτοις, παρά τη μεγάλη σημασία τους, τα Ιουλιανά δεν μπορούν να θεωρηθούν ως δείγμα «επαναστατικής κατάστασης», όπως υποστηρίζουν οι Βερναρδάκης-Μαυρή, οι οποίοι ασκώντας κριτική στον Δ. Χαραλάμπη χρησιμοποιούν τα τρία κριτήρια του Λένιν (επιδείνωση των συνθηκών ανέχειας, αυτόνομη δράση των μαζών, αδυναμία πολιτικής ηγεμονίας της άρχουσας τάξης). Η θέση των Βερναρδάκη-Μαυρή είναι μεθοδολογικά και εμπειρικά αδύναμη, γιατί, από τη μία, χρησιμοποιεί ως αποκλειστικό θεωρητικό εργαλείο τον ορισμό του Λένιν και γιατί, από την άλλη, από τα τρία στοιχεία του Λένιν στην περίοδο των Ιουλιανών ίσχυε μόνο η αδυναμία κυριαρχίας της άρχουσας τάξης με τον παλιό τρόπο και η συνακόλουθη άρνηση των κυριαρχούμενων στρωμάτων να συνεχίζουν να δέχονται αυτό τον τρόπο κυριαρχίας.

Ωστόσο και η θέση του Δ. Χαραλάμπη παρουσιάζει ορισμένες αδυναμίες, γιατί ενώ αναλύει κατά έξοχο τρόπο τις μεταλλαγές που συνέβησαν στη σχέση μεταξύ των τριών κέντρων εξουσίας παραμένει σε αυτό το επίπεδο (πολιτικισμός), παραγνωρίζοντας τη σημασία που έχει η ταξική (πολιτική, οικονομική, ιδεολογική) πάλη στη διαμόρφωση της πολιτικής εξουσίας.

Η αποπομπή του Γ. Παπανδρέου πρέπει να ερμηνευτεί ως άρνηση των κυρίαρχων τάξεων να δεχτούν οποιαδήποτε μεταβολή στη μετεμφυλιακή διάρθρωση της εξουσίας. Το γεγονός αποδεικνύει τη βαθιά ανησυχία της αστικής

τάξης για κίνδυνο επανάληψης του εαμικού φαινομένου, καθώς και την πλήρη ανάθεση της προστασίας του καθεστώτος στο στρατό.

Οι προκηρυχθείσες εκλογές για το Μάιο του 1967 θα έφερναν τον Γ. Παπανδρέου ξανά στην κυβέρνηση και θα νομιμοποιούσαν, πολιτικά αλλά και θεσμικά, την αναβάθμιση του κοινοβουλίου ως του πιο ισχυρού κέντρου εξουσίας. Η επέμβαση του στρατού ως φρουρού του πολιτεύματος δεν αποτελεί μόνο την απάντηση της αστικής τάξης ενάντια σε κάθε προσπάθεια μεταβολής των πραγμάτων προς μία φιλελεύθερη κατεύθυνση. Πρόκειται για την υλοποίηση των στόχων του ΙΔΕΑ μέσω της σχετικά αυτόνομης λειτουργίας του στρατού στο πολιτικό σύστημα.

Μέχρι το σημείο αυτό εξετάσαμε τις οικονομικές, ιδεολογικές και πολιτικές όψεις της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας μέχρι το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967. Τα γεγονότα των Ιουλιανών και η αδιαλλαξία του στρατού και του Θρόνου θα δείξουν το βαθμό στον οποίο το εξουσιαστικό μπλοκ φοβόταν τη δυναμική που θα δημιουργούσε μία περιφανής νίκη της ΕΚ στις επερχόμενες εκλογές, πράγμα που αποδεικνύεται αν λάβουμε υπόψη πως σε τίποτα δε μετριάστηκαν οι δικτατορικές προθέσεις των αξιωματικών από τη συμβιβαστική διάθεση που έδειξε ο Γ. Παπανδρέου, η οποία σφραγίστηκε από τη σύνταξη του κοινού μνημονίου των 5 σημείων.

Οι αξιωματικοί της ΕΕΝΑ ήταν αποφασισμένοι να προχωρήσουν στην πραγματοποίηση του διακηρυγμένου από τη δεκαετία του '40 στόχου τους: την πραγματοποίηση στρατιωτικής δικτατορίας. Μία εξέλιξη η οποία είχε την εύνοια είτε άμεσα είτε έμμεσα της πλειοψηφίας της οικονομικά ιθύνουσας τάξης και την ευμενή ανοχή των αμερικανικών δυνάμεων.

Έτσι η μελέτη αυτή θα ήταν ελλιπής αν δεν περιλάμβανε ένα τελευταίο μέρος, στο οποίο θα εξετάσουμε ζητήματα διακοπής του κοινοβουλευτισμού ρόλου του στρατού από γενική θεωρητική άποψη, καθώς και μέσα σε μία συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, αυτή της μετεμφυλιακής περιόδου 1949-1967. Κατ' αυτό τον τρόπο θα μπορέσει, ελπίζουμε, να γίνει κατανοητή η διαδρομή βάσει της οποίας συλλαμβάνεται, σχεδιάζεται και πραγματοποιείται ένα πραξικόπημα και τον ειδικό ρόλο που διαδραματίζει ένας στρατός, στη συγκεκριμένη περίπτωση ο ελληνικός, σε αυτό.

## ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

### ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ 21η ΑΠΡΙΛΙΟΥ. ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΑ ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

#### 1. Θεωρητική προσέγγιση του κρατικού μηχανισμού «στρατός»

Εξηγήσαμε και πριν ότι ο βασικός νόμος που διέπει την εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών είναι η πάλη των τάξεων. Με βάση αυτή την οπτική γωνία, μπορούμε τώρα να εξετάσουμε τη φύση του κρατικού φαινομένου για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε στη συνέχεια την εμφάνιση του δικτατορικού φαινομένου.

Έτσι, μια που η ταξική πάλη είναι το διακυβευόμενο, το κράτος δεν μπορεί να αποτελεί παρά το υλικό αποτέλεσμα της ταξικής πάλης στα πλαίσια ενός τρόπου παραγωγής στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού. Αυτό σημαίνει ότι, όπως σωστά έχει επισημάνει ο Ν. Πουλαντζάς, η ταξική πάλη εγγράφεται στο εσωτερικό του κράτους και συνεπώς τα αποτελέσματά της τροποποιούν τη μορφή του κράτους προς τη μία ή την άλλη

κατεύθυνση (π.χ. ενίσχυση του παρεμβατικού ή του αυταρχικού κράτους κ.λπ.)<sup>322</sup>.

Υπάρχει, εν τούτοις, ένα όριο στις μετατροπές που μπορεί να πραγματοποιηθούν μέσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, που σχετίζεται με την αναπαραγωγή των σχέσεων ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής και των συνθηκών απόσπασης υπεραξίας. Οι συσχετισμοί δύναμης μεταξύ των κοινωνικών δυνάμεων κρίνουν κάθε φορά ποιες υποχωρήσεις είναι διατεθειμένη να κάνει η αστική τάξη. Σε καμία περίπτωση, όμως, οι συμβιβασμοί αυτοί δεν μπορούν να υπερβούν το παραπάνω όριο.

Για να το πούμε διαφορετικά, και ίσως λίγο σχηματικά, σε μία μακρόχρονη ιστορική περίοδο μία κοινωνική τάξη επιβάλλει έναν τρόπο παραγωγής και ένα θεσμικό πλαίσιο που εξυπηρετεί καλύτερα τα συμφέροντά της. Οποιοσδήποτε τροποποιήσεις του θεσμικού πλαισίου δεν μπορούν να έρχονται σε αντίθεση με τις ανάγκες διαίωνισης αυτού του τρόπου παραγωγής. Οι κοινωνικές τάξεις που επιδιώκουν την αλλαγή του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής δεν μπορούν παρά να στοχεύουν στην ανατροπή του θεσμικού του πλαισίου.

Έτσι, το κράτος δεν αποτελεί απλά μία σχέση αλλά ένα αποτέλεσμα της ταξικής πάλης στα πλαίσια ενός τρόπου παραγωγής. Ο σκοπός του αστικού κράτους συνίσταται στη μακροπρόθεσμη εκπροσώπηση των συμφερόντων της αστικής τάξης, πράγμα που σημαίνει αναπαραγωγή των αστικών σχέσεων παραγωγής, ενσωμάτωση των κυριαρχούμενων τάξεων στην κυρίαρχη ιδεολογία, δημιουργία αντιτάσεων στην πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, παραγωγή έργων υποδομής, παρέμβαση στις εργασιακές

322. Όπως πολύ ορθά επισημαίνει ο M Castells: «Το κράτος διαμορφώνεται από τις αντιθέσεις της κοινωνίας και επηρεάζεται συνεχώς από τους μεταβαλλόμενους συσχετισμούς εξουσίας». Για το ζήτημα αυτό, βλ. M. Castells: *The Economic Crisis and American Society*, 1980, σελ. 153.

συγκρούσεις κ.λπ. Για να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι το κράτος ασκεί τρεις βασικές λειτουργίες: τη συναινετική λειτουργία, την κατασταλτική λειτουργία και την οικονομική λειτουργία.

Η κατασταλτική λειτουργία στηρίζεται τόσο στο νομικό οπλοστάσιο του κράτους όσο και στα λεγόμενα χάσματα του νόμου και εκτελείται μέσω των κατασταλτικών μηχανισμών του κράτους. Η οικονομική λειτουργία αποτελεί το αντιφατικό αποτέλεσμα: α) της προσπάθειας από την πλευρά του κεφαλαίου για τη δημιουργία αντιτάσεων στο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, β) της εγγραφής στο εσωτερικό του κράτους εργατικών αιτημάτων. Η διαλεκτική σύνθεση των δύο αυτών παραμέτρων, που γίνεται κάτω από την ηγεμονία του κεφαλαίου, γιατί το κράτος δεν παύει να είναι αστικό κράτος, οδηγεί στη δημιουργία της οικονομικής λειτουργίας. Η ιδεολογική (συναινετική) λειτουργία βασίζεται στη δυνατότητα κοινωνικής κινητικότητας και στην ισότητα της ψήφου, όπως αυτές απορρέουν από τη συνταγματική ισότητα των πολιτών.

Πρέπει να σημειώσουμε, τέλος, ότι κάθε μορφή λειτουργίας εμπεριέχει και στοιχεία από άλλες κρατικές λειτουργίες<sup>323</sup>. Η όξυνση της ταξικής πάλης μπορεί να επιφέρει το μετασχηματισμό του κοινοβουλευτικού αστικού κράτους στις μορφές των φασιστικών και των δικτατορικών καθεστώτων. Όπως παρατηρεί ο Ν. Πουλαντζάς, τα καθεστάτα αυτά προέρχονται από την ανάγκη επίλυσης των κρίσεων «ηγεμονίας του άρχοντος συγκροτήματος και των σχέσεων του τελευταίου με τις λαϊκές μάζες»<sup>324</sup>. Με

323. Για μεγαλύτερη ανάπτυξη των θέσεών μας για το κράτος και ειδικότερο για το κράτος στην εποχή του μονοπωλιακού καπιταλισμού, βλ. S. Sakellariopoulos: *Pouvoir Politique et Forces Sociales en Grece*, 1995, σελ. 186-233. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

324. Ν. Πουλαντζάς: *Η κρίση των δικτατοριών*, 1975, σελ. 129.

άλλα λόγια, ο φόβος τροποποίησης του συσχετισμού δυνάμεων προς μία ριζικά πιο φιλολαϊκή κατεύθυνση επιφέρει την ενεργοποίηση των μηχανισμών αυτών που ανήκουν στο λεγόμενο σκληρό πυρήνα του αστικού κράτους (στρατός, αστυνομία, δικαιοσύνη, μυστικές υπηρεσίες κ.λπ.). Με τον τρόπο αυτό μετατοπίζονται προς αυτές τις υπηρεσίες αρμοδιότητες της κρατικής εξουσίας που κατείχε παλαιότερα η κυβέρνηση και ο ρόλος του εκτελεστικού μετατρέπεται από ουσιαστικός σε τυπικός.

Πρόκειται για μία μεταλλαγή του κρατικού μηχανισμού, η οποία παρουσιάζεται κάθε φορά που λαμβάνει χώρα διακοπή της κοινοβουλευτικής λειτουργίας σε μία χώρα: απαγόρευση της λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων, κατάργηση των εκλογών, ενίσχυση του ρόλου του στρατού και των σωμάτων ασφαλείας, ενδυνάμωση της κρατικής γραφειοκρατίας κ.λπ.<sup>325</sup>

Το αποτέλεσμα είναι η δημιουργία ενός κρατικού μορφώματος που χαρακτηρίζεται από την ιδιαίτερη ακαμψία του<sup>326</sup>. Το γεγονός αυτό, σε συσχετισμό με την αναστολή των ενσωματωτικών λειτουργιών του κράτους, έχει ως συνέπεια να είναι ιδιαίτερα ευμετάβολο τόσο εξαιτίας ενδεχόμενων «ενδογενών» κλυδωνισμών (προσπάθειες αναβάθμισης της δύναμης διάφορων ομάδων, φατριών, κλαν, στο εσωτερικό του εξουσιαστικού μηχανισμού), όσο και εξαιτίας ενδεχόμενων «εξωγενών» αναταράξεων (ένταση των ταξικών αγώνων).

### *Σχετικά με τη δομή και το ρόλο του στρατού*

Εξετάσαμε στο προηγούμενο τμήμα τη θέση που καταλαμ-

325. Ν. Πουλιαντζάς: *Η κρίση των δικτατοριών*, 1975, σελ. 130.

326. Ν. Πουλιαντζάς: *Η κρίση των δικτατοριών*, 1975, σελ. 132.

βάνει ένας καταναγκαστικός μηχανισμός στο εσωτερικό του κράτους εκτάκτου ανάγκης. Στο τμήμα αυτό θα επιχειρήσουμε να μελετήσουμε την ίδια τη δομή του στρατού, καθώς και τις λειτουργίες που αυτός επιτελεί.

Ο S. Huntington, ένας πολύ σημαντικός συντηρητικός Αμερικανός πολιτειολόγος, υποστηρίζει ότι ο ρόλος του στρατού και των αξιωματικών είναι η στρατιωτική ασφάλεια της κοινωνίας. Ο στόχος αυτός, λόγω της ιδιαιτερότητας της στρατιωτικής ειδικότητας, απαιτεί αυξημένη υπευθυνότητα, χαρακτηριστικό που διακρίνει τους αξιωματικούς από τους άλλους εργαζομένους<sup>327</sup>. Παράλληλα, τα κίνητρα τα οποία ωθούν έναν πολίτη να καταταγεί στο στρατό δεν είναι ούτε οικονομικά ούτε βραχυχρόνια πατριωτικά. Πρόκειται περισσότερο για ενός είδους αγάπη για την τέχνη του και αίσθησης της κοινωνικής υποχρέωσης να χρησιμοποιήσει αυτή την τέχνη προς όφελος της κοινωνίας<sup>328</sup>. Η σχέση των αξιωματικών με το κράτος παρομοιάζεται από τον Huntington ως η σχέση ενός ειδικευμένου συμβούλου (σώμα αξιωματικών) και ενός πελάτη (κρατικός μηχανισμός), στην οποία ο ειδικευμένος σύμβουλος είναι υποχρεωμένος να υποδείξει τις ανάγκες του κράτους που σχετίζονται με τον ιδιαίτερο τομέα ευθύνης του, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να καλύψει αυτές τις ανάγκες. Οι δραστηριότητες των αξιωματικών εκπορεύονται από την ύπαρξη ενός αυστηρού κώδικα επαγγελματικής δεοντολογίας, όμοιου με άλλων επαγγελματικών κατηγοριών (δικηγόροι, γιατροί κ.λπ.)<sup>329</sup>.

Με τις θέσεις του αυτές ο Huntington υποστηρίζει ότι η

327. S. Huntington: *The Soldier and The State*, 1959, σελ. 14-15. The Belknap press of Harvard University Press.

328. S. Huntington: *The Soldier and The State*, 1959, σελ. 15. The Belknap press of Harvard University Press.

329. S. Huntington: *The Soldier and The State*, 1959, σελ. 16. The Belknap press of Harvard University Press.

δράση του στρατού είναι σαφώς προσδιορισμένη και καθορισμένη από τις αποφάσεις της πολιτικής εξουσίας. Στο ίδιο μήκος κύματος ο F. Freeman, σ' ένα πολύ ενδιαφέρον άρθρο του, εκτιμά ότι ο στρατός συγκροτεί το κατασταλτικό όργανο της κυβέρνησης και εκφράζει το πατριωτικό συναίσθημα του λαού, αποτελώντας την πρώτη και ισχυρότερη μορφή κρατικής εξουσίας. Η ιδιαίτερη εξουσία που διαθέτει ο στρατός είναι ελεγχόμενη από θεσμούς, όπως το Σύνταγμα, η βουλή, η κυβέρνηση, οι οποίοι αντλούν την ισχύ τους από το εκλογικό σώμα<sup>330</sup>.

Σε ό,τι αφορά τη δομή του στρατιωτικού μηχανισμού, ο Freeman παρατηρεί ότι πρόκειται για ένα κοινωνικό σύστημα με αλληπάλληλες διαστρωματώσεις που διακρίνονται από υψηλό βαθμό ιεράρχησης αντικειμενικά αναγνωρίσιμο. Σε καμία άλλη κοινωνική ομάδα δεν είναι κατά τόσο σαφή τρόπο προκαθαρισμένες οι σχέσεις εξουσίας, τα δικαιώματα, οι υποχρεώσεις, οι κώδικες επικοινωνίας όσο στο οργανωτικό μοντέλο του στρατού<sup>331</sup>. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της κατάστασης που επικρατεί στο στρατό αποτελούν οι ειδικοί τρόποι χαιρετισμού και απεύθυνσης στους ανωτέρους, οι οποίοι σε τίποτα δε μοιάζουν με τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι χαιρετιούνται και συζητούν στην υπόλοιπη κοινωνία<sup>332</sup>.

Ο ανελαστικός τρόπος στρατιωτικής οργάνωσης δεν έχει, όπως είναι φυσικό, αυθαίρετα θεσπιστεί. Υπακούει στις δικές του προτεραιότητες και έχει τους ιδιαίτερους στόχους του. Λειτουργεί με τα ίδια χαρακτηριστικά που λειτουργεί ο οποιοσδήποτε άλλος οργανισμός στα πλαίσια

330. F. Freeman: «The Army as a social structure», *Social Forces*, vol. 27, October 1948, no. 1, σελ. 78.

331. F. Freeman: «The Army as a social structure», *Social Forces*, vol. 27, October 1948, no. 1, σελ. 79.

332. G. Spindler: «The Military-A systematic analysis», *Social Forces*, vol. 27, October 1948, no. 1, σελ. 85.

του καπιταλιστικού καταμερισμού της εργασίας. Κανένα μέλος δεν μπορεί να εκπληρώσει όλα τα απαιτούμενα καθήκοντα ούτε μπορεί να αναλάβει τους ρόλους που εκείνο επιθυμεί. Οι ατομικές προτιμήσεις και απόψεις υποτάσσονται στη γενικότερη προσπάθεια για την πραγματοποίηση των επιδιώξεων του οργανισμού. Αυτός ο τρόπος οργάνωσης προϋποθέτει την ύπαρξη μιας ορθολογικά ιεραρχημένης δομής, συγκροτημένης βάσει μίας σειράς συντονισμένων λειτουργιών οι οποίες επικαθορίζονται ύστερα από αποφάσεις της κορυφής<sup>333</sup>.

Σημαντικό, επίσης, ρόλο στην ομοιογένεια του σώματος των αξιωματικών έχουν και ορισμένα ιδεολογικά σημάδια, όπως αυτό του στρατιωτικού ήθους. Πρόκειται για μία ιδεολογική φόρμουλα η οποία μεταφράζεται σ' ένα ιδιαίτερο συναίσθημα πατριωτισμού, σε μία μορφή αδιαφορίας για τα πολιτικά πράγματα, στη διαμόρφωση μιας πουριτανικής ηθικής και σε ένα ισχυρό αίσθημα καθήκοντος<sup>334</sup>.

Βέβαια, όταν αναφερόμαστε στο ζήτημα της ιεραρχίας και της πειθαρχίας στο στράτευμα δεν μπορούμε να περιοριστούμε μόνο στις σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των αξιωματικών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι εξουσιαστικές σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ αξιωματικών και στρατιωτών. Οι τελευταίες δεν είναι απλώς το αποτέλεσμα μίας ιστορικής πορείας, αλλά περισσότερο το παράγωγο της ανάγκης προσομοίωσης του στρατού με το καπιταλιστικό εργοστάσιο. Όπως στο εργοστάσιο υπάρχουν οι μάνατζερ οι οποίοι αποφασίζουν για το είδος και τις μεθόδους παραγωγής και οι εργάτες εφαρμόζουν αυτές

333. M. Janowitz: «Armed Forces in Western Europe», Uniformity and Diversity in *Archives Européennes de Sociologie*, tome vi, 1965, no. 2, σελ. 265.

334. G. A. O. Donnell: «Modernisation and Military Coups: The Argentine Case» στο: A. Lowenthal (ed), 1976, *Armies and Politics in Latin America*, HM, New York-London, σελ. 223.

τις κατευθύνσεις, έτσι και στο στρατό υπάρχουν οι αξιωματικοί που δρουν ως οι μάνατζερ της βίας<sup>335</sup> και οι στρατιώτες που ενσαρκώνουν τους εκτελεστές της βίας.

Βάσει των παραπάνω, αν επιχειρήσουμε να συνοψίσουμε τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά της δομής του στρατού, θα πρέπει εντελώς σχηματικά να αναφερθούμε: α) στην ύπαρξη κεντρικού καθοδηγητικού κέντρου, β) σ' ένα ιδιαίτερο *esprit de corps* και στη συνακόλουθη αίσθηση αυτάρκειας και απομόνωσης από τα κοινά, γ) σ' ένα σύστημα αυστηρής ιεραρχίας, δ) στην ύπαρξη μηχανισμών άκαμπτης πειθαρχίας, ε) στη θέσπιση θεσμών και κανόνων αλληλοεπικοινωνίας<sup>336</sup>.

Σε ό,τι αφορά την ιδεολογία των αξιωματικών, αυτό που αποκαλείται στρατιωτικός (μιλιταριστικός) συντηρητισμός εμφανίζει πολλά κοινά σημεία με τον «κλασικό» συντηρητισμό, δίνοντας έμφαση στους «σταθεροποιητικούς» θεσμούς της κοινωνίας (εκκλησία, οικογένεια, ιδιωτική πρωτοβουλία), επιμένοντας, παράλληλα, σε μία «απαισιόδοξη» οπτική για τις δυνατότητες αλλαγής και βελτίωσης των ανθρώπων. Έτσι σε κάθε περίπτωση που οι αξίες και οι θεσμοί που τις ενσάρκωναν τίθονταν σε κίνδυνο, ο στρατός έσπευδε σε υποστήριξή τους<sup>337</sup>.

335. J. Van Doorn: «The officer corps: A fusion of Profession and Organisation» in *Archives Européennes de Sociologie*, tome vi, 1965, no. 2, σελ. 273.

336. S. Finer, 1988: *The Man on Horseback*, Westview Press-Bouylder, Colorado / Pinter Publishers, London, England, σελ. 6.

337. Αναμφίβολα μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ο στρατός, ιδιαίτερα σε ορισμένες τριτοκοσμικές χώρες καθώς και στην Πορτογαλία, είχε ένα επαναστατικό ρόλο. Ωστόσο και αυτές οι περιπτώσεις: α) Δεν παύουν να είναι εξαιρέσεις που επιβεβαιώνουν το κανόνα. β) Δεν αποτελούν όλες περιπτώσεις επαναστατικού φαινομένου, γιατί πολύ συχνά ο ρόλος τους αποσκοπούσε στην ενίσχυση διαφορετικών τμημάτων της άρχουσας τάξης.

Παράλληλα η πίστη στο θεμελιακό ρόλο του στρατού και η συνακόλουθη ανάγκη για συνεχή βελτίωση των οπλικών συστημάτων και χρησιμοποίηση των πιο σύγχρονων επιτευγμάτων των νέων τεχνολογιών<sup>338</sup> οδήγησε στη στενότερη σύνδεση των κορυφών του στρατού με τις αντίστοιχες κορυφές των πιο δυναμικών κλάδων της μοντέρνας βιομηχανίας, γεννώντας τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία του λεγόμενου στρατιωτικοβιομηχανικού συμπλέγματος. Με αυτό τον τρόπο μεγάλωσε η σημασία του στρατού για τις σύγχρονα κράτη, αφού λειτουργώντας ως παραγωγικός φορέας (κατασκευή τηλεπικοινωνιών, πολεμικού υλικού κ.λπ.) κατόρθωσε να αποτελέσει αναπόσπαστο κομμάτι της οικονομικής βάσης των σύγχρονων κοινωνιών<sup>339</sup>.

Τα στοιχεία που αναφέραμε και τα οποία διακρίνουν το στρατό από άλλες κοινωνικές ομάδες, δηλαδή, ο υψηλός βαθμός εσωτερικής συνοχής, οι τεχνικές ικανότητες, η κορπορατίστικη ταυτότητα, το συναίσθημα ανωτερότητας<sup>340</sup>, η χαμηλή κοινωνική καταγωγή αλλά και η προσδοκία προσωπικών κερδών, αποτελούν προτρεπτικούς παράγοντες για την ενεργότερη εμπλοκή του στρατού στο πολιτικό γίγνεσθαι, ιδιαίτερα σε συνθήκες κοινωνικής

338. Για το ζήτημα των συνεπειών των τεχνολογικών εξελίξεων στο στρατό και ιδιαίτερα στο στρατιωτικό κατεστημένο, βλ. M. Janowitz: *The Military in the Political Development of New Nations*, The University of Chicago Press, Chicago and London, σελ. 114-117.

339. B. Abrahamsson: «Elements of Military Conservatism: Traditional and Modern» in M. Janowitz-J. Van Doorn (ed), *On Military Ideology*, 1971, Rotterdam University Press, σελ. 71-72.

340. Επιπρόσθετος ενισχυτικός παράγοντας πρέπει να θεωρηθεί η αυτοπεποίθηση που αισθάνονται οι αξιωματικοί, γνωρίζοντας πως ο στρατός ασκεί υποστηρικτικό-αποτρεπτικό ρόλο σε σχέση με τις επιδιώξεις των ξένων κρατών στην εξωτερική πολιτική μίας χώρας. Βλ. D. Rapoport: «A Comparative theory of military and political types» in S. Huntington (ed), *Changing patterns of Military Politics*, 1967, The free press of Glencoe, inc, σελ. 77.

κρίσης<sup>341</sup>. Τέτοιου είδους παρεμβάσεις έχουν συμβεί πολλές φορές στο παρελθόν, γεγονός που δείχνει πως ο στρατός πολύ συχνά λειτουργεί ως ανεξάρτητη πολιτική δύναμη<sup>342</sup>. Σύμφωνα με τον O' Donnell, ο στρατός, σε σχέση με τους άλλους φορείς και οργανώσεις, πλεονεκτεί επιπρόσθετα σε δύο ακόμα σημεία: α) Διαθέτει μέσα τα οποία πολύ σπάνια έχουν στην κατοχή τους οι ιδιωτικές οργανώσεις. β) Η πολυταξική σύνθεση του στρατού εγγυάται τη συνολική εκπροσώπηση της κοινωνίας στο εσωτερικό της πολιτικής εξουσίας<sup>343</sup>.

Ο Finner, μετατοπίζοντας το ερώτημα από τους παράγοντες που επιδρούν στην εκδήλωση στρατιωτικής επέμβασης στο χρόνο κατά τον οποίο πραγματοποιείται αυτή η επέμβαση, υποστηρίζει ότι η στρατιωτική παρέμβαση είναι συνισταμένη δύο παραγόντων: α) της ικανότητας και της επιθυμίας του στρατού να παρέμβει, β) των συνθηκών που επικρατούν στη χώρα στην οποία δρα<sup>344</sup>.

Ο S. Huntington από την πλευρά του εμφανίζεται ιδιαίτερα διστακτικός στην αποδοχή των παραπάνω παραγόντων ως αποφασιστικών για την παρέμβαση των στρατιωτικών στην πολιτική ζωή μίας χώρας. Κι αυτό γιατί πολύ συχνά ισχύουν για ορισμένους αξιωματικούς κάποιοι από αυτούς τους παράγοντες, αλλά πολύ συχνά συμβαίνει το αντίθετο. Ωστόσο, παρά τις διαφορές που παρατηρούνται

341. G. A. O Donnell: «Modernisation and Military Coups: The Argentine Case» στο: A. Lowenthal (ed), *Armies and Politics in Latin America*, 1976, ΗΜ, New York-London, σελ. 220-221.

342. S. Finer: *The Man on Horseback*, 1988, Westview Press-Bouylder, Colorado / Pinter Publishers, London, England, σελ. 3.

343. G. A. O Donnell: «Modernisation and Military Coups: The Argentine Case» στο: A. Lowenthal (ed), *Armies and Politics in Latin America*, 1976, ΗΜ, New York-London, σελ. 228-229.

344. S. Finer: *The Man on Horseback*, 1988, Westview Press-Bouylder, Colorado / Pinter Publishers, London, England, σελ. 224.

στα κίνητρα κάθε επιμέρους αξιωματικού, όλοι συμμετέχουν στις στρατιωτικές επεμβάσεις<sup>345</sup>.

Ο Huntington θεωρεί ότι αδυνατούμε να ερμηνεύσουμε τις παρεμβάσεις αυτές, επειδή τα βασικά αίτια τους δεν είναι στρατιωτικά, δεν έχουν να κάνουν με τα κοινωνικά και οργανωτικά χαρακτηριστικά του στρατιωτικού κατεστημένου, αλλά με την πολιτική δομή της κοινωνίας στην οποία ανήκουν. Οι επεμβάσεις αυτές δεν είναι τίποτε άλλο παρά η εκδήλωση ενός ευρύτερου φαινομένου, χαρακτηριστικού των υποανάπτυκτων κοινωνιών: της γενικότερης πολιτικοποίησης θεσμών και κοινωνικών δυνάμεων. Σύμφωνα με τον Huntington, σε όλες τις κοινωνίες οι στρατιωτικοί επιδιώκουν να βελτιώσουν τις αμοιβές τους και να αυξήσουν το μέγεθος των στρατιωτικών δυνάμεων. Ωστόσο στις υπανάπτυκτες κοινωνίες αυτό που τους ενδιαφέρει κυρίως είναι η συμμετοχή στη διανομή της εξουσίας, πράγμα που διευκολύνει η υπερπολιτικοποιημένη δομή των κοινωνιών αυτών<sup>346</sup>. Πολύ περισσότερο, σε σχέση με τις θέσεις του O' Donnell, δεν εξηγείται γιατί, ενώ σε όλες τις κοινωνίες είναι ο στρατός που κατέχει τον οπλισμό, σε κάποιες σημειώνονται στρατιωτικές παρεμβάσεις και σε κάποιες άλλες όχι. Η δε θέση του Finner δεν αποτελεί παρά ταυτολογία, αφού είναι προφανές ότι αν δεν επιθυμούσε ο στρατός και δεν το επέτρεπαν οι κοινωνικές συνθήκες δε θα γίνονταν πραξικοπήματα.

Επιπρόσθετα, η προσπάθεια συσχέτισης της μικροαστικής προέλευσης των αξιωματικών με επιδιωκόμενες αλλαγές στην οικονομική σφαίρα φαίνεται να προσκρούει στην ιστορική πραγματικότητα. Η άνοδος του στρατού στην εξουσία δε συνοδεύτηκε από υποχώρηση του μονοπωλια-

345. S. Huntington: *Political Order in Changing Societies*, 1973, New Haven and London Yale University Press, σελ. 193-194.

346. S. Huntington: *Political Order in Changing Societies*, 1973, New Haven and London Yale University Press, σελ. 194.



κού κεφαλαίου, αλλά από περαιτέρω ενίσχυση της θέσης του σε βάρος των λαϊκών και των μεσαίων στρωμάτων<sup>347</sup>.

Η άποψη του Huntington φαίνεται να υιοθετεί το θεωρητικό υπόδειγμα του Rostow, σύμφωνα με το οποίο όλες οι ανθρώπινες κοινωνίες ανάλογα με το επίπεδο πολιτικής, οικονομικής, κοινωνικής τους ανάπτυξης μπορούν να διαχωριστούν σε παραδοσιακές κοινωνίες, μεταβατικές κοινωνίες, κοινωνίες που βρίσκονται στη φάση της απογείωσης, κοινωνίες που βρίσκονται στην πορεία προς την ωριμότητα και κοινωνίες της υψηλής μαζικής κατανάλωσης<sup>348</sup>. Ο συγγραφέας τοποθετεί τις ΗΠΑ, την Ιαπωνία, τη Γερμανία στις χώρες με τον πιο υψηλό δείκτη προόδου, τη Σ. Ένωση στη δεύτερη κατηγορία και την Τουρκία, την Αργεντινή, το Μεξικό κ.λπ. στην τρίτη κατηγορία.

Ο Huntington με τη θέση που υιοθετεί<sup>349</sup> θεωρεί ότι δεν

347. Ν. Μουζέλης: *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια*, 1986, σελ. 351-352.

348. W. Rostow: *The Stages of Economic Growth-A Non Communist Manifesto*, 1962, Cambridge University Press.

349. Σε ό,τι αφορά το συγκεκριμένο ζήτημα, ο Finner κινείται στο ίδιο μήκος κύματος όταν υποστηρίζει ότι:

«Σε χώρες που επικρατεί χαμηλή πολιτική αγωγή, η ανάγκη για νομιμότητα δεν αποτελεί ούτε αποτέλεσε σοβαρό εμπόδιο για τους στρατιωτικούς. Αντίθετα, στις χώρες εκείνες που έχουν πολιτική ωριμότητα θ' αποδειχθεί ανυπέρβλητο εμπόδιο. Στις χώρες αυτές στις οποίες η αφοσίωση προς τους πολιτικούς θεσμούς είναι ισχυρή και διάσπαρτη σ' όλο τον πληθυσμό, κάθε αποπειρα των στρατιωτικών να εξαναγκάσουν τη νόμιμη κυβέρνηση ή, ακόμα χειρότερα, να την υποκαταστήσουν θα θεωρηθεί από όλο τον κόσμο ως σφετερισμός της εξουσίας. Ο ηθικός αυτός φραγμός είναι εκείνο που έχει εμποδίσει τους στρατιωτικούς με όλη τους την οργάνωση, το γόητρο και ισχύ να καταλάβουν την εξουσία σε όλη την υφήλιο».

βλ. S. Finner, ό.π., σελ. 28-29.

μπορούν να συμβούν στρατιωτικά πραξικοπήματα και διακοπές του κοινοβουλευτισμού σε αναπτυγμένες χώρες.

Η ιστορική εμπειρία, ωστόσο, δε φαίνεται να επαληθεύει αυτές τις απόψεις. Στρατιωτικά καθεστώτα δεν έχουν υπάρξει μόνο σε αφρικανικές ή σε νοτιοαμερικανικές κοινωνίες αλλά και σε μία σειρά από ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Γερμανία, η Ιταλία, η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ελλάδα. Ούτε η οικονομική ανάπτυξη ούτε ο βαθμός της δημοκρατίας αποτελούν εγγυήσεις διατήρησης του κοινοβουλευτισμού. Υπενθυμίζουμε ότι ένα από τα πιο δημοκρατικά συντάγματα ήταν αυτό της Βαϊμάρης.

Ένα άλλο σημείο επιδεκτικό κριτικής, που υπάρχει όχι μόνο στο έργο του Huntington αλλά και στους περισσότερους από τους συντηρητικούς συγγραφείς τους οποίους αναφέραμε, είναι η αντίληψη του στρατού, και ιδιαίτερα της ηγεσίας του, ως μίας μορφής ελίτ η οποία ανταγωνίζεται, έστω και με πιο ευνοϊκούς όρους, με τις υπόλοιπες ελίτ που δρουν σε μία κοινωνία. Στην ουσία οι απόψεις αυτές, αναπαράγοντας τα μεθοδολογικά μοντέλα των θεωρητικών των ελίτ<sup>350</sup>, αναπαράγουν και τα μεθοδολογικά τους αδιέξοδα.

Συγκεκριμένα, οι υποστηρικτές αυτού του ρεύματος αρνούνται να εξετάσουν την εξουσία μέσω μίας ενιαίας, «συστηματικής» λογικής και περιορίζονται να την αναλύουν ως σχέση που ενυπάρχει σε διαφορετικά και παράλληλα δίκτυα. Η άμεση συνέπεια αυτής της προβληματικής είναι η άρνηση οποιασδήποτε αποδοχής της ύπαρξης άρχουσας τάξης με κοινότητα συμφερόντων. Με αυτό τον τρόπο όχι μόνο μένουν ανερμήνευτα φαινόμενα όπως η

350. Για τις θέσεις ορισμένων πολύ σημαντικών θεωρητικών των ελίτ, βλ. Παρέτο: *Τα σοσιαλιστικά συστήματα*, 1952, Αθήνα: V. Pareto: *Sociological Writings*, 1966, London, Pall Mall Press· R. Aron: «Classe sociale, classe politique, classe dirigeante» in *Revue Européenne de Sociologie* I (2), 1960.

αλληλοϋποστήριξη «πολιτικών» και «οικονομικών» ελίτ τόσο σε κοινοβουλευτικές όσο και σε δικτατορικές περιόδους, αλλά και δε γίνεται καμία προσπάθεια να εξηγηθεί η βάση της πολιτικής εξουσίας, καθώς και οι σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των φορέων της<sup>351</sup>.

Αναμφίβολα οι θέσεις των Huntington, Finner, Van Doorn κ.λπ. εμπεριέχουν πληθώρα σημαντικών παρατηρήσεων, οι οποίες μας βοηθούν να κατανοήσουμε καλύτερα την εσωτερική λειτουργία του στρατού και τις εξουσιαστικές σχέσεις που αναπτύσσονται μεταξύ αξιωματικών και στρατιωτών, χαμηλόβαθμων και υψηλόβαθμων αξιωματικών κ.λπ. Οι αντιρρήσεις που έχουμε είναι ότι αυτοί οι θεωρητικοί αποφεύγουν να εξετάσουν την κοινωνία ως ένα αλληλένδετο σύστημα κοινωνικών σχέσεων στο οποίο ο στρατός λειτουργεί ως θεσμός αναπαραγωγής των σχέσεων αυτών.

Αντίθετα, σύμφωνα με τη μαρξιστική θέση, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε, η στρατιωτική παρέμβαση δεν αποτελεί παρά το αποτέλεσμα της ταξικής πάλης στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού μέσα σε μία συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία. Δεν πρόκειται για έναν ανεξάρτητο διαμορφωτή των γεγονότων, αλλά για την αντίδραση του συστήματος σε ό,τι πάει να διαταράξει την προηγούμενη ισορροπία του (πολιτικό πλαίσιο, ιδεολογικές συνισταμένες, καθεστώς κεφαλαιακής συσσώρευσης κ.λπ.).

Σε αντίθετη περίπτωση οδηγούμαστε από την ανάποδη στον ινστρουμενταλισμό. Το κράτος θεωρείται ως όργανο το οποίο ανάλογα με τον κάτοχό του μπορεί να ονομαστεί ως καπιταλιστικό, στρατιωτικό ή κομμουνιστικό. Παρα-

351. Ν. Πουλιαντζής: *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985, τόμος Β', σελ. 205-212.

βλέπεται με αυτό τον τρόπο το γεγονός της θεσμικής αποκρυστάλλωσης ενός συσχετισμού δύναμης στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού που συντελεί στη διαμόρφωση της κρατικής υλικότητας. Πρόκειται για την κατάληξη μιας ιστορικής πορείας, που έχει ως συνέπεια τη συγκρότηση ενός πεδίου οργάνωσης και σχεδιασμού της στρατηγικής της κυρίαρχης τάξης. Ο φορέας που θα αναλάβει να επεξεργαστεί και να συμπυκνώσει την πολιτική αυτή ποικίλλει από περίοδο σε περίοδο (κοινοβουλευτική κυβέρνηση, δικαστική εξουσία, στρατός κ.λπ.). Σε κάθε περίπτωση, όμως, τα πλαίσια στα οποία διεξάγεται αυτή η διαδικασία είναι τα κρατικά πλαίσια. Το κράτος αποτελεί, σε τελική ανάλυση, το πραγματικό κόμμα της άρχουσας τάξης.

Στο επόμενο τμήμα του Πέμπτου Μέρους της μελέτης θα επιχειρηθεί η ένταξη της θεωρητικής προβληματικής που αναπτύχθηκε στο τμήμα αυτό στην ιδιαίτερη περίπτωση του ελληνικού στρατού.

## 2. Η ιστορική πορεία του ελληνικού στρατού κατά την περίοδο 1949-1967

Η περίπτωση της θέσης του στρατού στο πολιτικό σύστημα έχει αναλυθεί και στο Τέταρτο Μέρος αυτής της μελέτης. Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η κατανόηση της θέσης αυτής μέσω του συνδυασμού θεωρητικών και ιστορικών στοιχείων.

Η συγκρότηση του εαμικού μπλοκ, οι ευρύτερες ανακατατάξεις που έγιναν σε παγκόσμια κλίμακα, καθώς και

η συνεργασία μερίδας του αστικού κόσμου με τις δυνάμεις κατοχής δημιούργησαν έναν υπαρκτό κίνδυνο για τις δυνατότητες αναπαραγωγής των κεφαλαιοκρατικών κοινωνικών σχέσεων, έναν κίνδυνο που πήρε τη μορφή του εμφύλιου πολέμου. Η αστική παράταξη κατόρθωσε να πετύχει μία πολιτική νίκη απέναντι στο λαϊκό κίνημα, μία νίκη, όμως, που βασίστηκε σε στρατιωτικά μέσα. Από μόνο του το γεγονός αυτό καθιστούσε το στρατό πολιτικό εκπρόσωπο της άρχουσας τάξης<sup>352</sup>. Μέσα σε αυτές τις συνθήκες ο στρατιωτικός μηχανισμός επιδίωξε σε όλη της διάρκεια αυτής της περιόδου να καταλάβει την πολιτική εξουσία λειτουργώντας ως κυβερνώσα κοινωνική κατηγορία<sup>353</sup>.

Ωστόσο, όταν μιλάμε για το στρατό της μετεμφυλιακής περιόδου, στην ουσία αναφερόμαστε στην ημινόμιμη-ημιπαράνομη οργάνωση του ΙΔΕΑ και στις μεταμορφώσεις που αυτή έλαβε. Ο ΙΔΕΑ ιδρύθηκε το 1944 ύστερα από τη συγχώνευση του Συνδέσμου Αξιωματικών Νέων που είχε δημιουργηθεί στη Μέση Ανατολή και μικρότερων ομάδων που δρούσαν στην Ελλάδα, όπως η Τρίαινα, η ΡΑΝ κ.λπ.<sup>354</sup>.

352. Για τη θέση του στρατού, βλ. Δ. Χαραλάμπης, 1985, σελ. 37-39, 111-112 και 226-228.

353. Υπενθυμίζουμε ότι σύμφωνα με τον Πουλιαντζά:

«κοινωνικές κατηγορίες μπορούμε να εννοούμε, ειδικότερα, κοινωνικά σύνολα με 'κατάλληλα αποτελέσματα' — που μπορούν να γίνουν, όπως έδειξε ο Λένιν, κοινωνικές δυνάμεις — που το διακριτικό τους χαρακτηριστικό βρίσκεται στην ειδική και υπερπροσδιοριστική σχέση τους προς δομές εκτός από τις οικονομικές».

Βλ. Ν. Πουλιαντζάς: *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980, τόμος Α', σελ. 114-115.

354. Βλ. Α. Μπουλούκος: *Υπόθεση Ασπίδα*, Ο Τύπος Α.Ε., Αθήνα 1989, σελ. 42-49.

Ειδικότερα τα μέλη του ΣΑΝ είχαν κατορθώσει να συγκροτήσουν ένα ημιαυτόνομο στρατιωτικό τμήμα, αποφασισμένο να πραγματοποιήσει τις ιδιαίτερες επιδιώξεις του. Είναι χαρακτηριστικό ότι, όταν μετά το κομμουνιστικό κίνημα του 1943 διατάχθηκαν όλοι οι στρατιωτικοί από το βασιλιά να πλαισιώσουν τα ελληνικά στρατιωτικά τμήματα, τα μέλη του ΣΑΝ δεν εκτέλεσαν τη διαταγή του βασιλιά, αλλά υπέβαλαν προτάσεις και όρους<sup>355</sup>. Μέσω της αναφοράς αυτού του περιστατικού μπορεί να γίνει κατανοητή η αυτονομία που θα επιδείξει η ηγετική ομάδα του στρατού απέναντι στη μοναρχία καθ' όλη την προδικτατορική περίοδο.

Το καταστατικό του ΙΔΕΑ κατέγραφε κατά τρόπο ιδιαίτερα σαφή και εύγλωττο τις προθέσεις του Συνδέσμου των Αξιωματικών, τόσο σε ό,τι αφορά την αυτοεκτίμηση που έτρεφαν για τον κλάδο τους όσο και τους σκοπούς τους.

«Είναι αναμφισβήτητον γεγονός ότι ο πρωτεργάτης της σωτηρίας της Πατρίδος έως σήμερα υπήρξεν το Σώμα των Αξιωματικών.

»Το Σώμα τούτο με τας ευγενικές παραδόσεις του, την ανιδιοτέλειάν του, την φιλοπατρίαν του, αποτελεί αντίθεσιν προς την σημερινήν σαπίλαν της Πολιτικής Ηγεσίας, της οποίας το καμματικόν συμφέρον και η ιδιοτέλεια εγγίζουν τα όρια της προδοσίας.

»Το Σώμα των αξιωματικών έδωσε και καθημερινώς δίδει ποταμούς αίματος διά την σωτηρίαν του Έθνους, αδελφωμένου μετά των τέκνων του Ελληνικού Λαού, του Λαού εκείνου ο οποίος αντελήφθη ήδη ότι ο μόνος υγιής οργανισμός εις το Κράτος σήμερα είναι ο στρατός. Το

355. Βλ. Α. Μπουλούκος: *Υπόθεση Ασπίδα*, 1989, σελ. 43.

Σώμα των Αξιωματικών, μαζί με τον μαχόμενον Λαόν, έχουν ευθύνας έναντι της Ιστορίας του Έθνους και είναι υπεύθυνοι διά την σωτηρίαν του...

»Αποκλειομένης της επιτεύξεως των σκοπών του ΙΔΕΑ διά των υπευθύνων εξ ολοκλήρου της σημερινής συμφοράς της Ελλάδος και δωσιλόγων εν καιρώ, κατόπιν βαθείας μελέτης του ζητήματος τούτου η Οργάνωσις επέστη ήδη ότι μία λύσις υπάρχει μόνον ως προς τούτο: η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΙΔΕΑ»<sup>356</sup>.

Με τις θέσεις αυτές οι αξιωματικοί αυτοαναγνώριζαν τον πρωταρχικό ρόλο του στρατού στο πολιτικό σύστημα —ρόλο που ήταν νομιμοποιημένος στη λαϊκή συνείδηση σύμφωνα με τους συντάκτες του καταστατικού— και παράλληλα επιδίωκαν την πραγματοποίηση των στόχων τους μέσω της δικτατορίας του ΙΔΕΑ. Η δε ανεξαρτησία του στρατού από το Παλάτι διαφαίνεται από το γεγονός της απουσίας υπάρξης οποιασδήποτε αναφοράς στο πρόσωπο του βασιλιά και στο θεσμό της βασιλείας. Όπως έχει επισημανθεί και από πολλούς μελετητές της περιόδου, ο ΙΔΕΑ δεν ήταν βασιλικός<sup>357</sup>.

Σύμφωνα με τον Ν. Αλιβιζάτο, η στάση αυτή του στρατού αντλεί τη νομιμοποίησή της, σε σχέση με την άρχουσα τάξη, ήδη από το 1935. Πρόκειται για μία διαδικασία «μονόπλευρης υπερπολιτικοποίησης του σώματος των αξιωματικών προς μία αντικοινοβουλευτική κατεύθυνση»<sup>358</sup>. Η πολιτική αυτή όλων των ελληνικών κυβερνήσεων, η οποία ως μοναδικό της στόχο είχε την αντιμετώπιση της ανάπτυξης του αριστερού κινήματος, άφησε το ιδεολογικό της στίγμα στις συνειδήσεις των Ελλήνων αξιωματικών, οι οποίοι συνήθισαν να ονομάζουν «κομμουνιστι-

356. Διακήρυξη του ΙΔΕΑ. Αναφέρεται από Δ. Παραλίκα: *Συννομοσίες ΙΔΕΑ και ΛΣΠΙΔΑ*, Βασδέκης, Αθήνα 1982, σελ. 31-34.

357. Βλ. Χαραλάμπης, Βερναρδάκης-Μαυράς κ.ά.

358. Ν. Αλιβιζάτος: *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, 1983, σελ. 220.

κό» οποιοδήποτε δημοκρατικό-κοινοβουλευτικό θεσμό<sup>359</sup>, θεωρώντας ταυτόχρονα τους εαυτούς τους τους πιο γνήσιους υπερασπιστές των «εθνικών» αξιών, οι οποίοι αντιτίθονταν στον «αφερέγγυο πολιτικό κόσμο» που υπέθαλπε τα σχέδια του πανσλαβισμού και του κομμουνισμού<sup>360</sup>.

Η δράση της ομάδας του ΙΔΕΑ, που κάθε άλλο παρά ολιγάριθμη ήταν, είχε ως συνέπεια τον ουσιαστικό έλεγχο του στρατού από τους αξιωματικούς του ΙΔΕΑ. Οι διαδικασίες εξέλιξης, επιμόρφωσης, μετάθεσης και προαγωγής όλων των αξιωματικών περνούσαν από μέλη του ΙΔΕΑ<sup>361</sup> που είχαν κατορθώσει να διεισδύσουν σε θέσεις-κλειδιά του στρατεύματος. Στην πραγματικότητα αυτοί οι αξιωματικοί είχαν πολύ μεγαλύτερη δύναμη απ' ό,τι οι ανώτεροί τους (!) και ήταν εκείνοι που διέθεταν την πραγματική εξουσία σε κάθε στρατόπεδο<sup>362</sup>.

Εννοείται ότι η επιτυχία αυτή δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως μία συντεχνιακού χαρακτήρα «επιτυχία», αλλά, κατά κύριο λόγο, ως πολιτική απόληξη του υφιστάμενου συσχετισμού δυνάμεων όπου το πιο ακραίο κομμάτι καταλάμβανε την πιο ισχυρή θέση, πράγμα για το οποίο είχαν συμβάλει όλες οι κυβερνήσεις από 1935 και ύστερα.

Ωστόσο, η αποκλειστική επιμονή στο δομικό ρόλο του στρατού ως κέντρου εξουσίας παραγνωρίζει ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά του Σώματος των αξιωματικών δίχως την παρουσίαση των οποίων μένει ατελής η κατανόηση των αιτιών που προκάλεσαν την ενεργό δράση των στρατιωτικών στην πολιτική και στην πραγματοποίηση του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967.

359. Ν. Αλιβιζάτος: *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, 1983, σελ. 220-221.

360. Ν. Αλιβιζάτος: *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, 1983, σελ. 260-261.

361. Για τις μεθόδους με τις οποίες οι ΙΔΕΑίτες συντελούν στο διαχωρισμό των αξιωματικών σε «εμείς» και «εκείνοι», βλ. Σταύρου: *Συμμαχική πολιτική και στρατιωτικές επεμβάσεις*, σελ. 131.

362. Βλ. Α. Μπουλούκος: *Υπόθεση Ασπίδα*, 1989, σελ. 74-75.

Ο Έλληνας αξιωματικός ζει αποκομμένος από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών της εργασίας του. Οι συχνές μεταθέσεις τον εμποδίζουν να δημιουργήσει σταθερές φιλίες, να βλέπει συχνά τους συγγενείς του, να οργανώσει κατά κάποιο σταθερό τρόπο την εξωστρατιωτική του ζωή. Το κύρος που εξασφάλιζε, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, η «στολή» δεν αντιστάθμιζε πάντα τις άλλες απώλειες. Ήταν αναγκαίο πλάι στα πλεονεκτήματα που διασφάλιζε η στρατιωτική καριέρα να προστίθονταν και συγκεκριμένα υλικά οφέλη. Αν και οι αξιωματικοί θεωρούσαν το σώμα τους ως το πιο σημαντικό στην ελληνική κοινωνία, έβλεπαν την επαγγελματική τους σταδιοδρομία και τις χρηματικές τους απολαβές να παραμένουν στάσιμες.

Συγκεκριμένα το 1967 μόνο το 25% των αξιωματικών κατείχε ιδιόκτητη κατοικία και μία στις τρεις οικογένειες αξιωματικών διέμενε σε κατοικίες ενός ή δύο δωματίων. Οι αξιωματικοί παρουσιάζουν παρόμοιες δυσχέρειες κατοχής μέσω μετακίνησης, ψυχαγωγίας κ.λπ.<sup>363</sup>

Η κατάσταση αυτή αποτελούσε μια ιδιότυπη συνέπεια του εμφύλιου πολέμου. Οι ανάγκες της εσωτερικής σύγκρουσης υπαγόρευαν την αύξηση των εισακτέων στις στρατιωτικές σχολές — από 16 το 1933 ανήλθαν σε 121 το 1937 και 668 το 1949 οι απόφοιτοι της Σχολής Ευελπίδων<sup>364</sup> — και δημιουργήθηκε κατ' αυτό τον τρόπο μία πολυάριθμη και κοινωνικά διαταξική βάση κατώτερων αξιωματικών. Οι στρατιωτικοί αυτοί ήταν αποκλει-

363. Δ. Σμοκοβίτης, 1977: *Μία ιδιότυπος κοινωνική ομάδα: οι ένοπλοι δυνάμεις*. Διδακτορική διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σελ. 219-221.

364. N. Pantelakis: *L' Armée dans la société grecque contemporaine*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο 5ο Πανεπιστήμιο του Παρισιού, σελ. 77.

σμένοι, λόγω της πυραμιδοειδούς δομής του στρατιωτικού μηχανισμού, από οποιαδήποτε δυνατότητα κοινωνικής ανέλιξης. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι το 1967 υπηρετούσαν 2.000 λοχαγοί στον ελληνικό στρατό οι οποίοι για να προαχθούν έπρεπε να περιμένουν περίπου 15 χρόνια(!)<sup>365</sup>.

Τις αρνητικές αυτές καταστάσεις προσπάθησε να διορθώσει η δικτατορία, υιοθετώντας μία πολιτική αθρών προβιβασμών. Έτσι το ποσοστό των ανώτατων αξιωματικών ξεκινάει από 31,5% (1955) στο σύνολο των αξιωματικών, φτάνει στο 50% το 1969 και καταλήγει στο 54,3% το 1974<sup>366</sup>. Η λογική κατάληξη αυτής της τακτικής είναι η αύξηση του αριθμού των συνταγματάρχων από 267 (1955) σε 415 (1974) και των αντισυνταγματάρχων από 810 (1955) σε 1.412 (1974)<sup>367</sup>, ενώ ο συνολικός αριθμός των αξιωματικών παραμένει περίπου ίδιος.

Στο σημείο αυτό πρέπει να γίνει μία διευκρίνιση. Με τα στοιχεία τα οποία παραθέσαμε δε θέλουμε να ισχυριστούμε ότι το πραξικόπημα έγινε εξαιτίας των «συντεχνιακών» κινήτρων των αξιωματικών. Το πράγμα είναι πιο σύνθετο. Η ένταξη στο σώμα των αξιωματικών ενός σημαντικού αριθμού ευέλpidων που από πλευράς κοινωνικής προέλευσης εκπροσωπούσαν όλα τα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας<sup>368</sup>, σε αντίθεση με την προπολεμική περίοδο

365. N. Μουζέλης: *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα 1978, Εξάντας, σελ. 288.

366. N. Pantelakis: *L' Armée dans la société grecque contemporaine*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο 5ο Πανεπιστήμιο του Παρισιού, σελ. 74.

367. N. Pantelakis: *L' Armée dans la société grecque contemporaine*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο 5ο Πανεπιστήμιο του Παρισιού, σελ. 224.

368. Δ. Σμοκοβίτης: *Μία ιδιότυπος κοινωνική ομάδα: οι ένοπλοι δυνάμεις*, 1977, διδακτορική διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σελ. 214.

που ο στρατός πλαισιωνόταν από γόνους αστικών οικογενειών, ανέπτυξε μία ιδιαίτερη δυναμική. Το γεγονός πως οι αξιωματικοί αυτοί ως χαμηλόβαθμοι στρατιωτικοί ανήκαν στη μικροαστική τάξη, στελεχώνοντας παράλληλα ένα μηχανισμό ιδιαίτερα σημαντικό για την αστική τάξη, δημιούργησε τους όρους σύναψης μίας κοινωνικής συμμαχίας στο εσωτερικό του στρατεύματος μεταξύ της αστικής και της μικροαστικής τάξης. Η ύπαρξη αυτής της κοινωνικής απόστασης δημιουργεί τις λειτουργικές προϋποθέσεις, παρέχοντας την ανάλογη νομιμοποίηση για την αναπαραγωγή των εξουσιαστικών δομών<sup>369</sup>.

Με άλλα λόγια, οι ανάγκες αναπαραγωγής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων επέβαλαν τη λειτουργία του στρατού ως στρατηγικού σημείου εξουσιαστικής κυριαρχίας και κατ' αυτό τον τρόπο προκάλεσαν την ανάπτυξη των «συντεχνιακών» αιτημάτων των μικροαστών αξιωματικών. Ωστόσο το πρώτο γεγονός είναι το δεσπόζον και το δεύτερο το συμπληρωματικό.

Η απόληξη μίας σειράς παραγόντων στους οποίους έχουμε ήδη αναφερθεί (ρόλος του στρατού στον εμφύλιο πόλεμο, σχηματισμός ενός τύποις κοινοβουλευτικού καθεστώτος, ύπαρξη του παρασυντάγματος, δραστηριοποίηση παρακρατικών μηχανισμών, αύξηση του αριθμού των αξιωματικών, δημιουργία των δύο συνασπισμών μέσα σε συνθήκες ψυχρού πολέμου με την παράλληλη συμμετοχή της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ κ.λπ.) θα είναι η ενεργοποίηση του

369. Δ. Χαράλαμπος: «Από το μετεμφυλιακό κράτος στο κράτος της μεταπολίτευσης», *Σύγχρονα Θέματα*, 1986, τ. 28, σελ. 58-59.

στρατού ως του πιο ισχυρού κέντρου εξουσίας στο εσωτερικό του ελληνικού πολιτικού συστήματος<sup>370</sup>.

Με τον όρο κέντρο εξουσίας εννοούμε τους πολιτικούς εκείνους θεσμούς οι οποίοι έχουν ως ρόλο την οργάνωση της ταξικής εξουσίας. Πρόκειται για δομές του κέντρου άσκησης της πολιτικής εξουσίας, του κράτους. Ως τέτοιες διαθέτουν αυτονομία προς τις κοινωνικές τάξεις που απορρέει από την ιστορικά διαμορφωμένη οργάνωση της κρατικής εξουσίας. Με άλλα λόγια, η θέση ενός κέντρου εξουσίας στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού αντανάκλα τους συσχετισμούς δύναμης μεταξύ των τάξεων, δεδομένης της ύπαρξης θεσμών στους οποίους είναι πιο εύκολη η πρόσβαση των λαϊκών αγώνων και άλλων στους οποίους είναι πιο δύσκολη. Κατ' αυτό τον τρόπο δημιουργείται μία μετατόπιση της πραγματικής εξουσίας, ανάλογα με την έκβαση της ταξικής πάλης, από θεσμό σε θεσμό, από τον ένα χώρο συγκέντρωσης της πολιτικής εξουσίας στον άλλο. Το αποτέλεσμα είναι η αναδιοργάνωση της δομικής διάρθρωσης του κράτους με ενδυνάμωση ορισμένων θεσμών και υποβάθμιση άλλων<sup>371</sup>.

Συνοπτικά αυτό σημαίνει για την ελληνική πραγματικότητα: α) αυτόνομο ρόλο του στρατού στην πολιτική ζωή, β) ανάληψη από την πλευρά του στρατού ακόμα και ιδεολογικών λειτουργιών, που «κανονικά» στις δυτικές δημοκρατίες ασκούν οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, γ) ύπαρξη έκτακτων εξουσιών (παρασύνταγμα), οι οποίες

370. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι και η κεντρία κυβέρνηση που σχηματίστηκε μετά τις εκλογές του 1950 συνόπιζε την πολιτική της απέναντι στο στρατό ως εξής: «Αναγνώρισις του έργου του στρατού και της ηγεσίας του εις τον εθνικόν αγώνα. Επί των ενόπλων μας δυνάμεων στηρίζει το Έθνος την ασφάλειάν του και εις το μέλλον». Λιναρδάτος, τόμος Α', σελ. 97-98.

371. Ν. Πουλιαντζάς: *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, τόμος Α', σελ. 159-162.

υπέθαλλαν τη συνεργασία του επίσημου στρατιωτικού μηχανισμού με παρακρατικές και ημιπαράνομες ομάδες<sup>372</sup>.

Η ανάπτυξη των εργατικών και αγροτικών κινητοποιήσεων, καθώς και η θριαμβευτική εκλογική νίκη της ΕΚ φάνηκαν να τροποποιούν ή, ορθότερα, να προσπαθούν να τροποποιήσουν τους υπάρχοντες συσχετισμούς δύναμης προς όφελος της κυβέρνησης. Η ανησυχία των αξιωματικών για ενδεχόμενη υποβάθμισή τους ήταν έκδηλη. Ο Γ. Παπαδόπουλος θα πραγματοποιήσει το σαμποτάζ του Έβρου, ενώ στις 23-1-66 θα δημοσιευτεί στην εφημερίδα *Ελεύθερος Βορράς* της Θεσσαλονίκης ανοικτή επιστολή προς το βασιλιά με την υπογραφή «ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΙ»:

«Μεγαλειότατε,

.....

... Ο τόπος διέρχεται, εν ταχεί βηματισμό, θάνασιμον περίοδον ρασπουντινοκερενσκιικήν... Υμάς και όλους τους καλούς Έλληνας αναμένει οικτρόν τέλος... Ό,τι συνέβη εις την Μέσην Ανατολήν, εν μέσω συμμαχικών στρατευμάτων, ημπορεί κάλλιστα να επαναληφθή και εδώ, εάν η Ελλάς εξακολουθήση να παρουσιάζη την σημερινήν σύγχυσιν φρενών...

»... Ημείς πάντως εξηντλήσαμεν τα όρια της υπομονής μας, υβριζόμενοι και συκοφαντούμενοι και μη απαντώντες κατά τον επιβαλλόμενον τρόπον...»<sup>373</sup> (Υπογράμμισι Σ. Σ.)

Αργότερα θα αποκαλυφθεί ότι συντάκτης αυτής της επιστολής ήταν ο ίδιος ο Σ. Παττακός. Στον αντιστράτηγο του Γ' Σώματος Στρατού Κατσαδήμα, ο οποίος είχε ανα-

372. Μαυρής-Βερναρδάκης, 1991, σελ. 170-171.

373. Σ. Γρηγοριάδης: *Ιστορία της δικτατορίας*, 1975, τόμος Α', σελ. 26-27.

λάβει τη διενέργεια ανακρίσεων για το γεγονός αυτό, ο Σ. Παττακός θα αιτιολογήσει την πράξη του υποστηρίζοντας ότι δεν είναι δυνατό να συνεχίσει ν' ανέχεται ο ελληνικός λαός την πολιτική του ηγεσία ούτε είναι δυνατό να αποκαλείται ο αρχηγός του ΓΕΣ Σπαντιδάκης ανάξιος από κάποιον βουλευτή<sup>374</sup>.

Είναι φανερό ότι μιλώντας με τόση περιφρόνηση για τις απόψεις ενός βουλευτή ο Παττακός δεν εκφράζει τα προσωπικά του αισθήματα, αλλά τη δυσαρέσκεια των στρατιωτικών για την τροπή που είχαν πάρει τα πράγματα. Δυσανεμία που στηριζόταν στη γνώση του πραγματικού συσχετισμού δύναμης μεταξύ κοινοβουλίου και στρατού.

Μέσα σε αυτό το κλίμα η ομάδα των κατώτερων αξιωματικών που είχε επικεφαλής τους Παττακό-Παπαδόπουλο ξεκίνησε τις προετοιμασίες για την πραγματοποίηση του πραξικοπήματος. Δε θα υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες, στις οποίες άλλωστε έχουν αναφερθεί οι ιστορικοί της περιόδου. Θα κάνουμε μόνο μνεία ενός γεγονότος που δείχνει το βαθμό στον οποίο οι αξιωματικοί είχαν εισχωρήσει παντού διαθέτοντας την πραγματική εξουσία<sup>375</sup> πριν ακόμα εκδηλωθεί το πραξικόπημα.

Ένα απόγευμα στο τέλος Μαρτίου του 1967, στο σπίτι του πρώην πρωθυπουργού Κιουσόπουλου, σε συζήτηση που αφορούσε την έκρυθμη πολιτική κατάσταση, ο εκδότης Ι. Πασσάς διατύπωσε την εκτίμηση πως σε λίγο καιρό «θα γίνει επανάσταση και θα εκκαθαρισθεί η κατάσταση». Αμέσως έλαβε το λόγο ο τότε αρχηγός της ΚΥΠ, Παπαγε-

374. Σ. Γρηγοριάδης: *Ιστορία της δικτατορίας*, 1975, τόμος Α', σελ. 27.

375. Για τους τρόπους με τους οποίους είχε καταφέρει να εισχωρήσει η ομάδα του ΙΔΕΑ σε όλες τις θέσεις-κλειδιά, βλ. Α. Λεντάκης: *Παρακρατικές οργανώσεις...*, σελ. 142-153.

ωργόπουλος, ο οποίος σε ελαφρά οργισμένο ύφος παρατήρησε ότι ούτε οι στρατηγοί ούτε ο βασιλιάς αλλά και ο ίδιος ως αρχηγός της ΚΥΠ γνωρίζουν οτιδήποτε για επικείμενο πραξικόπημα<sup>376</sup>.

Το γεγονός ότι ο ίδιος ο αρχηγός της ΚΥΠ(!) αγνοεί τις δραστηριότητες των κατώτερων αξιωματικών φανερώνει τον πραγματικό συσχετισμό δύναμης που υπήρχε στο εσωτερικό του σκληρού πυρήνα του κράτους. Γιατί η δυνατότητα ανάπτυξης συνωμοτικής δράσης δεν είναι τίποτε άλλο παρά απόδειξη ικανότητας ξεπεράσματος των εμποδίων δράσης που το ίδιο το σύστημα έχει δημιουργήσει.

Το πραξικόπημα, βέβαια, δεν μπορεί να το σχεδιάσει ο παλαιός πυρήνας του ΙΔΕΑ. Τα περισσότερα ηγετικά στελέχη του έχουν προαχθεί σε στρατηγούς και έχουν μετατραπεί σε υποστηρικτές του Θρόνου.

«Οι στρατιωτικοί παριστάνουν τους επαναστάτες και αυτό μέχρι να γίνουν αντιστράτηγοι και αρχηγοί. Τότε ταυτίζονται με την εκάστοτε κυβέρνηση και το Παλάτι. Μας χρησιμοποιούν πολλές φορές και μεταστρέφονται και εναντίον του ΙΔΕΑ. Παράδειγμα ο αρχηγός του ΓΕΣ Νικολόπουλος, που παρέδωσε στη Φρειδερίκη τον κατάλογο των αξιωματικών του ΙΔΕΑ»<sup>377</sup>.

Η ομάδα του Παπαδόπουλου ήταν πολύ επιφυλακτική στη μύηση των στρατηγών. Ουσιαστικά επρόκειτο για ένα εγχείρημα πραγματοποίησης των σκοπών του ΙΔΕΑ, όπως οι τελευταίοι περιγράφονταν στο καταστατικό του με διαφορετικά πρόσωπα στους ίδιους ρόλους. Η ώρα για την

376. Σ. Γρηγοριάδης: *Ιστορία της δικτατορίας*, 1975, τόμος Α', σελ. 40.

377. Εισήγηση του εκπροσώπου του ΙΔΕΑ Γ. Παπαδόπουλου. Αναφέρεται από Ν. Κακαουνάκη: *2.650 μερόνικτα συνωμοσίας*, τόμος Α', Αθήνα 1976, Παπαζήσης, σελ. 17. Για τη γενικότερη αντίθεση μεταξύ στρατηγών και κατώτερων αξιωματικών, βλ. στο ίδιο, σελ. 18-21.

ολοκληρωτική επικράτηση του στρατού είχε έρθει. Οι τελευταίες προσπάθειες που θα καταβληθούν από τον Αγγελή για να ενημερωθεί και ο βασιλιάς αντιμετωπίζουν τη ζωνρή άρνηση των υπόλοιπων συνωμοτών<sup>378</sup>...

Η πραγματοποίηση του πραξικοπήματος περιέλαβε μόνο τους αξιωματικούς του «μικρού ΙΔΕΑ» και άφησε σαστισμένα τα στελέχη της Δεξιάς και τους βασιλικούς αξιωματικούς. Ωστόσο τίποτα καινοφανές δε συνέβη. Ο στρατός, λόγω αντικειμενικών συνθηκών όσο και λόγω υποκειμενικών λαθών, είχε παροτρυνθεί να αναλάβει το ρόλο του σωτήρα του έθνους. Η πολιτική αλλαγή του 1964 και η πλημμυρίδα πολιτικών, εργατικών και αγροτικών κινητοποιήσεων που την ακολούθησε έθεσαν για μία ακόμα φορά σε κίνδυνο την «τάξη» όπως την αντιλαμβάνονταν οι αξιωματικοί. Αυτή τη φορά, όμως, οι ιδεαίτες, εκμεταλλευόμενοι την αδυναμία των άλλων, ήταν αποφασισμένοι να επιβάλουν τη δική τους τάξη<sup>379</sup>. Το πρωινό της 21ης Απριλίου 1967 περνούσε πια στην ιστορία.

## Συμπεράσματα Πέμπτου Μέρους

Στο Πέμπτο Μέρος της εργασίας επιχειρήσαμε να εξετάσουμε τη θέση του στρατού μέσα στον κρατικό μηχανισμό

378. «Τι είναι αυτές οι σαχλαμάρες που μας λες;» αρχίζει να φωνάζει ο Λαδάς... «Άσε μας, ρε, ήσυχους, βασιλιάς και τρίχες!» Κακαουνάκης, σελ. 89-92.

379. Αλιβιζάτος, 1983, σελ. 269-270 και Λιναρδάτος: *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Ε', σελ. 445.



σμό από θεωρητική άποψη, όσο και να μελετήσουμε ορισμένα σημαντικά χαρακτηριστικά των ανώτερων ιεραρχικά μελών του ελληνικού στρατού της περιόδου 1949-1967, τα οποία συντέλεσαν στη διαμόρφωση συγκεκριμένων αντιλήψεων και στάσεων από την πλευρά των αξιωματικών.

Αρχικά αναφερθήκαμε στη φύση του κρατικού φαινομένου, υποστηρίζοντας πως το κράτος αποτελεί το υλικό αποτέλεσμα ενός συσχετισμού κοινωνικών δυνάμεων στα πλαίσια ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Το αστικό κράτος επιτελεί τρεις διακριτές λειτουργίες: α) τη συναινετική, β) την κατασταλτική και γ) την οικονομική.

Σε περιπτώσεις που για ορισμένους σοβαρούς λόγους απειληθεί η δυνατότητα απρόσκοπτης αναπαραγωγής των κυρίαρχων κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων είναι πολύ πιθανό να ενεργοποιηθούν τμήματα του σκληρού πυρήνα του κράτους, με κυριότερο το στρατό, και να υπάρξει διακοπή του κοινοβουλευτικού βίου.

Πέρα από τη μαρξιστική θέση για το στρατό, ασχοληθήκαμε και με τις απόψεις ορισμένων άλλων σημαντικών θεωρητικών του στρατού, οι οποίοι έχουν διατυπώσει πολλές και ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις. Σύμφωνα με αυτούς τους πολιτειολόγους η εσωτερική δομή του στρατιωτικού μηχανισμού παρουσιάζει τρία βασικά χαρακτηριστικά: α) ύπαρξη κεντρικού γραφειοκρατικού πυρήνα, β) ανάπτυξη ενός εσωτερικού πλαισίου στάσεων και συμπεριφορών (*esprit de corps*) ρητά καθορισμένων, γ) επιβολή ενός καθεστώτος αυστηρής πειθαρχίας, το οποίο εκπορεύεται από το ιεραρχικά προσδιορισμένο σύστημα οργάνωσης. Ορισμένοι από τους συγγραφείς θεωρούν ότι η συχνή παρέμβαση του στρατού στην πολιτική ζωή οφείλεται σε δυο λόγους: α) στον πολυταξικό χαρακτήρα του στρατού, που δεν επιτρέπει τη χρησιμοποίηση του οργανισμού αυτού προς όφελος της μίας ή της άλλης τάξης, β) στην άμεση πρόσβαση που έχουν οι αξιωματι-

κοί, λόγω της φύσης της απασχόλησής τους, στην κατοχή οπλικών συστημάτων και τεχνολογίας αιχμής.

Οι Finner και Huntington, μάλιστα, χρησιμοποιώντας την τυπολογία του Rostow υποστηρίζουν πως πρέπει η μελέτη να επικεντρωθεί στις υπανάπτυκτες κοινωνίες λόγω του ιδιαίτερα έντονου πολιτικού χαρακτήρα τους.

Ασκήσαμε κριτική στις θέσεις αυτές θεωρώντας ότι υποπίπτουν σε μεθοδολογικά σφάλματα παρόμοια με αυτά των θεωρητικών των ελίτ, αφού παραβλέπουν το γεγονός πως οι στρατιωτικές επεμβάσεις δεν αποτελούν μία πολιτική πράξη, αλλά κοινή συνισταμένη παραγόντων αντίδρασης του συστήματος σε οτιδήποτε πάει να διαταράξει την ισορροπία του.

Στη συνέχεια ασχοληθήκαμε με ορισμένα εμπειρικά δεδομένα, τα οποία περιέγραψαν όψεις της δράσης και της σύνθεσης του ελληνικού στρατού από το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι το πραξικόπημα. Διαπιστώθηκε πως η δημιουργία του ΙΔΕΑ ξεκινάει από τη Μέση Ανατολή και ότι από την αρχή οι αξιωματικοί θεωρούσαν ότι λειτουργούσαν ανεξάρτητα από την εξουσία του βασιλιά. Η νίκη στον εμφύλιο αναβάθμισε τη θέση των αξιωματικών μέσα στο πολιτικό σύστημα, πράγμα που εκφράστηκε με: α) το σχετικά αυτόνομο ρόλο που είχε ο στρατός, β) τον ιδεολογικό ρόλο που απέκτησε παρακάμπτοντας σε μεγάλο βαθμό τους «κλασικούς» ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους, γ) τη λειτουργία του παρασυντάγματος, που ενίσχυσε τη δύναμη των κατασταλτικών μηχανισμών και συνέτεινε στην όσμωση μεταξύ των παρακρατικών οργάνων και των επίσημων στρατιωτικών μονάδων. Παράλληλα η μαζική, λόγω του εμφυλίου, στρατολόγηση αξιωματικών ανέτρεψε τα προπολεμικά πρότυπα του «Έλληνα αξιωματικού που κατάγεται από παλιά γνωστή οικογένεια των Αθηνών». Πρόκειται, δηλαδή, για μία μεταλλαγή της δομής του στρατού, κατά την οποία οι αξιωματικοί δεν υπερασπίζονται το αστικό σύστημα επειδή προέρχονται

από αυτό, αλλά επειδή είναι οργανικά συνδεδεμένοι μαζί του λόγω της θέσης τους μέσα στον κρατικό μηχανισμό.

Ωστόσο η θέση που θα αποκτήσουν στη μετεμφυλιακή δομή της εξουσίας δε θα συμβαδίζει με τη στερημένη από κοινωνικής και οικονομικής άποψης ζωή που διάγουν οι Έλληνες αξιωματικοί.

Το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 δεν είναι παρά η διαλεκτική συμπύκνωση μιας σειράς από πρωτεύοντες (φρουρός του αστικού συστήματος) και δευτερεύοντες (συντεχνιακά αιτήματα, προσωπικές φιλοδοξίες κ.λπ.) λόγους για τους οποίους τα δομικά αίτια δημιουργούν τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη των συμπληρωματικών αιτιών. Η συνεχής ανάθεση στο στρατό του ρόλου της διατήρησης της «τάξης» οδήγησε στη δημιουργία πολλαπλών αιτημάτων από την πλευρά του, με αποτέλεσμα στο τέλος να αναλάβει να εγκαταστήσει τη δική του «τάξη».

## ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η μελέτη αυτή αποσκοπούσε στη διατύπωση μιας ερμηνείας για τα αίτια που οδήγησαν στην παρέμβαση του στρατού στις 21-4-67. Το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινηθήκαμε στηρίζεται στην πρωτοκαθεδρία της πάλης των τάξεων και αντιπαρατίθεται στις θεωρίες της εξάρτησης.

Αρχικά επιχειρήθηκε η παρουσίαση των κυριότερων απόψεων που έχουν διατυπωθεί για τα αίτια του πραξικοπήματος. Στη συνέχεια τους ασκήθηκε κριτική επισημαίνοντας τα αδύνατα σημεία τους. Η κριτική αυτή κυμάνθηκε σε δύο επίπεδα: α) στο θεωρητικό, ανασκευάζοντας τις απόψεις όσων αποδέχονται το αναλυτικό σχήμα της εξάρτησης περί «άμεσης επέμβασης» των αμερικανικών δυνάμεων στην προπαρασκευή του πραξικοπήματος, β) στο εμπειρικό, παραθέτοντας ιστορικό υλικό η ύπαρξη του οποίου αποδεικνύει την προτεραιότητα που είχαν οι ενδογενείς παράγοντες (διαμόρφωση της ταξικής πάλης στο εσωτερικό του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού) στις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις.

Στη συνέχεια επιχειρήθηκε η σκιαγράφηση των βασικών χαρακτηριστικών που διέκριναν τα τρία δομικά επίπεδα στη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Διαπιστώθηκε ότι η δημιουργία του θεσμικού πλαισίου του κράτους των εθνικο-

φρόνων με τις δύο βασικές συνιστώσες του, το Σύνταγμα του 1952 και το νομικό οπλοστάσιο που ο Ν. Αλιβιζάτος έχει ονομάσει «παρασύνταγμα», είχε συγκεκριμένες πολιτικές και οικονομικές επιπτώσεις για τους πολίτες που δεν ασπάζονταν την ιδεολογία της «εθνικοφροσύνης». Πολιτικές, γιατί η κρατική εξουσία τούς στερούσε μία σειρά από δημοκρατικά δικαιώματα, η κατοχή των οποίων ήταν απολύτως προφανής για οποιοδήποτε πολίτη άλλης ευρωπαϊκής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Οικονομικές, γιατί οι πολιτικοί αποκλεισμοί περιέκλειαν απαγορεύσεις και περιορισμούς ένταξης στην αγορά εργασίας, γεγονός που λειτουργούσε επικουρικά, δημιουργώντας έναν πολυάριθμο εφεδρικό στρατό εργασίας στο μοντέλο συσσώρευσης που υιοθετήθηκε από την άρχουσα τάξη και που είχε ως συνέπεια την καθήλωση των εισοδημάτων σε πολύ χαμηλά επίπεδα.

Η θέση που υποστηρίζουμε ως κομβικό σημείο της ανάλυσής μας είναι ότι η ύπαρξη του συγκεκριμένου πλαισίου λειτουργίας των νόμων της αγοράς συνετέλεσε σημαντικά στην ανάπτυξη των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων της περιόδου 1962-1967. Ειδικότερα έγινε αναφορά στο σχέδιο οικονομικής ανάπτυξης το οποίο συνέλαβε η ιθύνουσα τάξη της χώρας. Σύμφωνα με αυτό, αρχικά οι επιχειρηματίες βοηθήθηκαν σε σημαντικό βαθμό από την κρατική πολιτική επιδοτήσεων και από τη νομισματική κερδοσκοπία, πολλοί δε από αυτούς είχαν δημιουργήσει μέσω μαύρης αγοράς τις περιουσίες τους κατά τη διάρκεια της κατοχής. Στη συνέχεια η σοβαρή ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας βασίστηκε σε σημαντικό βαθμό στη μέγιστη δυνατή συμπίεση του εργατικού κόστους, πράγμα που σήμαινε χαμηλούς μισθούς, ουσιαστική ανυπαρξία καθεστώτος κοινωνικών ασφαλίσεων, μόνιμως δανειοδοτούμενα αγροτικά νοικοκυριά κ.λπ.

Η μαζική και διαρκής παρουσία του φαινομένου της φτώχειας, ενός φαινομένου που στον ελλαδικό χώρο πα-

ρουσιάζεται και στη σχετική —συγκριτικά με το επίπεδο διαβίωσης ίδιων επαγγελματικών κατηγοριών σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες— αλλά και στην απόλυτη μορφή του —αδυναμία κατάκτησης ενός στοιχειώδους επιπέδου αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης— είχε δύο, διαφορετικά στο χρόνο, πολιτικά αποτελέσματα. Σ' ένα πρώτο στάδιο (δεκαετία '50) η συντριπτική υπεροχή των μηχανισμών εξουσίας, καθώς και οι πρόσφατες μνήμες της ήττας στην εμφύλια αναμέτρηση ήταν αποτρεπτικές για οποιοδήποτε είδους πολιτική ή κοινωνική διεκδίκηση. Το πέρασμα του χρόνου και η εσωτερική όξυνση των αντιθέσεων τόσο στο εσωτερικό του άρχοντος συγκροτήματος όσο και στο επίπεδο των λαϊκών τάξεων είχαν καταλυτικά αποτελέσματα για τη μετεμφυλιακή ισορροπία δυνάμεων.

Η ανάλυση του πολιτικού συστήματος και του ρόλου του στρατού που επιχειρήθηκε στα δύο τελευταία τμήματα της εργασίας φανέρωσε τη συσχέτιση που υπάρχει μεταξύ των οικονομικών ανισοτήτων και των πολιτικών εξελίξεων. Η τριγωνική μορφή της πολιτικής εξουσίας (στρατός, Παλάτι, κυβέρνηση), στην οποία τον προεξάρχοντα ρόλο τον είχε ο στρατός, τέθηκε για πρώτη φορά σε αμφισβήτηση μετά τις εκλογές του 1961 με το ξεκίνημα του Ανένδοτου. Ο Γ. Παπανδρέου δεν πρέπει να είχε αντιληφθεί τη δυναμική αυτών των κινητοποιήσεων, που θα τις ακολουθήσουν σε λίγο και σημαντικές αγροτικές και εργατικές διαμαρτυρίες. Ο Καραμανλής, από την πλευρά, του κατανοώντας την αλλαγή των καιρών θα επιχειρήσει να ανατρέψει το συσχετισμό δύναμης προς όφελος μιας ισχυρής κυβέρνησης και θα αποτύχει. Η νίκη της ΕΚ με τη δυναμική την οποία ανέπτυξε ξεπερνούσε κατά πολύ τα στενά πλαίσια της μετεμφυλιακής περιόδου. Το κοινωνικό και πολιτικό κίνημα υπεράσπισης του Συντάγματος και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας δεν μπορούσε παρά να πολεμηθεί από τις δυνάμεις εκείνες που δημιούργημά τους ήταν το κράτος των εθνικοφρόνων. Η αποκατάσταση της

«τάξης» από το στρατό αποτελούσε την κατάληξη που απέρρευε από το συγκεκριμένο συσχετισμό δύναμης, κατά τον οποίο ο φρουρός του καθεστώτος είχε και τα μέσα αλλά και την αποφασιστικότητα να επιβάλει τη δική του «τάξη».

Επιχειρώντας να διατυπώσουμε, σχηματικά, τα βασικά συμπεράσματα της μελέτης μπορούμε ν' αναφερθούμε:

1) Στην εξέταση της επιχειρηματολογίας περί άμεσης παρέμβασης των ΗΠΑ στο πλαίσιο της γενικότερης θεωρητικής προβληματικής περί εξάρτησης, βάσει της οποίας οι πολιτικές εξελίξεις εξηγούνται ως απόρροια των σχέσεων κέντρου-περιφέρειας. Αυτό που προσπαθήσαμε να δείξουμε είναι ότι η ανασκευή του θεωρητικού σχήματος οδηγεί και στην απόρριψη κάθε είδους ερμηνείας των ιστορικών γεγονότων. Πολύ περισσότερο όταν υπάρχει ικανός όγκος εμπειρικού υλικού που να ενισχύει τη θεωρητική μεθοδολογία.

2) Στη διαπίστωση και υπογράμμιση της ύπαρξης σοβαρών κοινωνικών ανισοτήτων, μέσω της παράθεσης σημαντικού αριθμού στατιστικών δεδομένων. Ιδιαίτερα υπογραμμίζονται οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης της μεγαλύτερης κοινωνικής ομάδας, των αγροτών, η πολιτική μεταστροφή της οποίας επαρκούσε για να ανατραπεί το πολιτικό σκηνικό.

3) Στην επιλογή ως αναλυτικού εργαλείου της πάλης των τάξεων και στο συμπέρασμα ότι κατά τη διάρκεια της μετεμφυλιακής περιόδου οι κοινωνικές συγκρούσεις επικεντρώνονται γύρω από ζητήματα περιορισμού των οικονομικών ανισοτήτων και διεύρυνσης των πολιτικών ελευθεριών. Η θεσμική μορφή στην οποία αποκρυσταλλώθηκαν τα δύο αυτά αιτήματα είναι η υποστήριξη στην απρόσκοπτη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού. Η πλημυρίδα λαϊκών κινητοποιήσεων που ξεκινά με τον Ανένδοτο και συνεχίζεται μέχρι το τέλος του 1966 αποτελεί την ιστορική απόδειξη.

4) Κατά την περίοδο 1965-1967 έλαβε χώρα το φαινόμενο της γενικευμένης κρίσης και των τριών δομικών επιπέδων. Πρόκειται για την ενεργό αμφισβήτηση του μοντέλου οικονομικής κυριαρχίας (οικονομικό επίπεδο), της δομής των εξουσιαστικών σχέσεων (πολιτικό επίπεδο) και του ιδεολογικού πλαισίου του κράτους των εθνοκοφρόνων (ιδεολογικό επίπεδο). Η κρίση επικεντρώθηκε στο πολιτικό επίπεδο, το οποίο είναι το επίπεδο στο οποίο επιλύονται οι κοινωνικές διαμάχες.

5) Το πραξικόπημα είναι η δομική αντίδραση του συστήματος κυριαρχίας απέναντι στο κίνημα αμφισβήτησης της μετεμφυλιακής εξουσίας. Ένα κίνημα που δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι οδήγησε στη δημιουργία επαναστατικής κατάστασης, αλλά ούτε είναι δυνατό να περιοριστεί στην ανάδειξη των πολιτικών και μόνο αιτημάτων. Πρόκειται για προσπάθεια αναθεώρησης των όρων ενσωμάτωσης των κυριαρχούμενων τάξεων προς μία φιλολαϊκή κατεύθυνση.

6) Η θεωρητική αναφορά στο ρόλο του στρατού βοηθά να γίνουν κατανοητοί οι λόγοι για τους οποίους ισχυριζόμαστε ότι ο στρατός δεν ενήργησε κυρίως βάσει συντεχνιακών κινήτρων αλλά λειτουργώντας ως φρουρός του καθεστώτος. Οι συντεχνιακοί λόγοι είναι παρόντες, αλλά έχουν δευτερεύουσα σημασία.

Με άλλα λόγια, αυτό που επιχειρήθηκε να αποδειχτεί είναι ότι φαινόμενα σοβαρών πολιτικών κρίσεων, και στη συγκεκριμένη περίπτωση η δικτατορία της 21ης Απριλίου 1967, δεν μπορούν να έχουν ένα και αποκλειστικό αίτιο. Εφόσον υιοθετηθεί η ταξική πάλη ως βασικό μεθοδολογικό εργαλείο, οι οποιοσδήποτε αλλαγές που συμβαίνουν στο εποικοδόμημα δε συνιστούν παρά αποτελέσματά της. Κατ' αυτό τον τρόπο η ενέργεια των συνταγματαρχών δεν ήταν ούτε συνέπεια της συνωμοτικής δράσης πρακτόρων της CIA ή έστω άφρονων αξιωματούχων. Δεν ήταν επίσης κατάληξη διαμάχης μεταξύ διάφορων αστικών μερίδων ή τμημάτων του κρατικού μηχανισμού. Η σύγκρουση κοινω-

νικών (πολιτικών, ιδεολογικών, οικονομικών) συμφερόντων διαπερνά όλα τα δομικά επίπεδα ενός κοινωνικού σχηματισμού και επικεντρώνεται στο πολιτικό επίπεδο στο οποίο και επιλύονται οι ταξικές διαφορές. Έτσι η επιβολή της δικτατορίας πρέπει να συνδεθεί με τη δυναμική των κοινωνικών και πολιτικών κινητοποιήσεων της δεκαετίας του 1960. Μία δυναμική η οποία, εκφραζόμενη στο ιδεολογικό πεδίο με την άρνηση της ιδεολογίας της εθνοφροσύνης, στο πολιτικό πεδίο με την προσπάθεια αναβάθμισης του ρόλου της κυβέρνησης και στο οικονομικό πεδίο με τα αιτήματα για ουσιαστική ανακατανομή των εισοδημάτων, θα συναντήσει την ενεργή αντίδραση των κυρίαρχων δυνάμεων. Η τελική πράξη θα παιχτεί στο πολιτικό επίπεδο και οι στρατιωτικοί θα αναλάβουν δράση...

**ΣΥΝΤΟΜΗ ΑΝΑΦΟΡΑ  
ΤΩΝ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ  
ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΤΟΥ 1963  
ΜΕΧΡΙ ΤΟ ΠΡΑΞΙΚΟΠΗΜΑ ΤΟΥ 1967**

1963

- 3 Νοεμβρίου: Διεξάγονται εκλογές σε όλη τη χώρα. Τα τελικά αποτελέσματα έχουν ως εξής:
- |               |        |     |       |
|---------------|--------|-----|-------|
| ΕΝΩΣΗ ΚΕΝΤΡΟΥ | 42,04% | 138 | ΕΔΡΕΣ |
| ΕΡΕ           | 39,37% | 132 | »     |
| ΕΔΑ           | 14,54% | 30  | »     |
| ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΟΙ  | 3,74%  | 2   | »     |
- 30 Νοεμβρίου: Ο Μακάριος ζητά την αναθεώρηση ορισμένων άρθρων της Συνθήκης της Ζυρίχης.
- 9 Δεκεμβρίου: Ο Κ. Καραμανλής φεύγει για το Παρίσι. Ο λόγος πρέπει να αναζητηθεί κατ' αρχήν στη σύγκρουσή του με τα Ανάκτορα και έπειτα στην εκλογική αποτυχία της ΕΡΕ.
- 20 Δεκεμβρίου: Οι Τούρκοι καταλαμβάνουν στρατηγικές τοποθεσίες γύρω από τη Λευκωσία. Ταυτόχρονα, τουρκικά αεροπλάνα πετούν

πάνω από την κυπριακή πρωτεύουσα. Το βράδυ των Χριστουγέννων τουρκικά πλοία προσεγγίζουν τη Βόρεια Κύπρο.

30 Δεκεμβρίου: Ο Μακάριος καταγγέλλει συνολικά τη Συνθήκη της Ζυρίχης.

1964

25 Ιανουαρίου: Παρέμβαση του ΝΑΤΟ αποτρέπει τουρκική εισβολή στη Μεγαλόνησο.

26 Φεβρουαρίου: Διεξάγονται ξανά εκλογές με τα ακόλουθα αποτελέσματα:

ΕΝΩΣΗ ΚΕΝΤΡΟΥ	52,0%	171	ΕΔΡΕΣ
ΕΡΕ + ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΟΙ	35,2%	107	»
		(99+8)	
ΕΔΑ	11,1%	22	»

6 Μαρτίου: Πεθαίνει ο Παύλος και αναλαμβάνει βασιλιάς ο Κωνσταντίνος.

9 Μαρτίου: Απειλούν ξανά με απόβαση οι Τούρκοι στην Κύπρο.

6 Ιουλίου: Γίνονται οι δημοτικές εκλογές. Τα αποτελέσματα προκαλούν σοκ στην ΕΚ. Η μεταστροφή του εκλογικού σώματος προς τα αριστερά είναι σαφής. Στην Αθήνα ο υποψήφιος της ΕΔΑ λαμβάνει το 30% και έρχεται πρώτος, με δεύτερο τον υποψήφιο της ΕΡΕ που έλαβε 26,7%. Αξιοσημείωτο είναι ότι η ΕΔΑ, στην περιφέρεια της πρωτεύουσας, στις προηγούμενες εκλογές είχε πάρει μόνο 16%. Από την άλλη ο υποψήφιος της ΕΚ έπεσε στο

25,1% από 46% που είχε το κόμμα. Ακόμα, πρώτοι βγήκαν οι υποψήφιοι της ΕΔΑ στον Πειραιά, σε 13 δήμους της Αθήνας και σε πολλές μικρότερες πόλεις. Χαρακτηριστικά των διαθέσεων του εκλογικού σώματος είναι τα αποτελέσματα της Πάτρας. Εκεί πρώτος εξέλεγε ο υποψήφιος της ΕΡΕ με 37,3% από 29,4%, ακολούθησε ο υποψήφιος της ΕΔΑ με 34% από 9,4% και τρίτος ήταν ο υποψήφιος της ΕΚ με 28% από 51,2%!

1 Αυγούστου: Οι ελληνικές δυνάμεις επιτίθενται εναντίον των τουρκικών στην Κοφινού. Οι Τούρκοι αντέχουν και στις 6-8 αντεπιτίθεται η τουρκική αεροπορία. Ο Γ. Παπανδρέου ζητά από τον Γρίβα να σταματήσει την επίθεση, ενώ το Συμβούλιο Ασφαλείας κάνει τις ίδιες συστάσεις στην τουρκική πλευρά.

20 Αυγούστου: Η ελληνική κυβέρνηση απορρίπτει στο σύνολό του το Σχέδιο ΑΤΣΕΣΟΝ.

29 Νοεμβρίου: Τραγική κατάληξη έχουν οι εκδηλώσεις για την ανατίναξη της Γέφυρας του Γοργοπόταμου, όταν έκρηξη νάρκης προκαλεί το θάνατο 13 ατόμων και τον τραυματισμό πολλών άλλων. Τα αίτια της έκρηξης αυτής δεν έχουν ακόμα και σήμερα διαλευκανθεί.

1965

Στις αρχές του έτους αποκαλύπτεται το Σχέδιο ΠΕΡΙΚΛΗΣ, βάσει του οποίου η ΕΡΕ είχε διενεργήσει τις εκλογές της βίας και νοθείας του 1961.

- 11 Μαΐου: Έρχεται στην επιφάνεια η υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ.
- 7 Ιουλίου: Ο Κωνσταντίνος αρνείται να ορκίσει τον Γ. Παπανδρέου υπουργό Άμυνας.
- 15 Ιουλίου: Ο Γ. Παπανδρέου παραιτείται. Ο Γ. Νόβας ορκίζεται πρωθυπουργός. Ξεκινούν συλλαλητήρια διαμαρτυρίας πολιτών και φοιτητών σε ολόκληρη τη χώρα. Γίνονται αιματηρές συγκρούσεις με την αστυνομία και εκατοντάδες πολίτες τραυματίζονται και συλλαμβάνονται.
- 21 Ιουλίου: Κατά τη διάρκεια συλλαλητηρίου δολοφονείται ο Σ. Πέτρουλας.
- 6 Αυγούστου: Η βουλή καταψηφίζει την κυβέρνηση Νόβα.
- 20 Αυγούστου: Ορκίζεται πρωθυπουργός ο Η. Τσιριμώκος. Ακολουθούν βίαια επεισόδια μεταξύ αστυνομίας και διαδηλωτών.
- 25 Αυγούστου: Καταψηφίζεται από τη βουλή και η κυβέρνηση Τσιριμώκου.
- 24 Σεπτεμβρίου: Η κυβέρνηση Στεφανόπουλου παίρνει ψήφο εμπιστοσύνης από τη βουλή.

1966

- 16 Φεβρουαρίου: Σε όλη τη χώρα οργανώνονται συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας εναντίον της κυβέρνησης των αποστατών.
- Οκτώβριος: Αρχίζει η δίκη των υπευθύνων της δολοφονίας του Γρ. Λαμπράκη.
- Νοέμβριος: Αρχίζει η δίκη της υπόθεσης ΑΣΠΙΔΑ.
- 18 Δεκεμβρίου: Οι Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλος υπογράφουν, παρουσία του βασιλιά, κοινό πολιτικό μνημόνιο με τα εξής σημεία:
1. Τερματισμός της πολιτικής διαμάχης για τα γεγονότα του 1965.
  2. Πτώση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου και διορισμός υπηρεσιακής κυβέρνησης.
  3. Ψήφιση της απλής αναλογικής.
  4. Συνεργασία ΕΡΕ-ΕΚ σε περίπτωση που καμία παράταξη δεν κατακτήσει την απόλυτη πλειοψηφία στις προσεχείς εκλογές.
  5. Τερματισμός των επιθέσεων από την ΕΚ κατά των Ανακτόρων.
- 20 Δεκεμβρίου: Πτώση της κυβέρνησης Στεφανόπουλου.
- 22 Δεκεμβρίου: Ορκίζεται η κυβέρνηση Παρασκευόπουλου.

1967

- 30 Μαρτίου: Πτώση της κυβέρνησης Παρασκευόπουλου.
- 3 Απριλίου: Αναλαμβάνει πρωθυπουργός ο Π. Κανελλόπουλος.

ΧΡΟΝΟΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΚΥΡΙΟΤΕΡΩΝ  
ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΩΝ  
ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1964-1967

1964

*Ιανουάριος*

Οι χιονοπτώσεις καταστρέφουν από 30% μέχρι ολοκληρωτικά τις συγκομιδές εσπεριδοειδών.

*Φεβρουάριος*

19: Τα εσπεριδοειδή της Κορινθίας καταστρέφονται ολοσχερώς από τον παγετό.

*Μάρτιος*

5-8: Πραγματοποιούνται συγκεντρώσεις στο Παγγαίο και στο Μαυρολόφο, γιατί, σύμφωνα με πληροφορίες, οι τιμές των καπνών θα κυμαίνονταν σε επίπεδα χαμηλότερα των περυσινών.

21: Οι καπνοπαραγωγοί Πιερίας διαδηλώνουν μαζικά στην Κατερίνη.

26: Γίνεται συγκέντρωση καπνοπαραγωγών στη Νιγρίτα.

*Απρίλιος*

4: Πορεία εκατοντάδων καπνοπαραγωγών στην Ελασσόνα. Την ίδια μέρα 2.000 καπνοπαραγωγοί πραγματοποιούν την



τρίτη, αυτό το δεκαπενθήμερο, συγκέντρωση στην Κατερίνη.

17: Νέο συλλαλητήριο 2.000 καπνοπαραγωγών στην Κατερίνη. Αίτημα η απορρόφηση μέρους της παραγωγής από την ΕΟΚ.

20: Φρουτοπαραγωγοί διοργανώνουν συλλαλητήριο στη Σκύδρα. Στόχος του είναι η διοχέτευση στην αγορά του συνόλου της παραγωγής.

21: Με ογκώδες συλλαλητήριό τους οι πατατοπαραγωγοί της Μεσσηνίας ζητούν επιδότηση της πατάτας. Την ίδια μέρα καπνοπαραγωγοί των Σερρών καταλαμβάνουν το δρόμο Σερρών-Δράμας και διακόπτουν τη συγκοινωνία.

#### *Μάιος*

30: Χιλιάδες οικογένειες πλήττονται, όταν το χαλάζι καταστρέφει 70.000 στρέμματα καλλιεργημένης γης με σιτηρά, αμπέλια, καπνά, τεύτλα, καλαμπόκι, βαμβάκι.

#### *Αύγουστος*

22: Συλλαλητήριο αμπελουργών στη Νεμέα. Οι παραγωγοί διαμαρτύρονται πως, ενώ με τις καταστροφές από τον πάγο έχασαν το 80% της σοδειάς, οι αποζημιώσεις περιορίστηκαν στο 20-25%.

#### *Οκτώβριος*

5: 1.500 βαμβακοπαραγωγοί πραγματοποιούν συγκέντρωση στον Ορχομενό με αίτημα την καθιέρωση τιμής ασφαλείας σε κάθε κιλό βαμβάκι.

31: 2.000 βαμβακοπαραγωγοί και ορυζοπαραγωγοί, σε κοινή εκδήλωσή τους, κατηγορούν την κυβέρνηση για εγκατάλειψη των προϊόντων τους.

#### *Νοέμβριος*

3: Οι λεμονοπαραγωγοί της Αιγιαλείας συμμετέχουν σε ογκώδη συγκέντρωση διαμαρτυρίας για τη χαμηλή τιμή των λεμονιών.

#### *Δεκέμβριος*

17: Σοβαρότατα επεισόδια με 3 τραυματίες και 23 συλλήψεις αγροτών σημειώνονται στα Διαβατά Θεσσαλονίκης, όταν οι μπουλντόζες του Τομ Πάπας εισβάλλουν στα χωράφια τους για να τα απαλλοτριώσουν.

22, 27, 30: Τρεις συγκεντρώσεις των εσπεριδοπαραγωγών με αίτημα την αύξηση των τιμών των προϊόντων τους θα πραγματοποιηθούν αυτό το μήνα.

Την ίδια περίοδο οι φρουτοπαραγωγοί στην Πέλλα καταλαμβάνουν τις αποθήκες-ψυγεία και συγκεντρώνουν εκεί την παραγωγή των μήλων, διαμαρτυρόμενοι για τις εξευτελιστικές, όπως τις χαρακτηρίζουν, τιμές διάθεσης των μήλων εκ μέρους των εμπόρων.

#### 1965

#### *Ιανουάριος*

11, 13: Δύο εκδηλώσεις διαμαρτυρίας πορτοκαλοπαραγωγών πραγματοποιούνται αυτό το μήνα.

23: 2.000 αγρότες διοργανώνουν στη Βέροια εκδήλωση διαμαρτυρίας.

#### *Φεβρουάριος*

Οι κινητοποιήσεις των καπνοπαραγωγών κλιμακώνονται.

22: 5.000 καπνοπαραγωγοί αποκλείουν το δρόμο Σερρών-Δράμας και πραγματοποιούν πορεία οχτώ χιλιομέτρων. Την επομένη νέο συλλαλητήριο 2.500 καπνοπαραγωγών διεξάγεται στη Νέα Ζίχνη.

25: Τα πράγματα παίρνουν δραματική τροπή, όταν συγκέντρωση 2.500 καπνοπαραγωγών του νομού Σερρών καταλήγει σε συγκρούσεις με την αστυνομία, με αποτέλεσμα να υπάρξουν 29 τραυματίες και 23 συλληφθέντες.

*Ιούνιος*

22: Ογκώδες συλλαλητήριο 8.000 καπνοκαλλιεργητών οργανώνεται στο Αγρίνιο.

*Ιούλιος-Σεπτέμβριος*

Σε ολόκληρο το διάστημα της πολιτικής κρίσης ο πληθυσμός της υπαίθρου εκφράζει, με συγκεντρώσεις και εκδηλώσεις διαμαρτυρίας, την αντίθεσή του στην υποβάθμιση του κοινοβουλίου και στις επεμβάσεις του Θρόνου.

*Σεπτέμβριος*

Ξαναρχίζουν οι αγροτικές διαμαρτυρίες με συλλαλητήριο 1.000 αγροτών στις Σέρρες.

*Νοέμβριος*

5: 7.000 καπνοπαραγωγοί συμμετέχουν σε συλλαλητήριο στο Δοξάτο της Δράμας και «προετοιμάζουν», κατά κάποιο τρόπο, το έδαφος για τα δύο μεγάλα συλλαλητήρια που θα ακολουθήσουν.

25: 30.000 αγρότες συγκεντρώνονται στις Σέρρες. Ύστερα από λίγες μέρες ένα εξίσου ογκώδες συλλαλητήριο πραγματοποιείται στη Δράμα (2-12-1965).

1966

*Φεβρουάριος*

18: Συλλαλητήριο πολλών χιλιάδων καπνοπαραγωγών διοργανώνεται στον Λαγκαδά.

28: 5.000 αγρότες του Πύργου συγκεντρώνονται θέτοντας οικονομικά αιτήματα.

*Μάρτιος*

13: Η επέτειος της εξέγερσης του Κιλελέρ μεταβάλλεται σε ημέρα αγωνιστικής διαμαρτυρίας των αγροτών για τις χαμηλές τιμές των προϊόντων τους.

24: 5.000 καπνοπαραγωγοί στη Νιγρίτα διαμαρτύρονται κατά της αγροτικής πολιτικής.

28: 15.000 καπνοπαραγωγοί με μαύρες σημαίες συγκεντρώνονται στη Δράμα.

*Ιούνιος*

1: Διοργανώνονται συλλαλητήρια σιτοπαραγωγών σε όλη τη χώρα με σκοπό την ανάκληση της χαμηλής τιμής του σιταριού.

12: 10.000 σιτοπαραγωγοί διασπούν με τρακτέρ τις αστυνομικές γραμμές και εισβάλλουν στη Θεσσαλονίκη.

*Ιούλιος*

10: Οι σιτοπαραγωγοί προσπαθούν να επαναλάβουν την προηγούμενη ενέργειά τους. Όμως αυτή τη φορά η αστυνομία ανοίγει πυρ και τραυματίζει 150 καλλιεργητές. Γενική αγανάκτηση επικρατεί σε όλη τη χώρα γι' αυτό το γεγονός και οργανώνονται διαμαρτυρίες σε πολλές πόλεις.

*Αύγουστος*

1: Συλλαλητήρια σταφιδοπαραγωγών οργανώνεται στο Ηράκλειο και τον Πύργο.

*Νοέμβριος*

4: 10.000 αγρότες πραγματοποιούν καινούριο συλλαλητήριο στο Αγρίνιο.

1967

*Φεβρουάριος*

16: 3.000 καπνοπαραγωγοί ζητούν 30% αύξηση στην τιμή του καπνού στις Σέρρες.

23: Συλλαλητήριο με συμμετοχή χιλιάδων καπνοπαραγω-

γών και ανάλογα αιτήματα με το προηγούμενο πραγματοποιείται στη Δράμα.

27: Κλιμακώνοντας τις κινητοποιήσεις τους οι καπνοπαραγωγοί οργανώνουν συλλαλητήριο στην Καβάλα με τη συμμετοχή 20.000 ατόμων.

### *Μάρτιος*

22: Η ημέρα αυτή αποτελεί ίσως ημερομηνία-σύμβολο πάλης των αγροτικών στρωμάτων, όταν 10.000 καπνοπαραγωγοί στην περιοχή της Κατερίνης καταλαμβάνουν 66 χιλιόμετρα της Εθνικής Οδού, απλώνοντας 2.000 δέματα καπνού στα σταυροδρόμια.

Σημ.: Η παράθεση των αγροτικών κινητοποιήσεων αφορά τις μεγαλύτερες και μαζικότερες από αυτές.

## ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

*Οικονομικός Ταχυδρόμος, 7-11-63:*  
«Προέχει το αγροτικό πρόβλημα»

Το βασικότερο πολιτικό συμπέρασμα από τας διεξαχθείσας την παρελθούσαν Κυριακήν εκλογάς διά ανάδειξιν νέας Βουλής είναι η μεγάλη μεταστροφή του αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος και ουσιαστικώς έδωσε την νίκη εις την ΕΚ. Είναι χαρακτηριστικόν, εις όλας τας αγροτικάς περιφέρειάς εσημειώθη φθορά του μέχρι και του παρελθόντος Ιουνίου κυβερνώντος κόμματος υπέρ της ΕΚ και η αναμφισβήτητη αυτή μεταστροφή του αγροτικού πληθυσμού δεν είναι δυνατόν παρά να αποτελή μία αποδοκιμασία της αγροτικής πολιτικής την οποίαν εφήρμοσε η ΕΡΕ κατά την περίοδο κατά την οποία διακυβερνούσε τη χώρα.

Εκεί όμως όπου κυρίως απέτυχεν η ΕΡΕ ήτο το θέμα της διαθέσεως της αγροτικής παραγωγής. Και τούτο ακριβώς είναι το κρίσιμον πρόβλημα διά τον αγρότην. Η αύξησις της γεωργικής παραγωγής, εφόσον δεν συνοδεύεται με την σκόπιμον πολιτική, η οποία θα καθιστά δυνατήν την πώλησίν της μέσω της οποίας και ουσιαστικώς πραγματοποιεί το εισόδημά του ο αγρότης, ημπορεί να παρέχη την ευχέρειαν υπολογισμού υψηλού εισοδήματος, αλλά τούτον είναι απλώς λογιστικόν, ουδεμίαν σχέσιν έχει πράγματι με το πραγματικό εισόδημα, το οποίο πράγματι καρπούται ο παραγωγός και με το βιοτικό επίπεδόν του. Και τούτο βεβαίως ανεξαρτήτως του ότι το γεωργικό εισόδημα —ως

συλλαμβάνεται μέσω του όγκου παραγωγής ανεξαρτήτως της διαθέσεως ή μη των γεωργικών προϊόντων— κατά την από το 1955 περίοδο μέχρι σήμερα εσημείωσεν μικράν αύξησιν κατά πολύ μικροτέραν της επιτευχθείσης εις τους λοιπούς τομείς, με συνέπειαν την χειροτέρευσιν της σχέσης μεταξύ εισοδήματος των αγροτών και εισοδήματος των λοιπών τάξεων του πληθυσμού.

Υπό το πρίσμα των διαπιστώσεων αυτών είναι προφανής η ανάγκη όπως η νέα κυβέρνηση, επανορθούσα τα σφάλματα των κυβερνήσεων της ΕΡΕ, αποδώσῃ την πρόψουσαν σημασίαν εις το όλον αγροτικόν πρόβλημα. Και εις τη γενικὴν αντιμετώπισίν του η πολιτικὴ διαθέσεως της γεωργικῆς παραγωγῆς ασφαλῶς αποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς σπουδαιότερας πλευράς του.

## Πίνακας 1

*Αναλογία ενός γιατροῦ ἀνά ἀριθμὸ κατοίκων σε κάθε νομὸ*

Νομὸς	Αναλογία ενός γιατροῦ σε ἀριθμὸ κατοίκων
Αττικῆς	359
Θεσσαλονικῆς	556
Αχαΐας	1.197
Κυκλάδων	1.265
Φθιώτιδας	1.449
Ζακύνθου	1.538
Ιωαννίνων	1.690
Ηλείας	1.725
Τρικάλων	1.815
Καρδίτσας	2.179
Ευρυτανίας	2.206
Κοζάνης	2.327
Ξάνθης	2.488
Κιλκίς	2.507
Πρέβεζας	2.605
Ροδόπης	2.730
Αιτωλοακαρνανίας	2.806
Έβρου	2.972
Θεσπρωτίας	3.257

*Πηγή: Ελληνική Αριστερά, τ. 7, σελ. 82.*

Πίνακας 2  
Εξωτερική Μετανάστευση

Περιοχή	Πληθυσμός (1961)	Μόνιμα μεταναστεύσαντες (1961-1963)	Ποσοστό επί του πληθυσμού
Θράκη	357.000	17.844	5,0%
Ήπειρος	353.000	15.271	4,3%
Μακεδονία	1.891.000	76.597	4,0%
Αιγαίο	457.000	13.426	2,9%
Ιόνιο	214.000	5.546	2,6%
Πελοπόννησος	1.096.000	22.672	2,1%
Περιφέρεια πρωτεύουσας	1.853.000	37.563	2,0%
Θεσσαλία	695.000	9.840	1,4%
Κρήτη	483.000	5.950	1,2%
Λοιπή Στερεά-Εύβοια	971.000	7.272	0,7%
Μη δηλώσαντες	-	30.792	-
Σύνολο	8.390.000	242.963	2,9

Πηγή: Οικονομικός Ταχυδρόμος στις 25-6-1964.

Πίνακας 3  
Απεργιακοί δείκτες σε ΕΟΚ και Ελλάδα 1960-1967  
(αριθμός απεργίας ανά 1.000 μισθωτούς)

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Ελλάδα	66,6	72,3	105,5	271,7	252,9	316,7	519,7	83,1
ΕΟΚ	142,7	240,9	409,7	285,1	190,4	121,7	212,2	162,4
Βέλγιο	131,4	36,2	106,5	97,2	119,9	18,9	144,1	39,1
Γαλλία	82,6	200,9	146,9	462,8	121,7	47,8	123,0	204,9
Δ. Γερμανία	1,9	2,9	21,6	68,8	0,6	1,8	1,0	14,8
Δανία	37,4	1417,0	9,0	14,5	7,4	102,8	6,5	4,2
Ιρλανδία	123,7	580,7	160,1	359,6	520,9	527,6	748,4	174,4
Ιταλία	463,9	775,9	1782,1	893,9	702,0	375,0	776,0	464,0
Μ. Βρετανία	138,3	139,3	265,1	80,2	94,7	121,7	99,8	116,0
Ολλανδία	140,5	7,4	2,7	11,3	9,6	11,9	2,8	1,3

Πηγή: Χ. Βερναρδάκης-Γ. Μαυρής: *Ιουλιανά 1965: «Ο ελληνικός Μάης»*  
Πίνακας 16, σελ. 98, στο *Θέσεις*, τ. 26.

Πίνακας 4  
Εισόδημα φτωχότερης περιοχής κάθε κράτους σαν ποσοστό  
του εισοδήματος της πλουσιότερης περιοχής του κράτους

Χώρα	Ποσοστό
Αυστρία	50%
Βέλγιο	65%
Δανία	66%
Γαλλία	26%
Δυτ. Γερμανία	40%
Ελβετία	35%
Ελλάδα	16%
Ιταλία	29%
Ολλανδία	64%
Πορτογαλία	21%
Ιαπωνία	31%
Μ. Βρετανία	31%

Πηγή: *Ελληνική Αριστερά*, τ. 4-5.

Πίνακας 5  
Δομές Δημοσίων Εσόδων, 1961

	Φόρος των εταιρειών	Φόρος περιουσιών	Φόρος εισοδήματος	Φόρος κατανάλωσης, συναλλαγών, δασμοί	Εισφορές κοινωνικής ασφάλισης	Λοιπά	Σύνολο
Ελλάδα	2,1	1,1	11,6	60,1	23,6	1,5	100
Ην. Βασίλειο	4,0	9,5	35,5	34,6	13,2	3,2	100
Δ. Γερμανία	6,9	1,6	19,7	32,7	27,2	11,9	100
Γαλλία	6,0	1,0	14,7	44,8	26,2	7,3	100
Ολλανδία	10,4	0,5	27,4	29,3	27,1	5,3	100
Σουηδία	-	-	52,8	33,8	12,3	1,1	100
Ιταλία	2,1	-	11,2	46,6	33,4	6,7	100
ΗΠΑ	16,3	13,2	32,3	21,4	14,2	2,6	100
Ιαπωνία	26,8	5,7	20,3	33,1	12,4	1,5	100

Πηγή: Γ. Παπαντωνίου: Διανομή του εισοδήματος και συσσώρευση του κεφαλαίου, 1979, Πίνακας 1.6, σελ. 33.

Πίνακας 6  
Αναλογία ραδιοφώνων ανά 1.000 κατοίκους

ΗΠΑ	944
Καναδάς	452
Σουηδία	367
Δανία	333
Δ. Γερμανία	308
Μ. Βρετανία	290
Ιρλανδία	174
Ιαπωνία	157
Ιταλία	126
Πορτογαλία	93
Ισπανία	90
Ελλάδα	81

Πηγή: Αυγή στις 27-9-1964.

Πίνακας 7  
Αναλογία αυτοκινήτων ανά 100 κατοίκους

Αυστρία	9,8
Βέλγιο	13,4
Γαλλία	17,6
Δ. Γερμανία	14,9
Δανία	14,4
Ελλάδα	1,0
Ελβετία	13,9
Ην. Βασίλειο	15,9
Ιρλανδία	9,1

Πηγή: Οικονομικός Ταχυδρόμος στις 26-1-1967.

## Πίνακας 8

Ποσοστιαία κάλυψη για δημόσια νοσοκομειακή περίθαλψη  
(1960)

Αυστραλία	77
Αυστρία	78
Βέλγιο	58
Καναδάς	68
Δανία	95
Φιλανδία	100
Γαλλία	85
Γερμανία	86
Ιρλανδία	85
Ιαπωνία	-
Λουξεμβούργο	100
Ολλανδία	71
Νέα Ζηλανδία	100
Νορβηγία	100
Σουηδία	100
Ελβετία	72
ΗΠΑ	-
Βρετανία	-
Ιταλία	87
Ισπανία	50
Πορτογαλία	18
Ελλάδα	30
Μέσος όρος	75.3

Πηγή: ΟΟΣΑ.

## Πίνακας 9

Αριθμός εκταρίων που αντιστοιχούν  
σε μία θεριζοαλωνιστική μηχανή

Χώρα	1951	1960
ΗΠΑ	96	73
Καναδάς	206	130
Ην. Βασίλειο	172	63
Ιρλανδία	360	111
Δανία	2365	133
Νορβηγία	-	40
Σουηδία	125	57
Φιλανδία	2170	226
Ολλανδία	409	127
Βέλγιο	-	187
Λουξεμβούργο	-	77
Γαλλία	1357	208
Γερμανία	-	77
Ελβετία	-	268
Αυστρία	2900	117
Ιταλία	-	1505
Γιουγκοσλαβία	8732	1040
Ελλάδα	3100	914
Τουρκία	-	2240
Ισπανία	-	1574
Πορτογαλία	-	5250

Πηγή: ΟCDE, Problèmes de la main-d' oeuvre agricole, σελ. 50.



## Πίνακας 10

Πυκνότητα, συχνότητα, χαμένες μέρες εργασίας

Έτος	Πυκνότητα*	Συχνότητα**	Χαμένες ημέρες***
1953	79	18	108
1954	45	16	36
1955	45	19	62
1956	-	-	-
1957	100	15	124
1958	78	10	94
1959	35	8	50
1960	46	11	68
1961	43	9	72
1962	46	15	104
1963	80	18	265
1964	130	32	274
1965	200	34	355
1966	269	47	550
1967****	69	7	87

## Μέσος όρος περιόδου

1953-1962	57	13	80
1963-1966	170	33	361

\* Αριθμός Απεργιών ανά 1.000 μισθωτούς απασχολούμενους.

\*\* Αριθμός Απεργιών ανά 100.000 μισθωτούς.

\*\*\* Αριθμός Χαμένων Ημερών Εργασίας ανά 1.000 μισθωτούς.

\*\*\*\*Μέχρι 20-4-67.

Πηγή: Υπουργείο Εργασίας και Χ. Ιωάννου: *Το εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1955-67, 1993, αδημοσίευτη εργασία, Πίνακας 6, σελ. 32.*

## Πίνακας 11

Απεργίες ανά 100 βιομηχανικά καταστήματα:  
Συχνότητα, Διασπορά και σταθερότητα 1962-1967

Έτος	Απεργίες ανά 100 καταστήματα*	Συντελεστής μεταβλητικότητας**	R-square***
1962		293.76	1.000
1963		139.23	.839
1964		177.42	.746
1965		155.73	.776
1966		248.28	.822
1967****			.917

\* Μέσος όρος στους 20 διημέριους κλάδους της βιομηχανίας.

\*\*Μεταβλητικότητα μεταξύ των 20 βιομηχανικών κλάδων.

\*\*\*Ο συντελεστής σταθερότητας προκύπτει με την ανάλυση παλινδρόμησης της απεργιακής επίδοσης των βιομηχανικών κλάδων κατά ζεύγη, με ένα σταθερό έτος βάσης. Αριθμός παρατηρήσεων=20, δηλαδή οι κλάδοι της βιομηχανίας.

\*\*\*\*Ιανουάριος-Απρίλιος.

Πηγή: Ίδια με τον προηγούμενο πίνακα.

Πίνακας 12  
Εξέλιξη των επενδύσεων του 2687  
1960-1975  
(000 δολ.)

Έτος	Σύνολο κεφαλαίων
1960	5.976
1961	7.345
1962	12.853
1963	30.699
1964	43.732
1965	72.211
1966	48.438
1967	62.804
1968	29.467
1969	20.746
1970	40.186
1971	43.816
1972	27.284
1973	133.508
1974	254.382

Πηγή: Π. Ρουμελιώτης: Πολυεθνικές επιχειρήσεις και υπερκοστολογίες και υποκοστολογίες στην Ελλάδα, 1978, σελ. 119.

Πίνακας 13  
Ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου  
ως ποσοστό (%) του ΑΕΠ

1960	21,9%
1961	24,0%
1962	24,1%
1963	24,7%
1964	29,5%
1965	30,9%
1966	26,9%
1967	26,3%
1968	27,6%
1969	31,6%

Πηγή: Μ. Δελιβάνη-Νεγρεπόντη: Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας, σελ. 66, Πίνακας 12.

Πίνακας 14  
Ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου  
στο δευτερογενή τομέα παραγωγής

Έτος	Σύνολο (εκατομ. δρχ.)	% μεταβολής σε σχέση με το προηγούμενο
1960	13.862	-
1961	15.239	10,0%
1962	17.843	17,0%
1963	18.834	5,5%
1964	23.679	25,7%
1965	27.853	17,6%
1966	26.843	-3,6%
1967	26.069	-2,9%
1968	32.993	24,0%
1969	39.684	20,3%

Πηγή: Υπολογισμοί δικοί μας, για τα ποσοστά, από Μ. Δελιβάνη-Νεγρεπόντη: Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας, Πίνακας V, σελ. 495.

Πίνακας 15  
 Ποσοστιαία διάρθρωση των ακαθάριστων επενδύσεων  
 παγίου κεφαλαίου ανάλογα με το φορέα επένδυσης

Ετη	Ακαθάριστες επενδύσεις παγίου κεφαλαίου	Ιδιωτικές	Δημόσιες	Ιδιωτ. επενδύσεις ως % στο σύνολο των Α.Ε.Π.Κ.	% δημοσίων επενδύσεων στο σύνολο των Α.Ε.Π.Κ.
1960	29.121	19.264	9.857	66,15%	33,85%
1961	31.147	19.703	11.773	63,26%	36,74%
1962	34.128	22.216	11.912	65,09%	34,91%
1963	35.996	24.557	11.439	68,22%	31,78%
1964	43.445	30.826	12.619	70,95%	29,05%
1965	49.005	35.072	13.931	71,57%	28,43%
1966	50.567	36.610	13.957	72,40%	27,60%
1967	49.770	34.315	15.455	68,55%	31,05%
1968	63.397	43.863	16.534	72,62%	27,38%
1969	71.653	51.091	20.562	71,30%	28,70%
1970	70.663	50.737	19.926	71,80%	28,20%
1971	80.558	55.112	25.446	68,41%	31,59%
1972	92.977	64.122	28.855	68,97%	31,03%
1973	100.093	72.187	27.906	72,12%	27,88%

(Οι τιμές σε εκατομμύρια δραχμές.)

Πηγή: Μ. Δελιβάνη-Νεγρεπόντη: *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, Πίνακας 20, σελ.75.

Πίνακας 16  
 Ο ελληνικός εμπορικός στόλος  
 ως % του ελληνόκτητου εμπορικού στόλου

Έτος	%
1960	44,1
1961	48,4
1962	50,9
1963	46,2
1964	43,9
1965	39,1
1966	39,8
1967	36,9
1968	38,6
1969	41,4
1970	43,8
1971	45,3
1972	48,9
1973	54,9

Πηγή: Ε. Θανοπούλου: *Ελληνική & Διεθνής Ναυτιλία*, 1994, σελ. 138.

Πίνακας 17  
Αριθμός πλοίων  
και χωρητικότητα ελληνικού εφοπλιστικού στόλου

Έτος	Αριθμός	Χωρητικότητα σε χιλ. τόνους
1960	1.043	4.529
1961	1.165	5.439
1962	1.232	6.537
1963	1.314	7.094
1964	1.442	6.888
1965	1.570	7.137
1966	1.739	7.163
1967	1.848	7.433
1968	1.945	7.416
1969	2.104	8.581
1970	2.319	10.952
1971	2.543	13.066
1972	2.826	15.329
1973	3.113	19.295
1974	3.145	
1975	3.216	

Πηγή: 1) Στατιστική Εμπορικής Ναυτιλίας; 2) Γιάννης Μηλιός: *Ο ελληνικός...* Πίνακας 43, σελ. 459. 3) Ε. Θανοπούλου, 1994, σελ. 93.

Πίνακας 18  
Σχέση άμεσης και έμμεσης φορολογίας

Χώρα	Άμεσοι	Έμμεσοι
ΗΠΑ	86,2	13,8
Σουηδία	61,9	38,1
Αυστραλία	61,8	38,2
Καναδάς	60,8	39,2
Δ. Γερμανία	60,0	40,0
Βέλγιο	54,0	46,0
Μ.Βρετανία	53,9	46,1
Αργεντινή	48,6	51,4
Γαλλία	48,0	52,0
Ιταλία	41,0	59,0
Ιαπωνία	38,8	61,2
Ελλάδα	20	80

Πηγή: Αυγή στις 12-12-1965.

Πίνακας 19  
Σχέση ελληνικού και κοινοτικού ΑΕΠ σε δολάρια ΗΠΑ

Έτος	Ελλάδα	ΕΟΚ	%
1961	1.037	3.046	30,3
1962	1.043	3.521	29,6
1963	1.144	3.556	32,3
1964	1.234	3.754	32,9
1965	1.344	3.883	34,6
1966	1.415	3.990	33,5
1967	1.476	4.092	36,0

Πηγή: Γ. Μηλιός: *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, Πίνακες 12-13, σελ. 437-440.

Πίνακας 20

Κατανάλωση κρέατος, γάλακτος και αβγών ετησίως ανά άτομο

Χώρα	Κρέας	Γάλα	Αβγά
ΗΠΑ	96	8	19
Μ. Βρετανία	76	8	15
Δανία	68	9	11
Αυστρία	60	7	12
Γαλλία	73	6	11
Βέλγιο	58	5	15
Δ. Γερμανία	60	6	13
Ισραήλ	35	4	19
Γιουγκοσλαβία	30	4	3
Ιταλία	28	4	9
Ελλάδα	23	5	6

Πηγή: Αυγή στις 8-10-1964.

Πίνακας 21

Σχολική Κατάρτιση (1961)

Επίπεδο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο
Ανωτάτη Παιδεία	2,9	0,9	1,8
Μέση Παιδεία	8,2	5,1	7,4
Απόφοιτοι Δημοτικού	58,9	34,4	43,5
Μη απόφοιτοι Δημοτικού	22,4	32,3	28,9
Αγράμματοι	7,6	27,3	18,4

Πηγή: Γ. Σαμαράς: Κράτος και..., σελ. 242.

Πίνακας 22

Κατανάλωση σε Υπηρεσίες

	Αγροτικά νοικοκυριά 1963-1964 (μέσος αριθμός ατόμων 4)	Αστικά νοικοκυριά 1957-1958 (μέσος αριθμός ατόμων 3,8)
Σύνολο αγορών	468,40	860,9
Δαπάνη κατοικίας	59,10	100,4
Διατροφή	80,95	349,8
Είδη ενδύσεως-υποδήσεως	75,12	109,9
Διαρκή αγαθά οικιακής χρήσεως	34,87	28,5
Ιατρική περίθαλψη και φάρμακα	25,52	97,0
Μόρφωση-Εκπαίδευση	8,72	16,3
Αναψυχή	5,75	24,9

Πηγή: Οικονομικός Ταχυδρόμος στις 16-6-1966.

Πίνακας 23  
Μέση κατανάλωση ανά επαγγελματική κατηγορία  
(1964)

Κατηγορίες κατανάλωσης	Ελεύθεροι επαγγ/τίες	Δ/ντές- Διοικητικά Στελέχη	Υπάλληλοι	Πωλητές	Εργάτες
	(1)	(1)	(1)	(1)	(1)
	(2)	(2)	(2)	(2)	(2)
Κατοικία	172	413	212	179	69
	405	1261	258	167	211
Διατροφή	449	438	268	291	298
	757	851	622	516	448
Καπνός-οινοπνευματώδη	45	103	60	58	41
	77	111	79	69	56
Ένδυση-Υπόδηση	281	313	173	125	102
	322	354	187	245	125
Διαρκή	71	56	29	35	67
	168	371	172	133	60
Υγεία	31	96	48	79	42
	367	271	211	159	91
Εκπαίδευση-Αναψυχή	27	20	36	41	
Διάφορα	126	32	85	54	24
	484	383	201	144	117
Απολαβές σε είδος	310	255	266	315	222
	298	278	227	301	258
Μεταφορές	78	66	39	97	45
	254	189	123	91	52
Σύνολο δαπανών	1280	1537	1050	959	708
	2834	3791	1857	1524	1160
Σύνολο δαπανών και απολαβών σε είδος	1590	1492	1316	1274	930
	1312	4069	2084	1825	1418

Κατηγορίες κατανάλωσης	Αγρότες	Υπηρεσίες	Μη εργαζόμενοι
	(1)	(1)	(1)
	(2)	(2)	(2)
Κατοικία	46	74	67
	74	138	452
Διατροφή	157	245	209
	446	482	557
Καπνός-οινοπνευματώδη	31	47	32
	82	60	54
Ένδυση-Υπόδηση	70	91	73
	405	130	185
Διαρκή	37	29	40
	96	79	59
Υγεία	22	25	36
	137	101	167
Εκπαίδευση-Αναψυχή	14	11	14
Διάφορα	20	18	20
	79	99	118
Απολαβές σε είδος	245	188	241
	171	152	258
Μεταφορές	17	19	30
	76	124	95
Σύνολο δαπανών	417	559	511
	1395	1213	1687
Σύνολο δαπανών και απολαβών σε είδος	662	747	752
	1566	1365	1945

Σημ.: Τα πρότυπα κατανάλωσης επαγγελματικών ομάδων στις ημιαστικές-αγροτικές περιοχές το 1964 φαίνονται στη στήλη (1), ενώ τα αντίστοιχα πρότυπα στις αστικές περιοχές στη στήλη (2). Ειδικά στον τομέα υγείας-εκπαίδευσης-αναψυχής στην κατανάλωση των αστικών νοικοκυριών υπάρχει ένα ενιαίο νόμισμα και όχι δύο, όπως συμβαίνει με την κατανάλωση των αγροτικών νοικοκυριών.

Πηγή: Β. Καραποστόλης: *Η καταναλωτική...*, Πίνακες 34-35, σελ.333-334.

Πίνακας 24

Μορφωτική σύνθεση του πληθυσμού ανά γεωγραφική περιοχή

Εκπαίδευση	Πρωτεύουσα	Αστικές	Ημιαστικές	Αγροτικές
Απόφοιτοι Ανωτ. Σχολών	4,0%	3,3%	1,2%	0,06%
Απόφοιτοι γυμνασίου	17,4%	10,2%	4,3%	1,60%
Απόφοιτοι δημοτικού	46,5%	6,8%	43,6%	39,80%
Αγράμματοι- Αναλόφαβητοι	32,1%	40,7%	50,9%	58,54%

Πηγή: Ελληνική Αριστερά, τεύχος 11-12, σελ. 32.

Πίνακας 25

Αναλογία μαθητών ανά δάσκαλο και ανά διδακτήριο

Περιοχή	Μαθητές που αναλογούν σε ένα δάσκαλο	Μαθητές που αναλογούν σε ένα διδακτήριο
Πρωτεύουσα	29	443
Πελοπόννησος	130	1009
Στερεά-Εύβοια	147	1057
Ιόνια	157	1282
Ήπειρος	228	1543
Θεσσαλία	150	1368
Μακεδονία	115	1189
Θράκη	174	1179
Νήσοι Αιγαίου	126	926
Κρήτη	108	1025

Πηγή: Ελληνική Αριστερά, τεύχος 11-12, σελ. 33.

Πίνακας 26

Αναλογία ατόμων που αντιστοιχούν  
σε μια κλίνη και σε ένα γιατρό ανά γεωγραφικό διαμέρισμα  
(1962)

Περιοχή	Μία κλίνη σε άτομα	Ένας γιατρός σε άτομα
Πρωτεύουσα	72	359
Στερεά και Εύβοια	505	1748
Πελοπόννησος	331	1303
Ιόνια	194	1446
Θεσσαλία	360	1508
Μακεδονία	213	1102
Θράκη	548	2764
Νησιά Αιγαίου	221	1196
Κρήτη	215	1251
Ήπειρος	389	1955

Πηγή: Ελληνική Αριστερά, τεύχος 11-12, σελ. 34.

## Πίνακας 27

Εσωτερική μετανάστευση.  
Διακίνηση πληθυσμού 5 χρόνια και άνω κατά περιοχές  
1961 (χρόνος απογραφής)

Περιοχή διαμονής κατά το χρόνο της απογραφής	Αναχώρησαν		Εγκαταστάθηκαν	
	χιλ.	%*	χιλ.	%*
1. Αστικές περιοχές	169,3	5,6	392,4	13,0
1.1 Περιφέρεια Πρωτεύουσας	40,5	2,4	218,2	13,9
1.2 Πολεοδ. Συγκρ. Θεσσαλονίκης	15,7	5,0	47,0	14,9
1.3 Πολεοδ. Συγκρ. Πάτρας	8,4	9,8	9,7	11,3
1.4 Άλλες αστικές περιοχές	104,7	9,9	117,5	12,6
2. Ημιαστικές περιοχές	80,3	8,7	67,2	8,3
3. Αγροτικές περιοχές	261,4	8,3	51,4	5,1
4. Σύνολο Ελλάδας	511,0	9,1	511,0	9,1

\* Σε σχέση με τον αντίστοιχο πληθυσμό.

Πηγή: Α. Μοσχονάς: Τα μικροαστικά στρώματα στην Ελλάδα, Πίνακας Π-4, σελ. 336.

## Πίνακας 28

Αριθμός αγροτικών εκμεταλλεύσεων σε χιλιάδες  
κατηγορίες κατά την έκτασή τους  
και καλλιεργούμενες εκτάσεις σε εκατομμύρια στρέμματα  
το 1961

Κατηγορίες	Αριθ. Εκμ/σεων σε χιλιάδες	%	Εκατομμύρια στρέμματα	%
Κάτω από 10 στρέμματα	279,0	24,0	1,3	3,6
10-49 στρεμ.	658,0	57,0	16,6	45,2
50-99 »	173,0	14,9	11,4	31,1
100-199 »	39,0	3,4	5,0	13,6
200-499 »	7,0	0,6	1,9	5,0
500 & άνω	0,6	0,1	0,6	1,5

Πηγή: Γ. Σαμαράς: Κράτος..., Πίνακας 4, σελ. 431.

## Πίνακας 29

Απόδοση κατά στρέμμα 1959-1963

Χώρες	Σιτάρι	Κριθάρι	Ντομάτες	Αραποσίτι	Πατάτες
Δ. Γερμανία	336	302	4043	320	2420
Γαλλία	260	263	2077	315	1525
Ιταλία	185	127	1937	319	1045
Βέλγιο	369	343	-	433	2304
Ολλανδία	425	397	7787	335	2775
Ελλάδα	150	130	1773	130	1140

Πηγή: Νέος Κόσμος, 1965, τ. 9, σελ. 25.



Πίνακας 30  
Έγκυρα ψηφοδέλτια(%)

	1961	1963	1964
Αγροτικά	63,4	63,0	62,8
Αστικά	36,3	36,7	36,7
Αστικά κέντρα	13,8	13,8	13,7
Αθήνα	19,1	19,1	19,1
Θεσσαλονίκη	3,8	3,8	3,9

Πηγή: Η. Νικολακόπουλος: *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964*, σελ. 336.

Πίνακας 31  
Διάρθρωση της αγροτικής παραγωγής (%)

Είδος	1962	1963	1964	1965
Σιτηρά	22,2	17,8	24,1	22,1
Καπνός	8,7	12,1	11,0	10,0
Σταφίδες	6,8	4,0	4,6	5,7
Βαμβάκι	7,1	7,7	4,6	5,0
Λαχανικά-πατάτες	16,8	19,2	17,6	16,7
Εσπεριδοειδή	8,5	8,3	9,3	9,4
Κτηνοτροφικά	18,2	17,3	16,6	18,3
Λοιπά	11,7	13,6	12,2	12,3
Σύνολο	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: *Οικονομικός Ταχυδρόμος στις 5-1-1967*.

Πίνακας 32  
Κατανομή αγροτικής ιδιοκτησίας σιτοκαλλιεργητών

342.088 (48,05%)	νοικοκυριά σιτοκαλλιεργητών διαθέτουν	1-10 στρέμματα
185.748 (26,08%)	» »	11-20 »
94.984 (13,35%)	» »	21-30 »
41.963 (5,89%)	» »	31-40 »
22.649 (3,18%)	» »	41-50 »
20.774 (2,93%)	» »	51-100 »
3.900 (0,52%)	» »	100 & άνω »

Πηγή: *Ελληνική Αριστερά*, τ. 23, σελ. 63.

\*Μόνο πωλητές.

Πίνακας 33  
Ποσοστό (%) συνολικής και κατά κεφαλήν κατανάλωσης  
των εργατών προς τις άλλες επαγγελματικές ομάδες (1964)

Συγκρινόμενες επαγγελματικές ομάδες	Αστικές περιοχές
Εργάτες/διευθυντές	35
Εργάτες/ελεύθεροι επαγγελματίες	45
Εργάτες/υπάλληλοι	68
Εργάτες/μη εργαζόμενοι	73
Εργάτες/έμποροι-πωλητές	78*
Εργάτες/αγρότες	91

Πηγή: Β. Καραποστόλης: *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία, 1960-1975*, Πίνακας 26, σελ. 327.

Πίνακας 34  
Μηνιαίες δαπάνες τετραμελούς οικογένειας

Μήνας	1963			
	Δαπάνες (δρχ)	Εισόδημα (δρχ)	Έλλειμμα (δρχ)	Έλλειμμα (%)
Απρίλιος	3.774,4	2.441,5	1.035,9	42,4
Μάιος	3.459,9	2.479,0	980,9	39,0
Ιούνιος	3.444,5	2.441,5	1.003,0	41,0
Αύγουστος	3.445,5	2.479,0	965,5	39,5
Σεπ/μβριος	3.457,3	2.479,0	978,3	39,6
Νοέμβριος	3.389,6	2.479,0	1.010,6	40,7
Μ.Ο.	3.445,5	2.466,5	995,7	40,4
		1964		
Αύγουστος	3.568,0	2.496	1.072,0	43,3
Νοέμβριος	3.646,8	2.496	1.149,0	46,0
Δεκέμβριος	3.686,8	2.656	1.010,8	37,7
Μ.Ο.	3.663,6	2.556	1.107,6	43,3
		1965		
Ιανουάριος	3.708,4	2.676	1.032,4	38,5
Φεβ/ριος	3.768,0	2.676	1.092,0	40,8
Μάρτιος	3.792,0	2.676	1.116,8	41,6
Απρίλιος	3.826,7	2.676	1.150,7	43,3
Μάιος	3.877,2	2.676	1.201,2	44,8
Ιούνιος	3.937,4	2.736	1.201,4	44,0
Ιούλιος	3.996,5	2.736	1.260,1	46,0
Αύγουστος	4.134,0	2.736	1.378,0	50,0
Σεπτέμβριος	4.190,0	2.736	1.454,0	53,1
Οκτώβριος	4.332,0	2.736	1.596,0	58,3
Νοέμβριος	4.369,8	2.736	1.633,8	59,7
Δεκέμβριος	4.381,0	2.856	1.525,0	53,4
Μ.Ο.	4.026,1	2.721	1.305,1	47,8

Μήνας	1966			
	Δαπάνες (δρχ)	Εισόδημα (δρχ)	Έλλειμμα (δρχ)	Έλλειμμα (%)
Ιανουάριος	2.976	1.391,0	1.391,0	46,7
Φεβ/ριος	2.976	1.430,0	1.430,0	47,7
Μάρτιος	2.976	1.430,0	1.430,0	47,7
Απρίλιος	2.976	1.484,6	1.484,6	49,8
Μάιος	2.976	1.601,4	1.601,4	53,8
Ιούνιος	2.976	1.654,8	1.654,8	55,6
Ιούλιος	3.888	1.654,8	1.784,0	55,6
Αύγουστος	3.888	1.784,0	1.810,8	44,6
Σεπτέμβριος	3.888	1.810,8	1.849,8	46,5
Οκτώβριος	3.888	1.849,8	1.889,5	47,5
Νοέμβριος	3.888	1.889,5	1.913,3	48,5
Δεκέμβριος	3.888	1.913,3	1.677,9	49,2
Μ.Ο.	3.856	1.677,9		50,0
		1967		
Ιανουάριος	5.831,5	3.888	1.943,5	49,9
Φεβ/ριος	5.777,8	3.888	1.889,8	48,6
Μάρτιος	5.804,8	3.888	1.916,8	49,3
Μ.Ο.	5.804,7	3.888	1.916,7	49,3

Πηγή: ΓΣΕΕ.

Πίνακας 35  
Εργατικά ατυχήματα

Έτος	Αριθμός εργατικών ατυχημάτων	Θάνατοι
1960	36.768	-
1961	42.422	27
1962	45.938	38
1963	47.469	61
1964	47.824	52
1965	50.477	53
1966	50.864	-
1967	46.093	-

Πηγή: Σ. Μπαμπανάσης: «Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 42-43, σελ. 120.

Πίνακας 36  
Αιτήματα απεργιών

Αιτήματα	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Αυξήσεις αποδοχών	69	38	87	71	110	162	297	31
Ρυθμίσεις χρόνου εργασίας	2	1	3	6	10	15	15	-
Συνθήκες εργασίας	-	-	-	-	-	-	-	-
Απολύσεις μισθωτών	10	5	13	20	38	25	18	1
Καταβολή καθυστερούμενων αποδοχών	24	39	22	28	25	33	26	7
Λόγοι αλληλεγγύης	8	7	13	17	39	29	34	5
Λοιπές Αιτίες	22	25	44	86	182	170	219	45

Πηγή: Ρ. Φακιολάς, στο ίδιο, σελ. 117, Πίνακας 3, και ΕΣΥΕ.

Πίνακας 37  
Διάρκεια απεργιών

Έτος	Διάρκεια μικρότερη της μιας μέρας	Από 1 μέχρι 2 μέρες	Από 3 μέχρι 10 μέρες	Από 11 μέχρι 50 μέρες	Από 51 μέρες και περισσότερο
1960	44	72	17	2	-
1961	40	54	19	2	-
1962	70	82	22	8	-
1963	65	105	33	25	-
1964	103	205	61	26	4
1965	78	230	97	28	1
1966	75	356	131	45	2
1967	22	43	18	6	-

Πηγή: Ίδια με τους προηγούμενους πίνακες.

Πίνακας 38  
Χαρακτήρας απεργιών

Χρόνος	Πανελλαδικές απεργίες	Περιφερειακές απεργίες	Τοπικές απεργίες	Σύνολο
1960	10	12	128	150
1961	16	8	79	103
1962	19	24	150	183
1963	15	30	167	212
1964	13	14	308	335
1965	22	20	210	252

Πηγή: Γ. Στεφανάτος: *Η άνοδος της πάλης της εργατικής τάξης*.

Πίνακας 39  
Αποτελέσματα απεργιών

Απεργίες που είχαν ως απο- τέλεσμα	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967
Την ικανοποίηση όλων των αιτημάτων	5	14	12	17	43	43	38	4
Την ικανοποίηση μερικών αιτημάτων	3	2	2	9	18	6	4	-
Τη μερική ικανοποίηση των αιτημάτων	14	3	8	12	7	20	14	1
Την παροχή υποσχέσεων για εκπλήρωση των αιτη- μάτων	13	29	40	25	32	32	37	6
Απεργίες για τις οποίες δεν αναφέρθηκε αποτέλεσμα	15	4	3	37	232	225	463	71
Απεργίες από τις οποίες δεν προέκυψε κανένα όφε- λος	85	63	117	128	67	108	53	7
Σύνολο	135	115	182	228	399	434	609	89

Πηγή: Ρ. Φακιολάς, στο ίδιο, Πίνακας 5, σελ. 112. ΕΣΥΕ: Στατιστική της  
εργασίας (1969).

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

## Ελληνική

- Αλιβιζάτος Ν.: *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983.
- Αμίν Σ.: *Η άνιση ανάπτυξη*, Καστανιώτης, Αθήνα 1976.
- Αμίν Σ.: *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*, Νέα Σύνορα, Αθήνα.
- Αμίν Σ.: Συνέντευξη στη *Μηνιαία Επιθεώρηση*, τ. 10, 1981.
- Βέλτσος Γ.: *Κοινωνιολογία των Θεσμών*, τόμος 1, *Ο θεσμικός λόγος και η εξουσία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1975.
- Βεργόπουλος Κ.: *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975.
- Βεργόπουλος Κ.: «Το προστατευτικό κράτος και οι κοινωνικές συμμαχίες», *Αντί*, τ. 66, 1977.
- Βεργόπουλος Κ.: «Η συγκρότηση της νέας αστικής τάξης», στο συλλογικό τόμο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984.
- Βερναρδάκης Χ.-Μαυρής Γ.: «Το κοινωνικό μπλοκ και οι σχέσεις εκπροσώπησης στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Από το ΕΑΜ στη μεταπολίτευση», *Μέρος Β', Θέσεις*, τ. 21, 1987.
- Βερναρδάκης Χ.-Μαυρής Γ.: «Το Κέντρο ή η διαρκής πόλωση της πολιτικής σκηνής 1950-1967. Η πολιτική εκπροσώπηση του 'εαμογενούς' κοινωνικού μπλοκ μετεμφυλιακά», *Θέσεις*, τ. 23-24, 1988.

- Βερναρδάκης Χ.-Μαυρής Γ.: «Ιουλιανά 1965: 'Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΜΑΝΗ' — Η πείρα μιας επαναστατικής κατάστασης», Μέρος Α', *Θέσεις*, τ. 26, 1989.
- Βερναρδάκης Χ.-Μαυρής Γ.: *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1991.
- Γρηγοριάδης Σ.: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Δ'. Καπόπουλος, Αθήνα 1973.
- Γρηγοριάδης Σ.: *Ιστορία της δικτατορίας*, τόμοι 1-3, Καπόπουλος, Αθήνα 1975.
- ΓΣΕΕ: *Έρευνα για οικογενειακές δαπάνες και οικονομικά εισοδήματα. Περίοδος 1963-1967*.
- Δελιβάνη-Νεγρεπόντη Μ.: *Ανάλυση της ελληνικής οικονομίας*, Παπαζήσης, Αθήνα 1981.
- Δημητρίου Π.: *Η διάσπαση του ΚΚΕ*, τόμοι 1-2, Θεμέλιο, Αθήνα 1975.
- Ελεφάντης Α.: «Εθνικοφροσύνη: ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», αδημοσίευτη εργασία, 1993.
- Εμμανουήλ Α.: *Η άνιση ανταλλαγή*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- Εμμανουήλ Α.: «Απάντηση στον Σ. Μπετελέμ», στον Α. Εμμανουήλ, *Η άνιση ανταλλαγή*.
- ΕΣΥΕ: *Στατιστική της εργασίας* (1969).
- ΕΣΥΕ: *Έρευνα οικογενειακών προϋπολογισμών 1963-1964*, Αθήνα 1963.
- Θανοπούλου Ε.: *Ελληνική & διεθνής ναυτιλία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1994.
- Ιωάννου Χ.: «Πολιτική μισθών, συλλογικές διαπραγματεύσεις και απεργιακή δραστηριότητα στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 63, 1989.
- Ιωάννου Χ.: «Το εθνικό σύστημα εργασιακών σχέσεων στη μεταπολεμική Ελλάδα 1955-67», αδημοσίευτη εργασία, 1993.
- Κακαουνάκης Ν.: *2.650 μερόνυχτα συνωμοσίας*, τόμοι Α'-Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1976.
- Καράγιωργας Δ.: «Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής δικτατορίας», *Αντί*, τ. 1, 1974.
- Καραμπελιάς Γ.: *Το τέλος του παλιού κόσμου*, Αθήνα 1971.
- Καραποστόλης Β.: *Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1983.
- Κάτρης Γ.: *Η γέννηση του νεοφασισμού στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1974.

- ΚΚΕ: *Δέκα χρόνια αγώνες: 1935-1945*, Πορεία, Αθήνα 1977.
- Κόλλιας Κ.: *Βασιλεύς και επανάστασις 1967*, Αθήνα 1984.
- Κοτζαμάνης-Μαλούτας: «Η κρατική παρέμβαση στον τομέα της εργατικής-λαϊκής κατοικίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 56.
- Κούνδουρος Ρ.: *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Καστανιώτης, Αθήνα 1978.
- Λαιμός Α.: *Το ναυτικόν του γένους των Ελλήνων*, τόμος Β', Αθήνα 1968.
- Λακλάου Ε.: «Πολιτική και ιδεολογία στη μαρξιστική θεωρία», *Σύγχρονα Θέματα*, Θεσσαλονίκη 1983.
- Λένιν Β. Ι.: *Ο ιμπεριαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1964.
- Λεντάκης Α.: *Παρακρατικές οργανώσεις και 21 Απριλίου*, Καστανιώτης, Αθήνα 1975.
- Λιανός Θ.: «Το ποσοστό υπεραξίας στην ελληνική κοινωνία», *Οικονομία και Κοινωνία*, τ. 16, 1982.
- Λιβιεράτος Δ. -Καραμπελιάς Γ.: *Ιούλης '65: Η έκρηξη*, Κομμούνια, Αθήνα 1985.
- Λιναρδάτος Σ.: *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Α', Παπαζήσης, Αθήνα 1977.
- Λιναρδάτος Σ.: *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Β', Παπαζήσης, Αθήνα 1978.
- Λιναρδάτος Σ.: *Από τον εμφύλιο στη χούντα*, τόμος Ε', Παπαζήσης, Αθήνα 1986.
- Μαρξ Κ.: *Το Κεφάλαιο*, τόμος Α', Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1979.
- Μαρξ Κ.-Ένγκελς Φ.: *Το μανιφέστο του κομμουνιστικού κόμματος*, Θεμέλιο, Αθήνα.
- Μαυρής Γ.-Τσεκούρας Θ.: «Το ξένο κεφάλαιο και η ανάπτυξη του ελληνικού καπιταλισμού», *Θέσεις*, τ. 2, 1983.
- Μεϊνός Ζ.: *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, τόμος Α', Μπάυρον, 1975.
- Μηλιός Γ.: «Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας», *Θέσεις*, τ. 4, 1983.
- Μηλιός Γ.: «Ο ιμπεριαλισμός και οι θεωρίες μητρόπολης-περιφέρειας», *Θέσεις*, τ. 5, 1983.
- Μηλιός Γ.: «Οι αριστερές θεωρίες για την 'εξάρτησή' και οι εξαρτήσεις του ελληνικού καπιταλισμού», *Θέσεις*, τ. 9, 1984.

- Μηλιός Γ.: *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, Εξάντας, Αθήνα 1988.
- Μηλιός Γ.-Ιωακείμογλου Η.: *Η διεθνοποίηση του ελληνικού καπιταλισμού και το ισοζύγιο πληρωμών*, Εξάντας, Αθήνα 1990.
- Μίλιμπαντ Ρ.: *Το κράτος στην καπιταλιστική κοινωνία*, Πολύτυπο, Αθήνα 1984.
- Μιχαηλίδης Γ.: «Ο αντίλογος στις θεωρίες της υπανάπτυξης: Οι θεωρίες για τη συνάρθρωση των τρόπων παραγωγής», *Θέσεις*, τ. 16, 1988.
- Μουζέλης Ν.: *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
- Μουζέλης Ν.: *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- Μπαμπανάσης Σ.: «Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα (1900-1981)», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 42-43, 1984.
- Μπάραν Π.-Σουίτζι Π.: *Μονοπωλιακός καπιταλισμός*, Gutenberg, Αθήνα.
- Μπετελέμ Σ.: «Θεωρητικές παρατηρήσεις» στον Α. Εμμανουήλ, *Η άνιση ανταλλαγή*.
- Μπουλούκος Α.: *Υπόθεση Ασπίδα*, Ο Τύπος Α.Ε., Αθήνα 1989.
- Νικολακόπουλος Η.: *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985.
- Νικολινάκος Μ. (επιμ.): *Ελλάδα-ΕΟΚ-Μεσόγειος Ι*, Αθήνα 1978.
- Παπαδόπουλος Γ.: *Το πιστεύω μας*, Γ. Γ. Τύπου και Πληροφοριών, Αθήνα 1968-1972.
- Παπανδρέου Α.: *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Καρανάσης, Αθήνα 1974.
- Παπανδρέου Β.: *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και αναπτυσσόμενες χώρες*, Gutenberg, Αθήνα 1986.
- Παπαντωνίου Γ.: *Διανομή του εισοδήματος και συσσώρευση κεφαλαίου*, Παπαζήσης, Αθήνα 1979.
- Παραλίκας Δ.: *Συννομοστίες ΙΔΕΑ και ΑΣΠΙΑΔ*, Βασδέκης, Αθήνα 1982.
- Παρασκευόπουλος Π.: *Γ. Παπανδρέου, τα δραματικά γεγονότα 1961-1967*, Φυτράκης, Αθήνα 1988.
- Παπασπηλιόπουλος Σ. (επιμ.): *Μελέτες πάνω στη σύγχρονη ελληνική οικονομία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1978.

- Πιζάνιας Π.: «Ο κύκλος και το τετράγωνο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τ. 7, 1996.
- Πλωρίτης Μ.: *Δυναστείες και δυνάστες*, Αθήνα 1975.
- Πουλαντζάς Ν.: *Η κρίση των δικτατοριών*, Παπαζήσης, Αθήνα 1975.
- Πουλαντζάς Ν.: *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις*, Θεμέλιο, Αθήνα 1985.
- Ρουμελιώτης Π.: *Πολυεθνικές επιχειρήσεις και υπερκοστολογήσεις-υποτιμολογήσεις στην Ελλάδα*, Αθήνα 1978.
- Ρουμπάτης Γ.: *Δούρειος Ίππος*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1987.
- Σαμαράς Γ.: *Κράτος και κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986.
- Σέρβας Π.: *Κυπριακό: Ευθύνες*, τόμος Β', ημίτομος II, Σταυριανός-Βογιατζής, Αθήνα 1984.
- Σμοκοβίτης Δ.: *Μία ιδιότυπος κοινωνική ομάδα: οι ένοπλοι δυνάμεις*, διδακτορική διατριβή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1977.
- Σταμάτης Γ.: «Αγροτικό πλεόνασμα, παραγωγική και μη παραγωγική εργασία, άνιση ανταλλαγή και παραοικονομία: Η θαυμαστή καριέρα ορισμένων εννοιών της μαρξικής πολιτικής οικονομίας», *Θέσεις*, τ. 27, 1989.
- Σταματοπούλος Δ.: *Εκβιομηχάνιση και εξουσιαστική στρατηγική στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1989.
- Στεφανάτος Γ.: «Η άνοδος της πάλης της εργατικής τάξης», *Ελληνική Αριστερά*, τ. 33-34, 1966.
- Στρίγκος Λ.: «Η κατάσταση στο χωριό και τα καθήκοντα των αριστερών», *Ελληνική Αριστερά*, τ. 16, 1964.
- Τερλεξής Π.: *Διπλωματία και πολιτική του Κυπριακού*, Αθήνα 1971.
- Τσουκαλάς Κ.: *Η ελληνική τραγωδία*, Ολκός, Αθήνα 1974.
- Τσουκαλάς Κ.: *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- Χαραλάμπης Δ.: *Στρατός και πολιτική εξουσία*, Εξάντας, Αθήνα 1985.
- Χαραλάμπης Δ.: «Από το μετεμφυλιακό κράτος στο κράτος της μεταπολίτευσης». *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 28, 1986.
- Χωραφάς Β.: «Το ελληνικό εφοπλιστικό κεφάλαιο», *Αντιθέσεις*, τ. 15, 1983.

- Ψυρούκης Ν.: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Β', Επικαιρότητα, Αθήνα 1976.
- Ψυρούκης Ν.: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Γ', Επικαιρότητα, Αθήνα 1976.
- Ψυρούκης Ν.: *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, τόμος Δ', Επικαιρότητα, Αθήνα 1983.

## Αγγλική

- Abrahamsson B.: «Elements of Military Conservatism: Traditional and Modern» in M. Janowitz-J. Van Doorn (ed), *On Military Ideology*, Rotterdam University Press, Rotterdam 1971.
- Bernstein H. (ed): *Underdevelopment and Development*, Penguin, Harmondsworth 1973.
- Brien O' I. P.: «A critique of Latin American theories of dependency» στο Oxaal-T. Barnett-D. Booth (ed), *Beyond the sociology of Development*, Routledge and Kegan Paul, London and Boston 1975.
- Carchedi G.: «Two models of class analysis», *Capital and Class*, no 29, 1986.
- Cardoso F.: «Dependency and Development in Latin America», *New Left Review*, no. 74, 1972.
- Donnell O, G. A.: «Modernisation and Military Coups: The Argentine Case», A. Lowenthal, (ed), *Armies and Politics in Latin America*, HM, New York-London 1976.
- Doorn Van J.: «The officer corps: A fusion of Profession and Organisation», *Archives Europeennes de Sociologie*, tome VI, no. 2, 1965.
- Evans P.: *Dependent Development: The Alliance of Multinational*, Princeton University Press, Princeton 1979.
- Finer S.: *The Man on Horseback*, Westview Press-Bouylder, Colorado / Pinter Publishers, London, England 1988.

- Frank A. G.: *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, New York, 1969.
- Freeman F.: «The Army as a social structure», *Social Forces*, vol. 27, October 1948, no. 1.
- Hindess B.: «Humanism and Teleology in Sociological Theory», B. Hindess (ed), *Sociological Theories of the Economy*, Macmillan, London 1978.
- Huntington S.: *The Soldier and The State*, The Belknap press of Harvard University Press, 1959.
- Huntington S. (ed): *Changing patterns of Military Politics*, The free press of Glencoe, inc, 1967.
- Huntington S.: *Political Order in Changing Societies*, New Haven and London Yale University Press, 1973.
- Janowitz M.: «Armed Forces in Western Europe», Uniformity and Diversity in *Archives Europeennes de Sociologie*, tome VI, no. 2, 1965.
- Janowitz M.-Doorn Van J. (eds): *On Military Ideology*, Rotterdam University Press, 1971.
- Janowitz M.: *The Military in the Political Development of New Nations*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Lowenthal A. (ed): *Armies and Politics in Latin America*, HM, New York-London 1976.
- OCDE: *Historical Statistics 1960-1989*, Paris 1991.
- Oxaal-T. Barnett-D. Booth (ed): *Beyond the sociology of Development*, Routledge and Kegan Paul, London and Boston 1975.
- Pareto V.: *Sociological Writings*, Pall Mall Press, London 1966.
- Rapoport D.: «A Comparative theory of military and political types», S. Huntington (ed): *Changing patterns of Military Politics*, The free press of Glencoe, inc 1967.
- Rostow W.: *The Stages of Economic Growth-A Non Communist Manifesto*, Cambridge University Press, 1962.
- Santos Dos T.: «The structure of the dependence», *American Economic Review*, May 1970.
- Santos Dos T.: «The crisis of Development theory and the problem of dependence in Latin America», H. Bernstein (ed), *Underdevelopment and Development*, Penguin, Harmondsworth 1973.



- Spindler G.: «The Military-A systematic analysis», *Social Forces*, vol. 27, no. 1, October 1948.
- Wallerstein I.: «The rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative analysis», *Comparative Studies in Society and History*, XVI, 1974.
- Wallerstein I.: *Modern World System*, New York 1974.
- Warren B.: «Imperialism and capital industrialisation», *New Left Review*, no. 81, 1973.
- Wright E.O.: 1979, *Class Structure and Income Determination*, Academic Press 1979.
- Wright E.O.: *Classes*, Verso, 1987.

### Γαλλική

- Amin S.: *L' Imperialisme et le developpement inegal*, Éditions de Minuit, Paris 1976.
- Cardoso F. H.-Faletto E.: *Dependance et developpement en Amerique Latine*, PUF, Paris 1978.
- Castells M.: *La crise économique et la société americaine*, PUF, Paris 1976.
- Harnacker M.: *Les concepts élémentaires du materialisme historique*, Contradictions, Bruxells 1974.
- OCDE: *Problèmes de la main-d' oeuvre agricole*, Paris 1964.
- Pantelakis N.: *L' Armée dans la société grecque contemporaine*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Paris 5.
- Sakellaropoulos S.: *Pouvoir politique et forces sociales en Grece*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Université de Paris 8, 1995.

### Εφημερίδες

- Αυγή* (φύλλα περιόδου 1963-1967).  
*Βήμα* (φύλλα περιόδου 1963-1967)

### Περιοδικά

- Αγροτική Οικονομία* (τεύχη περιόδου 1963-1967).  
*Ελληνική Αριστερά*.  
*Θέσεις*.  
*Νέος Κόσμος* (τεύχη περιόδου 1964-1965).  
*Ναυτικά Χρονικά* (τεύχη περιόδου 1960-1967).  
*Οικονομική Πορεία* (τεύχη περιόδου 1960-1967).  
*Οικονομικός Ταχυδρόμος* (φύλλα περιόδου 1963-1967).  
*Νέα Οικονομία* (τεύχη περιόδου 1963-1967).

*Επιμέλεια έκδοσης:* ΤΟΝΙΑ ΧΟΥΡΧΟΥΛΗ,  
ΜΑΡΙΑ ΓΟΥΡΝΙΕΖΑΚΗ

*Γλωσσική επιμέλεια:* ΒΑΓΓΕΛΙΩ ΜΑΛΑΚΟΥ  
*Φωτοστοιχειοθεσία - Φίλμ:*

ΓΙΩΡΓΟΣ ΜΑΛΑΚΟΣ - LEXIGRAM

*Μοντάζ - Διαχωρισμοί - Εξώφυλλο:* ΑΤΕΛΙΕ Ε.Ο.Λ.

*Εκτύπωση:* ΑΦΟΙ ΔΗΜ. ΜΟΥΓΚΟΓΙΑΝΝΗ & ΣΙΑ Ο.Ε.

*Εκτύπωση εξωφύλλου:* ΜΑΡΙΑ ΣΠΥΡΟΥ Α.Ε.

*Πλαστικοποίηση εξωφύλλου:* Ι. ΧΑΡΑΜΑΡΑΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.

*Βιβλιοδεσία:* ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΚΟΒΑΝΗΣ

*Υπεύθυνος παραγωγής:* ΚΩΣΤΑΣ ΖΑΧΑΡΑΚΗΣ